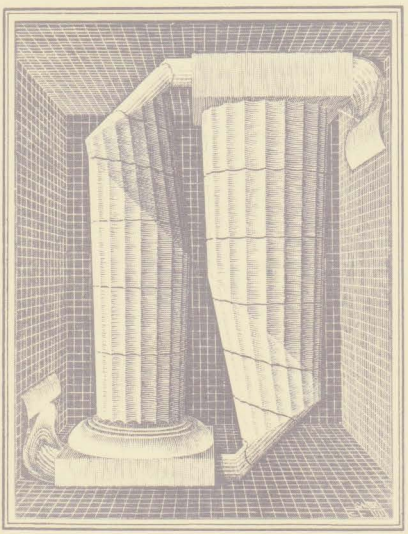
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu.16

KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ

Prof.Dr. Mümtaz TURHAN

بسم الله الرحمن الرحيم

KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ

Sosyal Psikoloji bakımından bir tetkik

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI

KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ

Sosyal Psikoloji bakımından bir tetkik

Prof. Dr. Mümtaz TURHAN

İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu : 20
İlmi Eserler Serisi 11

Dizgi, Baskı, Cilt Bayrak Yayımcılık - Matbaacılık Koll. Şti.
Tel 528 39 53 — İSTANBUL/1987

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ KISIM

Sayfa

GİRİŞ 15

Kültür değişmelerinin psikoloji bakımından tetkiki 21

Kültür değişmeleri tetkikinin ehemmiyeti 25

FASIL I

1 — Kültür ve medeniyet 36
2 — Kültür değişmelerine ait terimler 48

FASIL II

Serbest kültür değişmeleri sahasında şimdiye kadar elde edilen neticelerin bir hulâsası 54

FASIL III

Köy Topluluğu Üzerine Bir Tetkik 65

1 — Tetkik edilen köy topluluğunun umumî vasıfları ve hususiyetleri 65
2 — Umumî iktisadî durum ve faaliyetler 67
3 — Köyle aile 69
4 — Hicret 70
5 — Değişmelere dair bazı umumî mülâhazalar 71
6 — Araştırma metodları; cemaat üzerinde yapılan tecrübeler; şahsî münasebetler ve müşahedeler 72

Sayfa

FASIL IV

Köyde Kültür Değişmeleri 76

1 — Değişmeler üzerinde müessir olan faktörler 76
2 — Maddî kültürde husule gelen değişmeler 78
3 — Manevî kültür sahasındaki değişmeler 83
4 — Reddedilen veya temessül edilmeyen kültür unsurları 88
5 — Kültür değişmelerine sebep olan temaslar esnasında grupların birbirine karşı atitüdleri 100
6 — İlâve; 1942 - 1948 seneleri zarfında meydana gelen değişmeler 102
7 — Tesvir edilen kültür değişmelerinin umumî şartları ve karakteristik vasıfları 107
(Bu kısmın sonuna bırakılan harita ve kroki, 110 ncu sahifededir.)

İKİNCİ KISIM

FASIL V

Mecburî Kültür Değişmelerinin Muhtelif Memleketlere Alt Tetkikierinden Şimdiye Kadar Elde Edilen Neticelerin Bir Hulâsası 113

1 — Mecburi kültür değişmelerinin hususîliği 113
2 — İctimaî ve kültür bakımından karışma 114
3 — Yerli hareketler (değişmelere karşı aksülâmeller, irticalar) 129

FASIL VI

Geçmişte ve Zamanımızda Büyük Şehirlerde Vukua Gelen Serbest Kültür Değişmeleri 133

1 — Geçmişteki serbest kültür değişmelerinin en şuurlu bir safhası ve mebdei olan Lâle devrinden Üçüncü Selim'e kadar; devrin psikoloji bakımından tahlili 137

Sayfa

2 — Serbest kültür değişmeleriyle mecburî değişmeler arasında bir intikal devresi olmak üzere Üçüncü Selim devri (1789 - 1807). Devrin psikolojik tahlili 152

FASIL VII

Mecburî Kültür Değişmeleri Devri 160

1 — II nci Mahmud zamanı (1808 - 1839); devrin tahlili 160
2 — Tanzimat devri ve tahlili 169
bu devrin tahlili 183
4 — Meşrutiyet devri (1908 - 1923) ve tahlili 190
5 — Hulâsa 206
6 — Köyde ve büyük şehirlerde vukua gelen kültür değişmelerinin mukayeseli bir tahlili 208

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FASIL : VIII

Kültür Değişmelerinin Umumî Bir Tahlili 215

FASIL IX

Kültür Değişmeleri Üzerinde Müessir Olan Diğer Faktörler 232

1 — «Anlama» faktörü 232
2 — İlimden ve ilmin tatbikatından doğan kültür farklarının bir faktör olarak değişmeler üzerine tesiri 241
3 — Maddî kültürle manevî kültür arasındaki münasebetin bir faktör olmak üzere değişmelere tesiri 253

ÖNSÖZ

Bütün eksikliklerine rağmen bu kitap ancak on beş senede tamamlanabilmiştir. Bu da, mevzuun tetkik için arzettiği güçlükler hakkında bir fikir verebilir. Okuyucu, bu meselenin ilmî bakımdan taşıdığı ehemmiyete, diğer ictimaî hâdiselerle olan münasebetine ve şümulüne dair metinde kâfi derecede malûmat bulabilecektir. Bunlar, kitabın vahdet ve tecanüsünü bozduğu halde okuyucunun, ilk hamlede umumî bir intiba ve bu nevi bir tetkikin nazarî ve amelî kıymeti hakkında sarih bir fikir edinebilmesi, meselenin hallini güçleştiren âmilleri, elde edilen neticelerin ne dereceye kadar mahallî şartlara ve ne nisbette umumî ictimaî ve ruhî faktörlere tabi olarak meydana geldiğini görebilmesi için zaruriydi. Şüphesiz ilmî malzemesi, vasıtaları bol ve bu hususta an'anesi eski olan memleketlerde o ana kadar yapılmış olan tetkiklerin neticeleri bilindiğinden herhangi bir meseleyi araştırmak isteyen ilim adamı, bunları tekrarlamaya lüzum hissetmeden nerede kalınmış ise oradan işe başlayabilir. Şimdilik bunlardan mahrum oluşumuz ve dilimizde bu sahaya ait eserlerin henüz bulunmayışı, kitaba uzun bir girişle II nci ve V inci fasılların ilâvesini zarurî kılmıştır. Bu kısımların ihtiva ettiği malûmatı, okuyucunun bizzat edinmesini beklemek, kanaatimce bu şartlar altında doğru olamazdı.

Aynı suretle ikinci kısımdaki tarihî değişmelerin lâyıkiyle incelenmemesi, hattâ bunlardan bahsedilmiş olması hususunda da hesap vermek lüzumunu hissediyorum.

Başlangıcından bu yana iki buçuk asra yakın bir zaman zarfında meydana gelen kültür değişmelerinin her devri, her safhası başlı başına, müstakil bir, hattâ birkaç tetkik mevzuu olabilecek mahiyettedir; nitekim metinde buna muhtelif defalar işaret edilmiştir. Binaenaleyh bu safhalardan her birinin —etraflıca tetkik edilmedikçe— biraz daha şümullü veya kısa olmasının, bunların mükemmeliyeti bakımından büyük bir ehemmiyeti olmayacaktır. Fakat bugünkü değişme-

lerin mahiyetini, almış oldukları şekli, takip ettikleri seyri, hangi şartlar ve âmiller altında meydana geldiğini anlamak için bu kısma ihtiyaç vardı. İşte bu mecburiyet yüzünden tarihî değişmelerden de bahsedilmiş ve kitabın bütünlüğünü bozmamak üzere asgarî bir haddin çerçevesi içinde kalınmıştır.

Kitabın ilk kısmındaki köy tetkikini yapmadan evvel, hatta sırf bir tesadüf eseri olmak üzere, 1944 de İngiltere'ye gidinceye kadar, dünyanın diğer kısımlarında da bu nevi araştırmalarda bulunulduğunu bilmiyordum. Cambridge'de kültür değişmelerine ait muazzam bir literatür ve bu mevzuyla yakından ilgili, büyük çapta, orijinal bir ilim adamı olan Prof. Bartlett ile karşılaşmıştım. Türkiye'de yapmış olduğum bu tetkiki öğrenince Prof. Bartlett büyük bir alâka göstermiş, araştırmalarımı genişletmek hususunda beni teşvik etmişti. Burada kendisine teşekkür ederken bu kitabın meydana gelmesinde ona çok şey borçlu olduğumu biliyorum. Aynı hissin sevkiyle bu kitabı iyi bir insan ve büyük bir âlim olan kendisine ithaf ediyorum.

Bu kitabın bir kısmı (köy tetkikiyle, üçüncü, son kısım) yine Prof. Bartlett'in ve o vakit Millî Eğitim Bakanı olan Hasan Ali Yücel'in teşvik ve ısrariyle doktora tezi olmak üzere Cambridge üniversitesine sunulmuştur. Böylece tez, kitabın dokuz faslından ancak üçünü teşkil etmektedir; geri kalan kısımlar tamamıyle yeniden yazıldığı gibi onunla müşterek olan fasıllar da, esasa sadık kalınmak üzere ya genişletilmiş veya yeni baştan kaleme alınmıştır.

Bu münasebetle tezin İngilizcesini okuyup bazı faydalı tavsiyelerde bulunan Prof. W. Peters'e ve Türkçe müsveddelerin bir kısmını gözden geçiren aziz dostum Prof. Remzi Oğuz Arık'a teşekkür ederim.

Bu kitabın nasıl ve hangi ilmî gayelerle meydana geldiğini anlatmakla ihtiva ettiği ana davanın ciddî ve objektif bir şekilde tetkikinin, bizim için taşıdığı büyük amelî kıymet ve ehemmiyet küçültülmüş olmuyor. Zira, dava ne kadar eski ve biz bu sahada ne kadar ilerlemiş olursak olalım, henüz hedefimize varmış sayılamayacağımızdan mesele bizim için hâlâ tazelik ve ehemmiyetini muhafaza etmekte ve tetkike muhtaç bulunmaktadır. Binaenaleyh meselenin eskiliği ve bizim bu sahada edinmiş olduğumuz tecrübeler, onun ilmî bir şekilde araştırılmasında bizi müstağni kılamadığı gibi müzmin ve girift bir hale gelmesine de mani olamamıştır. Onun için bugün öyle bir merhaleye varmış bulunuyoruz ki, bir adım gitmek ne kadar teh-

likeli ise şimdiye kadar olduğu gibi hareket etmek, her şeyi olmuş bitmiş zannedip sadece mevcudu muhafaza ve idame gayretine düşmek de o nisbette zararlı belki daha tehlikelidir. Bu itibarla hayatî bir ehemmiyeti haiz bu ana davayı, günün siyasetinden, münferit şahısların veya zümrelerin kanaat ve temayüllerinin birer ifadesi halinde münakaşa mevzuu olmaktan kurtarıp ilmî bir şekilde tetkik edilmek üzere mütehassısların eline vermek zamanı gelmiştir. Bunu yapmadıkça memleketimizde esaslı hiç bir meseleyi kökünden halletmeye imkân yoktur. Çünkü her dava, bir kültür faaliyeti olmak üzere eninde sonunda gelip buraya dayanmaktadır. Filhakika başka yazılarımızda[1] da işaret ettiğimiz gibi, bugün içtimaî bir hüviyet ve mâna taşıyan bütün meselelerimiz, bu anadavanın çerçevesi içinde başlamış, onun seyrine, inkişafına, şartlarına ve tesirlerine göre gelişmiş, şekil almıştır.

Mart 1951 Göztepe - İstanbul

Mümtaz TURHAN

1 Bilgi mecmuası. No. 29 ve 45 - 46.

BİRİNCİ KISIM

GİRİŞ

Kültüre ait değişmeler, cemiyetlerin gelişmesinde en esaslı bir faktördür ve medeniyetler, kültürler kadar eskidir. Denilebilir ki bu değişmeler, birbirinden farklı iki kültürü temsil eden ilk grupların karşılaşmasıyle başlamış, bugüne kadar her devirde, her yerde vukua gelmiş, fakat hiç bir vakit bugünkü kesafeti, şiddeti, vüs'ati bulmamıştır. Buna rağmen, kültüre ait faaliyetlerden doğan birçok hâdiseler gibi değişmelerin de sistemli bir şekilde tetkiki nisbeten yenidir. Tarihçiler, bilhassa medeniyet ve kültür tarihi ile, sosyoloji ile uğraşan âlimler, ictimaî tekâmül münasebetiyle, kültüre ait değişmelerle yakından alâkadar olmuşlarsa da ilk sistemli tetkiklerin etnolojik ve antropolojik araştırmalarla başladığı görülmektedir. Bu hususta ictimaî realiteyi, ictimaî tekâmül ve terakkiyi izah için manevî ilimler sahasına ait büyük fikir adamları tarafından ortaya atılan nazariyelerin, mütalâaların da uyarıcı, teşvik edici tesirleri olmuştur. Bundn başka, insanın ve insan topluluklarının menşeine, mahiyetine ait dinî telâkkilerle ilk ilmî faraziyelerin ve görüşlerin arasında zarurî olarak meydana gelen çarpışmaların tesirlerini de hesaba katmak lâzımdır. Fakat bütün bu münakaşa ve mücadeleler, elde mevcut gayet mahdut mutalara göre yapıldığı için birer spekülâsyon olmaktan ileri geçememiş, tabiatiyle müsbet neticeler veremeyip ancak ilmî araştırmalara yol açmıştır.

Hakikaten bu istikamette yapılan münakaşalar arasında, kültür değişmelerinin tetkiki bakımından en verimli olanı, medeniyetin menşeine ve tekâmülüne dair öne sürülen fikir ve nazariyelerden doğmuştur. Bunlardan biri, zamanının tekâmüle ait biyolojik nazariyelerinden daha eski olmasına rağmen bilâhare bunlarla kuvvetlendiği şüphesiz bulunan (evolution - tekâmül) nazariyesidir. Bu nazariye taraftarlarına göre medeniyet, ilk vahşet devrinden bugüne kadar devamlı bir ilerleme ve gelişme göstermiştir. Tekâmül, daima mürekkebe; mütecanis şekillerden mütecanis olmayanlara geçmek üzere tek istikametli bir hat halinde, muhtelif merhale ve safhalardan geçerek

meydana gelmiştir.[2] Bugünkü ibtidaî kavimlerin kültür seviyelerinde bu tekâmülün muhtelif merhale ve safhalarını canlı bir şekilde müşahede etmek mümkündür. Zira, bunlar, mevcut veya maziye karışmış her cemiyetin vahşilikten, yahut barbarlıktan medeniyete erişmek için ağır ağır geçmek mecburiyetinde olduğu zahmetli, ıstıraplarla dolu safhalarda pineklemiş veya bu merhaleye tekrar dönmüş eski medeniyetlerin mümessillerinden ibarettirler. Bu itibarla ibtidaî kavimlerin teşkilâtında, örf ve âdetlerinde, kanunlarında, dinlerinde, sanatlarında, eski medeniyetlerin bakiye ve izleri canlı bir şekilde görülebilir. Bu mektep mensupları, mahdut da olsa ele geçen —tarihten önceye ait— arkeoloji malzemelerinde nazariyelerinin doğruluğuna dair deliller bulduklarına kanidirler. Maddî kültürün tekniğe bilhassa ateşli silâhlara ait kısmında tekâmülü, el ile tutulabilecek derecede sarih gören **Pitt - Rivers**, tezyinî sanatların tetkikinde de tekâmülcü görüşün bir metot gibi tatbik olunabileceğini ileri sürüyor. İnsan ruhunun birlik ve ayniliğini kabul eden tekâmülcüler, muhtelif insan topluluklarının müsavi şartlar altında birbirinden müstakil ve yekdiğerine muvazi olmak üzere aynı şeyleri meydana getireceğine ve aynı keşifleri yapabileceğine de inandıkları için bu mektep mensuplarına aynı zamanda **paralelci** denilmektedir.

Kültürün maddî kısımlarında, bilhassa teknik sahada, noksan da olsa tarihî vesikalar, arkeolojik deliller bulmak suretiyle kısmî tekâmül safhaları tesbit etmek mümkün görünse bile bunu diğer sahalara tatbik etmek, muhtelif sebeplerden dolayı kolay değildir. Bir defa en basit bir müşahede bile birçok sahalarda sosyal değişmelerin aynı istikamette bir hat takip etmekten ziyade devirden devre tahavvül eden bir gidip gelme şeklinde vukua geldiğini göstermektedir. Onun için tekâmülcülerin tasavvur ettikleri bir tekâmülün izlerini, ne muayyen safhaların birer alâmeti olmak üzere her kültürde arstlanan bakiyelerde -**survivals**,- ne de tabiatüstü kuvvetlerin şekil almış ifadelerinde bulmak mümkün değildir. Aynı suretle; tekâmül ifade edebilen ve herkesçe kabul olunmuş, umumî bir kıymet ölçüsünden mahrum sanat, din, ahlâk sahalarında muayyen merhaleler tespiti de —bugünkü antropolojik tetkikler ve malzeme karşısında— imkânsız görmektedir. Zira kültürün maddî sahasında muayyen bir ihtiyacın tatminine yarayan teknik bir unsur için ibtidaî, basit, mütekâmil ve bun-

2 A. L. F. Pitt - Rivers: The Evolution of Culture and other Essays, Oxford, 1916. Bak. R. H. Lowie: History of Ethnological Theory.

ları ihtiva eden kültüre de diğerleriyle mukayese neticesinde, aşağı veya yüksek, ileri veya geri vasıflarını kullanmak mümkündür. Fakat ayni kültürler sanatı, dinî, ictimaî münasebetleri tanzime yarayan örfler, âdetler ve ahlâk kaideleri bakımından mukayese edildiği takdirde yukarıdaki vasıfları kullanmanın kolay olmadığı hemen görülür. Çünkü bu sahalarda terakki ifade eden, herkesçe kabul edilmiş kıymet ölçülerinden mahrum olduğumuz müddetçe verilecek hükümler sübjektif kalmaya mahkûmdur. Gerçi her kültürde maddî, teknik sahada vukua gelecek değişme ve terakkiler maddî olmayan sahalar üzerinde de müessir olmaktaysa da hiç bir vakit bu sahanın müesseselerini aynı hizaya getiren netlceleri vermemektedir.

Tekâmülcülerin zayıf tarafları yalnız bunlardan ibaret değildir. Nitekim muhalifleri de bunu pek iyi bilmektedirler. Bunlara göre **evolüsyonizm,** hakikî vakıaların sübjektif bir tarzda basitleştirilmesinden ibarettir. Hakikatte derin görüşlü, ihtiyatlı bir medeniyet tarihçisi; tekâmülün çok girift bir mesele olduğunu, her cemiyetin birbirinden tamamiyle farklı tesirlere maruz kaldığını ve bunlardan en mühimminin komşularıyle olan nev'i şahsına has kültür temaslarından geldiğini bilir. Bu itibarla esas mesele: Bir kültürün teşekkül ve tekâmülünde ilk mühim rolü oynayan bu nevi temasların mahiyetini tayin etmektir. Şu halde tekâmülün köklerini ve asıl sebeplerini kültür temaslarında ve bunun neticesinde husule gelen tesirlerle iktibas edilen kültür unsurlarında aramalıdır. İşte tekâmülün bütün mesuliyet ve sebebini bir kültürden diğerine geçen unsurlarda ve bunların yayılmasında **(diffusion** - intişarında) gördüğü için bu mektep mensuplarına da **difüsiyonistler** denmektedir. Bu arada, muhtelif cemiyetlerde görülen kültür unsurlarının benzerliklerine göre bunların menşeini tayin hususunda tarihe müracaat zarureti kabul edildiğinden bu mektebe aynı zamanda **«tarihçi mektep»** adı da verilmektedir. Bu mektep mensuplarının en müfritleri, tekâmülcülerin hilâfına insan ruhunun orijinal olduğuna, keşif ve ihtira kabiliyetine pek inanmazlar. Bunlara göre insan, tabiatı icabı muhafazakâr ve takiide mütemayildir. Bu itibarla herhangi bir ihtiyacını tatmine yarayan bir vasıtayı başkasından almayı, onu yeniden icada kalkışmaya tercih eder. Kültüre ait değişmeler hakkında bir fikir vermesi bakımından hususî bir ehemmiyeti olan bu mektep mensupları üzerinde, mevzuumuzla yakın alâkası dolayısıyle biraz daha fazla durmamız icap ediyor. Bu mektebi, en mühim mümessillerine göre, (Alman ve İngiliz difüsyonistleri) diye esas itibariyle ikiye ayırmak lâzımdır.. Aralarındaki mü-

him görüş farklarına rağmen Alman mektebini şu şahsiyetler temsil etmektedirler. **Ratzel, Frobenius, Graebner, W. Schmidt, Koppers** ve **Von Lusechan.** İngiliz difüsyonist mektebi ise, hakikî mümessili **G. Elliot Smith** ile talebesi **Perry** ve sonradan bunlara katılan **W. H. Rivers**'den müteşekkildir. Aralarındaki kronolojik sırayı nazarı itibara almadan en cezrî olması ve difüsyonist görüşü mübalâğalı bir şekilde belirtmesi bakımından burada yalnız İngiliz mektebi mümessilinin fikirlerini zikredeceğiz. İyi bir tıp âlimi olan **G. Elliot Smith** Kahire üniversitesinde anatomi profesörü bulunduğu sırada eski Mısır medeniyetini incelemiş, bütün yüksek kültür ve medeniyetlerin menşeinin Mısır'da aranılması kanaatine varmıştır. Bu hususta ileri sürdüğü başlıca delilleri **Lowie'ye** göre şu üç noktada toplamak mümkündür.[3]

1 — İnsan yaradılışı itibariyle taklide mütemayil, itiyatlarına bağlıdır; yaratıcı ve icatkâr değildir. Onun için yüksek bir kültürün meydana gelebilmesi için fevkalâde müstesna ve müsait şartları ihtiva eden bir muhite, bir mıntıkaya ihtiyaç vardır. Dünyanın her yerinde ve her vakit bu derece müsait bir zemine rastlanamayacağından kültürün fiiliyatta tekerrür etmesi, veya birbirinden müstakil ve yekdiğerine muvazi olarak meydana gelmesi mümkün değildir.

2 — Kültürün doğabilmesi için bu nevi fevkalâde müsait şartlar ancak eski Mısır'da vardı ve hakikaten burada yüksek bir medeniyet meydana geldi. Binaenaleyh dünyanın başka yerlerinde rastlanacak kültürlerin en basit bazı unsurları müstesna diğerlerinin, gemiciliğin Inkişafı neticesinde, buradan intişar etmiş, buradan yayılmış olması iktiza eder.

3 — Medeniyet böylece yayıldığı nisbette tabiatıyle hızından, kuvvetinden kaybederek zayıflayacaktır. Binaenaleyh merkezden uzak mesafelerde medenlyette bir gerileme, bir inhilâl olması zarurîdir. Bu itibarla insanlığın tarihinde terakki gibi inhitat da mühim bir rol oynamaktadır.

Yine **G. Elliot Smith'e** göre eski Mısır kıtasından başka yerlerde yaşayan «tabiat insanı» dürüst, sakin ve sulhperver olmakla beraber bir maymundan farksız bir hayat sürüyor ve kültür adına lâyık her şeyden mahrum bulunuyordu. Buna mukabil Mısır'da Nil nehrinin muntazaman taşması ve yabanî olarak yetişen arpa sayesinde

3 H.R. Lowie: History of Ethnological Theory. Bu hususta daha fazla malûmat almak için G. Elliot Smith'in şu eserine bakınız: The Diffusion of Culture, London, Watts E. Co. 1933. Fasıl: I ve V.

sun'î sulama ve ziraat meydana gelmiştir. Bu suretle zahire teminine ve onu biriktirmeye muvaffak olan halk, çanak, çömlek ve ambar yapmaya mecbur olmuş, bunun neticesinde de mesken inşası fikri doğmuştur. Böylece eve, gıdaya sahip olan insan, boş zamanlarını, diğer ihtiyaçlarının tatminine yarayan kültür unsurlarını araştırmaya, bulmaya hasredebilmiştir. Nitekim sepetçiliğin, dokumacılığın keşfi ve bu arada hayvanların ehlileştirilmesi bu sayede mümkün olmuştur. Yine Nil'in muntazaman taşması, eski Mısır'lılarda zaman fikrinin doğmasına, astronomiye ait mühim hadiselerin müşahedesine ve bu münasebetle takvimin keşfine sebep olmuştur. Bu sayede Nil'in taşacağını önceden haber veren kralların ölmezliği fikri doğmuş, bu da onların mumya edilmesine, dram ve merasimin, dans ve musikinin meydana gelmesine, mabetler inşası dolayısıyle mimarî ve marangozluğun inkişafına vesile olmuştur. İşte böylece teessüs eden yüksek bir medeniyet, Buradan dünyanın her tarafına intişar etmiş, yayılmıştır. Bu mektep mensuplarına göre, kültür unsurlarının etrafa yayılması hususunda mesafenin ehemmiyeti yoktur; o, hiç bir rol oynamaz. Zira kültür yayılma bakımından hiç bir mania tanımaz.

Burada her iki nazariye de gayet muhtasar fakat en müfrit taraftarlarının fikirlerine göre anlatılmıştır. Bu tetkikin çerçevesi içinde bu hususta daha fazla izahat vermemiz mümkün değildir. Esasen gayemiz, iki asırlık bir tarihe sahip olan bu iki mektep arasındaki görüş farklarının tam bir izahını vermek olmayıp sadece bunların kültür değişmelerine ait araştırmalar üzerindeki tesirlerini belirtmektir. Yalnız şunu da ilâve etmeliyiz ki, bugün hangi mektebe mensup olursa olsun. yukarıda ileri sürülen fikirleri aynen kabul eden hiç bir etnoloji veya antropoloji âlimi yoktur. Nasıl en müfrit bir tekâmülcü, medeniyetin inkişaf ve tekâmülünde (difüsyon - intişarın) rolünü inkâr etmiyorsa; en cezrî bir difüsyon taraftarı da tekâmülün esas prensiplerini —kültürün velev muayyen sahalarına münhasır kalsa bile— reddetmiyor. Onun için bütün mesele medeniyet ve kültürlerin tekevvün ve tekâmülünde amil olan bu iki esas faktörden hangisinin daha aslî ve şâmil olduğunu tayinden ibaret kalmakta ve münakaşa da bu nokta etrafında cereyan etmektedir.

Mamafih kültür değişmelerinin sistemli, ilmî bir şekilde tetkikine başlangıç olan ilk etnoloji araştırmalarının misyoner ve müstemlekecilik hareketiyle birlikte yürüyüp geliştiği görülüyor. Bu nevi tetkiklerin nazarî ve amelî faydalarını kavrayan ilk müstemlekecî mem-

leket de Hollanda oluyor.[4] Filhakika **C. Snouch Hurgronije;** sosyal antropoloji incelemeleriyle bilgilerinin yerli ibtidaî kavimleri anlama ve onları makul, insanî bir şekilde idare etme hususunda mühim bir rolü olacağını yalnız iddia ve müdafaa etmekle kalmıyor, bizzat kendi araştırmalarıyle buna ön ayak oluyor. **C. van Vollenhoven** de örf ve âdetlere dayanan kanunlara dair çalışmalariyle, açılmış olan bu çığrı genişletmeye çalışıyor; onu, birçok misyonerler, idareciler vesair araştırıcılar muhtelif sahalara ait tetkikleriyle takip ediyorlar. Nihayet **Van Eerde** ve **von Sehriecke**'nin kültüre ait temaslar ve değişmeler sahasında yapmış oldukları son tetkikler; Hollanda'da artık bu nevi araştırmaların an'ane haline geldiğini gösteriyor.

Almanya'da da çok evvel başlayan etnografik tetkiklere kültüre ait değişmelerin araştırılması katılıyor. Birinci Dünya Harbinden evvel müstemleke ofisinin teşvikiyle kültür değişmelerine ait tetkikler yapılıyor, malzemeler toplatılıyor. Fakat harp yüzünden bunlardan netice çıkarmaya vakit bulunamıyor. Mamafih **Westermann** ve **Thurnwald** gibi âlimler fırsat düştükçe kültür değişmelerine ait araştırmaların nazarî ve amelî faydalarını belirtmekten geri kalmıyorlar. Hakikaten bu iki ilim adamının bu hususta neşretmiş oldukları eserler dikkatle mütalâa edilmeye değer.

Bu hususta hudutsuz denilebilecek imkânlara sahip olan İngiltere ve Amerika'da ise kültür değişmelerinin tetkiki hem nazarî hem ilmî bakımdan büyük bir ehemmiyet kazanıyor. Dünyanın hemen her tarafına serpilmiş çok geniş ve mütenevvi müstemlekeler memleketi olan İngiltere'de antropoloji ve etnolojiye ait tetkikler büyük bir alâka görmüştür. Bu itibarla kültür değişmelerine ait araştırmaları teşvik eden âmiller kuvvetli ve canlıdır. Hakikaten bu sahada **Pitt - Rivers** ve **H. R. Rivers**'in mahallindeki araştırmaları ile açılan çığır çok geçmeden **Radclifte - Brown** ve mesai arkadaşları, **B. Malinowski** ve talebeleri tarafından yapılan tetkiklerle genişliyor ve devamlı bir şekilde gelişiyor. Gerek **Sydney** ve **Captown**'daki antropoloji enstitülerinde, gerek **Cambridge, Oxford** ve Londra üniversitelerindeki çalışmalar hızlandırılıyor. (İngiliz Krallık Enstitüsü) de mahallinde araştırmalar yapmak üzere dünyanın muhtelif yerlerine bilhassa Afrika'ya ekipler göndermek veya bu hususta üniversiteleri teşvik etmek suretiyle kültür değişmelerine ve tatbikî antropolojiye karşı büyük bir alâka gösteriyor. Bundan başka, sırf Afrika'da vukua gelen kültür de-

4 B. Malinowski, The Dynamics of Culture Change. sf. 4-5.

ğişmelerini ve muhtelif Afrika dillerini tetkik maksadıyle Londra'da Milletlerarası ilim adamlarının iştirakiyle 1926 da bir enstitü kuruluyor ve «Afrika» adlı bir mecmua çıkarılıyor.

Amerika'da da kültüre ait temaslara ve değişmelere dair yapılan tetkikler İngiltere'dekinden daha evvel başlamış, daha büyük bir hızla ve çok geniş bir nispette gelişmiştir. Dünyanın birçok yerlerinden gelen muhtelif ırklara, milletlere mensup ve ayrı kültür ve medeniyetleri temsil eden müteaddit grupların karşılaştığı, birbirinden farklı mütenevvi yerli kavimlerin yaşadığı Amerika, kültür temaslarına ve değişmelerine ait tetkikler için çok müsait bir zemin teşkil etmektedir. İşte bu müstesna imkânlar ve şartlar dolayısıyle sosyal antropolojiye ve sosyal psikolojiye ait tetkikler çok inkişaf etmiştir. Bu itibarla kültür değişmeleri sahasında araştırmalarda bulunan Amerikan âlimlerinin sayısı büyük bir yekûn tutmaktadır. Biz bunların en mühimlerinden yalnız birkaç tanesinin isimlerini buraya kaydediyoruz: **Wissler, Redfield, Parsons, Herskovits, P. Radin, Kroeber** ve **R. Linton.** Amerikalı antropoloji âlimleri tarafından dünyanın hemen her tarafında yapılan tetkiklerin neticelerini ihtiva eden sayısız kitaplar, monograflar ve mecmualar yanında bilhassa American Antropologist adlı mühim mecmuayı belirtmek faydalı olur.

Fransa da **Delafosse, Labouret** ve **Maunier'**nin tetkikleriyle kültüre ait temas ve değişmeler sahasındaki Milletlerarası bu geniş faaliyete katılmış bulunuyor.

KÜLTÜR DEĞİŞMELERİNİN PSİKOLOJİ BAKIMINDAN TETKİKİ

Kültür değişmelerinin sırf psikoloji bakımından tetkiki ise çok daha yenidir. Gerçi sosyal antropoloji âlimlerinden çoğu, etnolojiye ait mühim bütün mevzular gibi kültür değişmeleri tetkikinin de ancak psikoloji yardımıyle mümkün olabileceğini ileri sürmüş ve bu yolda hareket etmişlerse de bunların meydana getirmiş oldukları eserler, sırf psikoloji tetkikleri diye kabul edilemez. Zira bunlar, tıpkı sosyolojideki psikoloji mektebi mensuplarının iddiaları gibi sadece bir metot ve görüşün ifadelerinden ibarettir.

Kültür değişmelerinin büyük bir ehemmiyet taşımasına, birçok ruhî hâdise ve meseleleri ihtiva etmesine rağmen psikoloji bakımın-

dan tetkik edilmesini geciktiren sebepler şüphesiz muhteliftir. Bunların başında, psikolojinin nispeten yeni bir ilim olması, bizzat kendi tetkik sahalarını, bunlara ait mevzu ve meseleleri, araştırma metotlarını henüz katiyetle tayin edememesi gelir. Bu itibarla ruhî hâdiselerle diğer ilim sahalarına ait mevzu ve meseleler arasındaki münasebetleri kavrayan daha geniş ve şümullü bir görüşün teessüs etmesini beklemek lâzımdı. Hakikatte kültür değişmelerinin tetkikiyle psikolojik araştırma sahaları arasındaki münasebet sarih olan taayyün etmiş değildir. Değişmelerin, bir grup veya cemiyetin sahip olduğu kültürün maddî kısımlarında meydana geleceğini, yalnız teknik sahanın bundan müteessir olacağını zannetmek bir hâtâ olur. Umumiyetle bu nevi değişmeler, bir kültürün hemen bütün sahalarına yayıldığından bahis mevzuu cemiyet veya grubun bilgisini, örf ve âdetlerini, itiyatlarını, atitütlerini, zihniyetini, dünya görüşünü kavramakta, bütün bunlara şamil olmaktadır. Halbuki bunlar psikolojinin öz ve en esaslı mevzularıdır.

Bununla beraber, münferit ilimlerin hududunu aşan meselelerin halli için lüzumlu umumî ve şümullü görüşlere takaddüm eden ferdî teşebbüsler, ilmî araştırmalar sahasında hiç bir zaman eksik olmamıştır. Mübeşşir (Pionier) dediğimiz bu kimseler çok defa şahsî alâkaya, şahsî münasebetlere, hattâ bazen de sadece tesadüflere tabi olarak hareket etmişlerdir. Hakikaten kültür değişmelerinin psikoloji bakımından tetkikine ilk defa teşebbüs eden **Dr. W. H. R. Rivers** bunun tipik bir misalini vermektedir.

1888 de Londra hastanelerinden birine tıbbî bir vazife ile giren **Dr. Rivers** gerek burada gerek sonradan naklettiği diğer hastanelerde, başta **H. Head** olmak üzere karşılaştığı zamanın büyük tıp âlimlerinin tesiriyle nörolojiye, psikiyatriye ve bilhassa psikolojiye karşı büyük bir alâka duyuyor. Dimağın fonksiyonu, duyu organlarının fizyolojisi ve basarî idrak en çok meşgul olduğu mevzulardır. Bu sahalardaki hummalı faaliyeti ve neşriyatı sayesinde kısa bir zaman zarfında kendisine büyük bir şöhret temin ederek psikolojide bir otorite olmuştur. Londra ve Cambridge üniversitesinde —İngiltere'de ilk olmak üzere— hasselerin (duyuların) fizyolojisine ve tecrübî psikoloji ye dair dersler vermiştir. Böylece 1898 senesine kadar antropolojiye karşı hiç bir alâka göstermediği anlaşılıyor. Hattâ bir antropoloji cemiyetinin reisi bulunan amcasından kalma zengin bir kütüphaneyi «İşe yaramaz» diye ihmal etmiştir. Fakat 1898 de vaziyet birdenbire değişiyor. O sene **Torres** boğazındaki adalarda yaşayan yerli kavimleri

antropoloji bakımından tetkik etmek üzere **Cambridge**'de bir heyet teşkili ve bunun çalışma programının hazırlanmasıyle meşgul olan **Dr. Haddon,** psikoloji tecrübelerini tanzim ve idare etmek maksadıyle kendilerine katılması için **Rivers**'i de ikna ediyor. İbtidaî kavimlerin psikolojisine ait ilk sistemli, ilmî neticeleri verecek olan bu araştırmalar, o vakit için çok mühimdi. Zira, Ibtidaî kavimlerle medenî milletlere mensup fertler arasında ruhî farkların bulunup bulunmadığına dair münakaşalar son derece şiddetlenmişti. İşte ilmî heyetin yapacağı tetkikler, araştırmalar bu meseleyi de halledecekti. **Rivers, Torres** boğazındaki adalarda yaşayan yerliler üzerinde basarî ihsaslara, bilhassa renklerin idrakine dair yaptığı psikoloji tecrübelerini bilâhare Mısır'da ve Hindistan'da da tekrarlamış, ibtidailerle medenî insanlar arasında hasselerin psikolojisi bakımından mühim hiç bir fark olmadığı neticesine varmıştır. Bu araştırmaların başka bir neticesi, **Rivers**'in bundan böyle psikolojinin yanında etnolojiye karşı da alâka duymuş olmasıdır. O vakte kadar başkalarının idare ettiği seferî ilim heyetlerinde çalışan **Rivers**'in bundan sonra muhtelif ibtidaî kavimler arasında artık kendi başına tetkikler yaptığını görüyoruz. Bu araştırmalarda psikolojinin yanında sosyoloji ve din de mühim bir yer işgal etmektedir. Mamafih sırf etnolojlye ait tetkikler de yapmıştır. **«Toda»**lar ve **«Malezya Tarihi»** gibi eserleri bu meyandadır. Fakat bütün bu araştırmalardan ve bilhassa muhtelif kültürlerin karşılaşması ve karışması neticesinde meydana gelen terkiplerin veya ictimaî grupların temaslarını müteakip kendi kültürlerinde vukua gelen değişmelerin tetkikinden gaye hep aynıdır. Hangi cemiyete mensup olursa olsun insanların düşünceleri ve davranışları üzerinde müesslr olan «Onları, örf ve âdetlerini, Itikatlarını hususî, muayyen şekillerde, tarzlarda geliştirmeye mecbur eden psikoloji saiklerini meydana çıkarmak! Çünkü evvel emirde psikolog sonra etnolog olan **Rivers** için etnoloji sahasına ait her mesele aslında psikolojinin öz meselesiydi.[5]» **Rivers**'in doğrudan doğruya kültür değişmelerini alâkadar eden tetkikleri arasında en mühim olanları «The Contact of Peoples Milletlerin karşılaşması, teması» ile «The Disappearance of Useful Arts - Faydalı sanatların kaybolması» adlı denemeleridir. **Rivers**'in ölümünden sonra bu iki denemesi gibi kültür değişmeleriyle ilgili diğer yazıları vesair mevzular hakkındaki maka-

5 G. Elliot Smith'in Rivers'in Psychology and Ethnology adlı kitabında yazdığı mukaddemeden. sf. VIII.

lelerinden bir kısmı **G. Elliot Smith** tarafından toplanmış, psikoloji ve etnoloji namı altında, kitap halinde yeniden tabedilmiştir.[6]

Kültür değişmelerinin sırf psikoloji bakımından tetkiki maksadıyle **Rivers** tarafından açılan bu çığırda yürüyen psikologlardan ilki şüphesiz **F. C. Bartlett**'dir. **Cambridge** üniversitesinde profesör olan bu kıymetli ilim adamı, bilhassa alâkalarının muhtelif sahalara yayılmış bulunması, görüşlerinin keskin ve orijinal olmasıyle tanınmıştır. Bu meziyet ve hususlyetlerini o, kültür değişmelerinin mekanizmasına ve bu hususta müessir olan psikolojiye ait faktörlerin tahliline hasrettiği küçük fakat cidden çok orijinal olan «Psikoloji ve İbtidaî Kültür[7]» adlı kitabıyle bundan çok daha sonra neşretmiş olduğu «Hatırlama» isimli muazzam eserinde barlz bir şekilde göstermiştir. Bartlett, psikoloji ve iptidaî kültür adlı kitabında, çok defa yanlış anlaşılmış olan Iptidaî insanın bazı psikolojik hususiyetlerini etraflı bir tahlilden geçirdikten sonra, kültür değişmelerinin tetkikine koyulur. Ona göre kültür değişmeleri, esas itibariyle, ya «Iktibaslar» veya, muhtelif kültürlerin birbiriyle teması ve karışması neticesinde meydana gelir. Kültür değişmelerinin ilk merhalesini teşkil eden iktlbaslar bir cemlyette müceddit denilen şahıslarla bunların etrafında toplanan küçük bir grubun hariçten, başka bir kültürden ithal ettikleri unsurları kendi vatandaşlarına kabul ettirmeleri, cemiyet içinde yaymalarıyle başlar. Burada **Bartiett,** müceddltlerin ve bunların etrafındaki şahısların rolünden, bunların ve muarızlarının psikolojisinden, iktibas edilen unsurlarla eskilerin mübadelesinde, bunların birbiriyle kaynaşmasında, yeni unsurların kabulünde veya reddinde âmil olan psikolojiye ait saik ve sebeplerden etraflıca bahseder. Kitabının diğer bir kısmında ise, iki kültürün karşılaşması (meselâ muayyen bir kültürü temsil eden bir grubun başka bir memlekete hicret etmesi gibi bir sebeple) bunların karışması neticesinde meydana gelen terkipte münferit kültülerln hisseleri, ihtilâtın mekanizması, bu hususta psikolojiye ait hangi faktörlerin rol oynadığı ve salr meseleler Inceden Inceye ele alınmıştır. Bu orijinal, ince ve etraflı tetkikierden sonra **Bartlett**'in varmış olduğu neticeler, bulmuş olduğu psikoloji faktörlerinden bir kısmı bugün sosyal antropolojide birer düstur veya terim olarak umumiyetle kabul edilmişlerdir. Meselâ ge-

6 W. H. R. Rivers, Psychology and Ethnology, London, Kegan Paul, Trench, Trubner E. Co. Ltd. 1936.

7 Prof. F. C. Bartlett, Psychology and Primitive Culture. Cambridge University Press, 1923.

lecek fasılda göreceğimiz «**compatibility** - uyma, mevcut kültürle uyuşma, uzlaşma» faktöriyle yabancı bir kültür unsurunun kolayca kabul edilebilmesi için onun cemiyette mevcut ictimaî temayüllerle beslenmiş olması şartı; ve bir kültürün haricî, değişmeyi meydana getiren tesirler karşısında mütecanis bir cephe, her yerinde müsavi bir mukavemet arzetmeyip «yumuşak» veya «sert» noktalar ihtiva ettiğine dair orijinal müşahedesi bu meyandadır. Yine **Bartlett**'in kültür değişmeleriyle ilgili bu araştırmaları ve bu münasebetle sosyal antropoloji hadiseleri ve meseleleriyle teması neticesinde ictimaî tesir ve şartların psikolojiye ait o vakte kadar tamamıyle ferdî diye kabul edilen faaliyetler üzerinde ne derece müessir olduklarını hâfızaya dair yapmış olduğu tecrübelerle göstermiş, böylece yepyeni bir çığır açmıştır. Psikoloji literatüründe meşhur olan «**Remembering**[8] - Hatırlama» adlı bu eserinin ikinci kısmında da sosyal psikolojiye ve kültür değişmelerine ait birçok faydalı malümat vardır.

Kültür değişmelerinin tetkiki sahasında psikolojiye hâkim bir yer veren şahsiyetler arasında yukarıda ismi geçen **Thurnwald**'ı da[9] zikretmek lâzımdır. Bu münasebetle şunu da kaydedelim ki bugün gerek kültür değişmeleri sahasında, gerek diğer ictimaî veya kültür hâdiseleriyle ilgili psikoloji meselelerinin tetkiki hususunda psikologlarla sosyal antropoloji âlimleri arasında geniş bir Işbirliği başlamış bulunuyor.[10]

KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ TETKİKİNİN EHEMMİYETİ

Kültür değişmelerini tetkik etmenin birçok cihetlerden büyük bir ehemmiyeti ve faydası vardır. Evvelâ ictimaî ve tarihî oluş üzerinde müessir ana şartlardan birisi olması itibariyle kültür değişmelerinin tetkiki zarurî görülmektedir. İctimaî, tarihî oluş Ister hedefsiz, istikametsiz hattâ devamsız bir değişmeden ibaret olsun; ister muayyen bir istikamette sürekli veya bazen kesik bir tekâmül, yahut ideal bir gayeye müteveccih devamlı bir terakki şeklinde telâkki edilsin

8 F. C. Bartlett; Remembering; Cambridge, The University - Press; 1932

9 R. Thurnwald: The Psychology of Acculturation. American Anthropologist, N. S. vol. 34. No. 4. 1933.

10 Neal E. Miller and John Dollard; Social Learning and Imitation. Kegan Paul, London. 1945.

bazı temel şartlara, tesirlere bağlı olarak meydana geldiği umumiyetle kabul edilmektedir. Gerçi bugün sosyolojide bu ictimaî ve tarihî oluşun sadece bir değişmeden ibaret olduğuna dair kuvvetli bir temayül mevcutsa da bunun tabi olduğu şartları tayin hususunda umumî olarak uyuşulamamıştır. Bununla beraber kıymetleri, ehemmiyetleri ve tesir dereceleri her müellife göre değişmek üzere haricî, «tabiat»a bağlı millî şartlar; tekniğe, istihsal vasıtalarına tabi şartlar; bir de kültürden gelme şartlar üzerinde durulmaktadır. Bazı sosyoloji, iktisat ve tarih felsefesi mensuplarına (bilhassa **muayyeniyetçilere**) göre bu şartlardan yalnız birincileri, diğer bir kısmına nazaran ikinci kategoriye ait olanlar, başka bir gruba göre de üçüncü kısımda bulunanlar ictimaî değişmelerden esas itibarıyle mes'ul tutulmaktadır.[11]

Sonra, tıpkı etnolojide olduğu gibi, sosyolojide de ictimaî ve tarihî değişmeleri izaha çalışan zıt nazariyeler vardır. Bunlardan biri, bilindiği gibi tarihî ve ictimaî hâdiselerin tek istikametli bir hat halinde geliştiği prensibini kabul eden nazaryedir. Sosyoloji ve iktisat âlimlerinin, tarih felsefecilerinin çoğu tarafından kabul edilen bu nazariye, en bariz ifadesini, **Auguste Comte**'un «üç hal veya merhale kanunu»nda bulmuştur. Tekâmül nazariyesinin bu ve buna benzer diğer birçok nevi ve şekillerine göre içtimaî ve tarihî oluş muayyen bir hedefe doğru yönelip gitmektedir. Etnoloji sahasında bu nazariyeye yapılan itirazları ve onun karşısına çıkarılan muhtelif görüşü yukarıda kısaca zikretmiştik. Sosyolojide de bu tekâmül nazariyesine muarız olanların ileri sürdükleri itirazlar daha az mühim olmadığı gibi mukabil görüş de daha az enteresan değildir. Bunlara göre tekâmül nazariyesinin ileri sürdüğü kanunlar —birçok benzerleri gibi— her nevi dellillerden mahrum sözde kanunlardan, indî, muhayyel bir iddianın müteakip merhaleler halinde tasvirinden başka bir şey değillerdir. Bu tekâmülcü görüşün, 19 uncu asrın yarısından sonra sosyolojide, iktisatta ve tarih felsefesinde hâkim olması, ictimaî, tarihî değişmelerin diğer hususiyetlerini görmeye mani olmuştur. Bu nazariyenin ilhamı ve tesiriyle tek istikametli bir tekâmülü temin eden «tarihî âmilleri, temayülleri» keşfetmeye

11 Bu hususta daha fazla malûmat almak için Bk. Mac-Iver; Society; A textbook of Sociology. Harrar E. Rinehard New York, 1944 Bilhassa sf. 392-510.

uğraşan ilim adamları ictimaî hâdiselerde kolayca müşahede edilebilen tekerrür, ritm ve devrilik - **cyclical** - gibi vasıfları ihmal etmişlerdir. Fakat son yirmi otuz sene zarfında vukua gelen değişmelerin müşahedesi, ictimaî hâdiselerin daha yakından, daha iyi bilinmesi, maziye ait birçok yüksek medeniyetlerin keşfi vesaire gibi amillerin tesiriyle tarihî ve ictimaî hadiselerde beliren devir, ritm ve tekerrür hassaları yeniden dikkati çekmeye başlamıştır. Nitekim **Bergson**'un, gayesiz yaratıcı tekâmül telâkkisinin modern felsefedeki muvaffakıyeti, **Spengler**'in tarihî ve ictimaî hadiseleri devir, tekerrür ve ritm mefhumlarının ışığı altında izah eden, «Garbın Çöküşü»[12] adlı eserinin büyük bir rağbet kazanması da bunu göstermektedir. Tarihî, ictimaî değişmelerde görülen ritm, devir ve tekerrür bütünü itibariyle muayyen bir istikamette bir hedefe müteveccih olabileceği gibi hedefsiz de olabilir; sonra muayyen bir zaman içinde muntazam fasılalarla **(periodic)** tekerrür edebileceği gibi etmeyebilir de. Periyodik olan değişmeler için tesbit edilen zamanla bunun dahilindeki fasılalar pek mütenevvi ve muhteliftir: 24 saatten 500 seneye kadar tahavvül etmektedir.

Gayet muhtasar,[13] bir şekilde burada belirtilen her iki nazariye de, tıpkı etnolojide olduğu gibi, muhtelif tarzlarda, müteaddit şahıslar tarafından ortaya atılmış olup onlar kadar eskidir. Bu münasebetle tarihî ve sosyal değişmelerin dinamizmini kavrama bakımından **(diffusion)** nazariyesinin ehemmiyetine burada da işaret etmek lâzımdır. Filhakika bir medeniyet veya cemiyet içinde meydana gelen bir yeniliğin, bir değişmenin, bir unsurun etrafa (intişarını - **diffusion)** yayılmasını tetkik etmenin büyük ehemmiyetini belirtmek için **Sorokin** şu mukayeseyi yapmaktadır: Canlı bir uzviyette kan devranını bilmek fizyoloji için ne ise, kültür değişmelerine ait hadiselerin hakiki şekilde bilinmesi de sosyoloji için odur.

Mamafih bütün bu nazariyeler birbirine zıt olmalarına rağmen hep aynı şeyi ilham etmekte ve bugün ictimaî ilimlerin en büyük derdini teşkil eden bir meseleyi ortaya atmaktadırlar: Tarihin durmadan değişen prosesinde nisbeten daimî olanla muvakkat olanı; âlemşümul olanla tamamıyle mevziî olanı; iki veya daha çok hadise arasın-

12 O. Spengler; Der Untergang des Abendlands.

13 Bu hususta daha fazla malûmat için Bk. Mac-Iver, Society. ve P. Sorokin; Contemporary Sociological Theories. Harper E. Brothers; New York and London, 1928. sf. 726 - 756.

daki münasebetlerde arızî olanla hakikaten illî olanı bilmek. Şüphesiz bu hususta da kültür değişmelerini yakından tetkik etmenin büyük bir rolü olacaktır.[14]

Bundan başka değişme halinde bulunan kültürün tetkiki, onun kısımları, unsurları arasındaki bağlılığın derecesi hakkında da bir fikir verebilecektir. Meselâ kısımlardan birisinin değişmesi diğer kısımların da hemen değişmesine sebep oluyor mu? Eğer böyleyse diğer kısımlar muayyen bir istikamette mi değişiyorlar, yoksa bu hususta muhtelif imkanlar var mıdır? Umumî bir kültür değişmesinde hangi kısım ilkin değişmeye başlıyor; hangi kısımlar onu takip ediyor? İctimaî ve kültür prosesinin muhtelif kısımlarında vukua gelen değişmenin sürati nedir? Bütün kısımlar hep aynı süratle mi değişiyor? Şimdiye kadar ileri sürülen fikirlere göre vaziyet şöylece hulâsa edilebilir: Her kültür daimî bir değişme halinde bulunmakla beraber hepsi aynı süratle, aynı zamanda değişmez. Değişme halinde bulunan bir kültürde bazı kısımlar değiştiği halde diğer kısımlar değişmeyebilir. Bu da, kültürün bir kısmında husule gelen değişmenin diğer kısımlara sirayetini icap ettirecek derecede bunların arasında sıkı bir bağlılığın bulunmadığını gösterir. Bundan da kültürün muhtelif kısımlarında, bilhassa maddî kültürle manevî kültür arasında ahenksizlik, aksaklık meydana gelmektedir. Meselâ son yüz sene içinde vukua gelen endüstri inkılâbı dolayısıyle modern garp cemiyetlerinin maddî kültüründe büyük değişiklikler olmuştur. Halbuki aynı zaman zarfında aile müesseselerinde ve diğer Ictimaî, siyasî teşkilâtta hiç bir değişiklik olmamış; bunlar, aynı şekilde kalmak suretiyle endüstri inkılâbından evvelki maddî kültüre uydukları gibi bugünkü tekniğe de intibak edebilmişlerdir. Bununla beraber kültürün bu maddî olmayan kısımlarının geri kalması yüzünden yine arada bir ahenksizlik, aksaklık meydana gelmiş, ictlmaî nizam bozulmuştur. Böylece değişmelerin kültürün maddî kısımlarında daha evvel başladığı, daha serî olduğu ve maddî olmayan kısımların geri kaldığı iddia edilmektedir. Bundan başka, maddî kültür sahasında husule gelen değişmelerin maddî olmayan kısımlar üzerinde —aksi haldekinden— daha fazla tesir yaptıkları; maddî kültürde sarih bir birikme görüldüğü halde manevî kültür sahasında bunun bariz olmadığı ileri sürülmektedir. Son olarak, maddî kültür kısımlarında meydana gelen bir yeniliğin hemen benimsenip kabul edilmesine ve süratle etrafa yayılmasına mukabil

14 P. Sorokin: Aynı eser sf. 747.

manevî kültür sahasında aynı şeyin müşahede edilememesi iddiası gelmektedir.

Sorokin'in[15] de belirttiği gibi bu haliyle nazariye, taihî ve ictimaî hadiseleri iktisadî bakımdan izahın daha mülâyim bir şeklini andırmaktadır. Bununla beraber nazariyede doğru görünen kısımlarla tetkike muhtaç, şüpheli noktalar gözden geçirildiği takdirde leh ve aleyhte birçok şeyler söylenebilir. Evvelâ, kültürün bütün kısımlarının aynı zamanda değişmediğini, bunlar arasında bir ahenksizlik, aksaklık ve uygunsuzluk olduğu fikri, doğru gibi görünüyor. Filhakika buna ait birçok misalleri ileride, bu tetkikin metninde de göreceğiz. Fakat nazariyenin diğer kısımlarını, bilhassa modern, ictimaî inkişafın menşeini maddî sahada meydana gelen yeniliklerde bulan ve bunların maddî olmayan sahalarda beliren değişmelerden daha sık olduğunu iddia eden kısımları şüphe ile karşılamak icap eder. Zira muhtelif müellifler[16] tarafından belirtildiği gibi, orta çağda ziraî istihsal metodları asırlarca aynı kaldığı halde dinî telâkkiler, itikatlar, örf ve âdetler, siyasî, ictimaî teşkilât, evlenme şekilleri, şiir, edebî mektepler, mimarî üslûbu müteaddit defalar değişmiştir. **Sorokin'**e göre halkın siyasî sempatisi de moda gibi sık sık değişmektedir: Meselâ bu temayül İngiltere'de her iki, iki buçuk senede, Fransa'da dokuz ayda bir değişir. **E. Bogardus'**e göre hiç bir züppelik çığırının ömrü bir seneyi aşmaz. Binaenaleyh maddî olmayan kültürün bu kısımlarında görülen sık tahavvüllere acaba maddî kültür sahalarında, bilhassa endüstride rastlamak mümkün müdür? Gerçi son asır zarfında endüstride büyük tahavvüller olmuşsa da bunların bile maddî olmayan kültür kısımlarında vukua gelen değişmelerden daha çok, daha büyük olduğu şüphelidir. Bu nazariyenin esas mümessillerinden biri olan **W. F. Ogburn'**un bizzat teslim ettiği gibi maddî kültürde teknikte beliren değişmelerin çoğu keşif ve ihtiralar neticesinde meydana gelmektedirler. Halbuki keşif ve ihtiralar, maddî olmayan kültürün esas unsurlarından sayılan İnsan bilgisinin, düşüncesinin, muhayyilesinin bir eseridir. Aynı suretle bugünkü medeniyetin esasını teşkil eden, endüstrinin, teknik inkişafın meydana gelmesine sebep olan ilim de, asırlar boyunca biriken insan tecrübesinin bir muhassalasından, yani devamlı bir ilerlemenin, inkıtasız bir gelişmenin, sayısız yeniliklerin bir neticesinden başka nedir? Hakikatte endüstrideki inkılâp, ilmî

15 P. Sorokin: Aynı eser sf. 743.

16 Mac-Iver; Society. sf. 462-466 ve P. Corokin; aynı eser, sf. 743.

inkişafa takaddüm etmemiş, bilâkis onun fikirlerde, görüşte ve zihniyette meydana getirdiği değişikliğin bir neticesi olmuştur. Belki ilimde ve maddî olmayan kültürün diğer sahalarında vukua gelen yenilikler muayyen bir kesafeti, şiddeti bulmadıkça, fertlerin atitütlerinde, zihniyetlerinde, bilhassa davranışlarında belirmedikçe maddî kültür kısımlarındaki yenilikler kadar göze çarpmayabilirler; fakat bunların sonradan sebep oldukları büyük inkılâplar, daha evvelki safhalarda gizli gibi kalan bu gelişmeler hakkında bize sarih bir fikir verebilmektedir. Bu itibarla maddî kültürdeki değişmelerin maddî olmayan sahalarda vukua gelen yeniliklere daima takaddüm ettiği fikrini kabul etmek güçtür. Bunun gibi maddî olmayan kültürün daima değişmelere mukavemet ettiği iddiası da doğru değildir. Bilâkis çok defa ilimce, nazarî olarak kabul edilmiş, tasarlanmış birçok planlar; maddî kültürdeki imkânsızlıklar, mukavemet ve güçlükler dolayısıyle tahakkuk ettirilememektedir. Aynı suretle maddî kültür sahasında vukua gelen yeniliklerin kültürün maddî olmayan kısımlarındakinden daha çabuk benimsendiği, kabul edilip yayıldığı iddiasını da şüphe ile karşılamak icap eder. Bu iddia da, olsa olsa, ithal edildiği cemiyette, sezilebilir bir kültür değişmesi meydana getiremeyen münferit yabancı unsurlar için doğru olabilir. Bu takdirde dahi bunların sırf maddî kültüre ait olduğunu kabul etmek güçtür. Değişmelerin kültürün hangi kısmında daha evvel başladığı meselesi münasebetiyle şunu da ilâve edelim ki bu cihet, ileride göreceğimiz gibi, daha ziyade kültür değişmelerini meydana getiren şartlara, psikolojik faktörlere, karşılaşan kültürlerin nev'ine, seviyesine, hulâsa bu hususta müessir olan sair birçok tesirlere bağlı bulunmaktadır. Bundan başka **L. Weber**'in belirttiği gibi, bir cemiyette bazen yalnız maddî kültürün, bazen de yalnız maddî olmayan kültürün değiştiği devirler de vardır.[17] Hulâsa bütün bu münakaşalardan anlaşıldığı üzere, kültür değişmelerine ait birçok meseleler gibi bunların halli için de esaslı ve etraflı tetkiklere ihtiyaç vardır. Bu da bize kültür değişmeleri tetkikinin ehemmiyet ve zarureti hakkında başka bir delil vermektedir.

Bugün kültür değişmelerinin, garp medeniyetinin tesiri altında tarihin hiç bir devrinde görülmeyen bir kesafet ve şiddetle hemen bütün dünyaya yayılması ona âlemşümul bir karakter kazandırmaktadır. Binaenaleyh bu kadar şümullü ve sosyal pisikolojiye ait sayısız problemleri ihtiva eden mudil ve girift bir hadisenin başlı başına bir

17 Bk. P. Sorokin; aynı eser. sf. 744.

tetkik mevzuu olması zarureti kendiliğinden anlaşılabilir. Zaten, yukarıda gördüğümüz gibi, birçok esaslı meselelerin halli kültür değişmelerinin tetkikine bağlı kalmaktadır. Hakikatte muhtelif kültürlere mensup bazen büyük gruplar arasında, geniş sahalar içinde, büyük bir ölçüde vukua gelen kültür değişmeleri gayet şümullü, mühim meseleleri ihtiva etmektedir. Bu arada birçok ictimaî gruplardan, küçük cemiyetlerden teşekkül etmiş büyük camialar arasında ortaya çıkan ihtilâfların da, kültür farklarından ileri geldiği müteaddit defalar iddia edilmiştir. Bundan başka yabancı kültürlerle bilhassa garp medeniyetiyle temasın mahallî kültürler için güçlükler yarattığı ve hususiyle ibtidaî kavimlerin ortadan kalkmalarına sebep olduğu öne sürülmektedir. Sonra, geniş mikyasta empoze edilen bir kültür değişmesinin icabı sarfolunan büyük ve ekseriya birçok ıstırap ve meşakkatlerle dolu cehd ve enerjiler ve bunların neticeleri hakkında henüz pek az şey bilinmektedir. Bununla beraber empoze edilmiş kültür değişmeleriyle karşılaşan ibtidaî kavimlerin ekseriya gayet güç bir duruma düştükleri çok defa inhilâl alâmetleri gösterdikleri; hattâ bazen de büsbütün ortadan kalktıkları görülmektedir. Filhakika kültür değişmelerinin şümulünü, mahiyetini, mekanizmasını, tesir ve neticelerini, ibtidaî kavimlerin bünyelerini, kültürlerinin terkibini ve fonksiyonunun tarzını lâyıkıyle bilmeden Avrupalı idare adamlarının sırf kendi zihniyetlerine, telâkki ve kıymet ölçülerine göre hareket ve müdahale etmeleri çok fena neticeler vermiştir. Bugün, ictimaî ilimlerin, hemen bütün mensupları tarafından bilinen bu hakikatlere dair birçok misallere ileride rastlayacağız. Bunlardan birkaç tanesinin burada zikri faydalı olur. Umumiyetle bilindiği gibi ibtidaî kavimlerin ekserisinde aile **poligami** esasına göre teşekkül etmiştir. Bu, endividüalist bir telâkkiye ve onun icaplarına uyan bir ekonomiye göre ayarlanmış garp aile sistemiyle şüphesiz tezat teşkil etmektedir. Bu itibarla Avrupalı Idare adamları, iktisadî nizamda henüz hiç bir değişiklik yapmaya lüzum görmeden, sırf insanî şekilde hareket ettikleri zanniyle, müstemlekelerinde müteaddit kadınlarla evlenme **(poligami)** yi menetmektedirler. Bunun neticesi ise her yerde, fuhuş olmuştur. Zira, mevcut iktisadî nizam içinde kocasız kalan kadınlar için başka türlü yaşamak imkânı kalmıyor. Aynı suretle sihir ve büyü, ferdi ve ictimaî faaliyetlerin hemen her sahasına yayılmış bir halde ibtidaî insanın hayatında büyük bir rol oynamaktadır. Hiçbir tabiat hadisesi, ferdî veya ictimaî hiç bir faaliyet yoktur ki muayyen sihir kaidelerine merasim veya ayinlere tabi olmasın. Bu bakımdan sihirbazlar ibtidaî cemiyetlerde çok mühim bir yer işgal ederler; bunlar

hem sayılırlar, hem de kendilerinden korkulur. Fakat mevcut nizama göre fena niyetle, başkalarına zarar vermek kasdiyle hareket ettikleri zannolunan sihirbazlar öldürülebilirler. Binaenaleyh bu mühiş müeyyidenin tesiriyle sihirbazlar nüfuzlarını suiistimal edememektedirler. İşte bundan habersiz bulunan Avrupalı idare adamları, yine sathî bir görüş ve düşünce ile hareket ederek halkın sihir ve büyüye, ayinlere olan kanaat ve imanını değiştirmeye lüzum hissetmeden bunları ve sihirbazların katlini menetmekte ve buna cesaret edenleri ağır bir surette cezalandırmaktadırlar. Böylece halk, öldürülmekten kurtulmuş olan sihirbazların insafına terkedilince korku ve dehşet içinde ne yapacaklarını bilmeden şaşırıp kalmaktadır. Son bir misal olmak üzere ibtidaî kavimler arasında carî baskınların, harplerin (gazvelerin) men'i zikrolunabilir. Burada da ibtidaî kavimlere başka türlü bir yaşama imkânı verecek bir iktisadî sistem temin edilmeden sırf asayiş düşüncesiyle bu nevi baskınlar menedilince, geçimleri gibi ictimaî teşkilât ve nizamları, terbiye sistemleri harp esaslarına göre kurulmuş olan ibtidaî cemiyetler dejenere olarak inhilâl etmektedirler.

Kültür değişmelerine ait bu ve benzeri hadiselerin müşahedesi ve bunların salâhiyetli ilim adamları arasında uzun uzadıya münakaşa edilmesi, bir taraftan idarecilerin uyanmasına ve daha ihtiyatlıca hareket etmelerine sebep olmuş, diğer taraftan da ilim mensuplarına tatbiki antropolojinin kıymeti ve ehemmiyeti hakkında bir fikir vermiştir. Maamafih bu münakaşalardan evvel, her iki imkânın icap ettirdiği şekilde hareket eden müstemlekeci memleket Hollanda'dır. Bu memleket, müstemlekelerine göndereceği memurlarını, yalnız yüksek tahsil yapmış olanların en iyileri arasından seçmekle kalmıyor, bunları ayrıca **Leiden** ve **Utrecht** üniversitelerine göndererek buralarda dört ilâ beş sene gidecekleri yerin dilini, ictimaî teşkilâtını, örf ve âdetlerini, hulâsa kültürünü öğrenmeye ve bu sahalarda ihtisas yapmaya mecbur ediyor. Böylece etnoloji veya antropolojide ihtisas yaptıktan sonra bunlara ancak müstemlekelerde vazife verilmektedir. İngiltere'de bazı acı tecrübelerden sonra, ilkin müstemleke ahalisini doğrudan doğruya idare yerine şu meşhur bilvasıta **(endirek)** Idare siyasetine (yani yerli ahaliyi sözde kendi kendisine Idare ettirmek tarzına) geçiyor ve bilâhare mesul, büyük memurlara, müşavir olmak üzere, antropoloji mütehassısları katıyor.

Bizim için kültür değişmelerinin tetkikini zarurî kılan son bir sebep de, memleketimizin iki buçuk asra yakın bir zamandan beri bu

muazzam Ictimaî proses Içinde bilfiil bulunmasıdır. Binaenaleyh bu zaman zarfında kültür değişmelerinin hangi safhasına vardığımızı, onun bize neler kazandırıp neler kaybettirdiğini; bu hususta ne dereceye kadar muvaffak olduğumuzu; nerelerde, neden ve nasıl bocaladığımızı; bütün bunların sebeplerini, sosyal psikolojiye ait saiklerini bilmemiz, onları dünyanın diğer kısımlarında meydana gelen değişmelerin neticeleriyle mukayese etmemiz, istikbaldeki inkişafımız hesabına inkâr edilmez bir kıymeti haizdir.

Şu halde Insanlık tarihinde emsaline rastlanmıyan bir genişlik ve şiddette vukua gelmekte olan kültür değişmelerinin tetkiki, dünyanın bugünkü vaziyetinde yalnız nazarî ve amelî bakımdan kıymet kazanmakla kalmıyor. aynı zamanda bir zaruret oluyor.

FASIL I

1 — KÜLTÜR ve MEDENİYET

Kültür nedir? — Bugün herkesi tatmin eder şekilde bu suale cevap vermek güçtür. Nitekim kültürle ilgili sahalarda çalışan ilim adamlarından hemen hepsinin onu yeniden tarif etme teşebbüsü de bunu göstermektedir. Bununla beraber şimdiye kadar ortaya atılan bütün tarifler gözden geçirildiği takdirde hepsinde müşterek olanı ve kültürden ne kastedildiğini anlamak kolaydır. Kültürü tarif etmedeki güçlüğün sebebini çok defa mevcut bilgi ve malzemenin eksikliğinden ziyade başka noktalarda aramak icap ediyor: Bir defa terimler de mensup bulundukları ilimlerin inkişafına tabi olarak onu takip etmek ve bu yüzden vakit vakit yeniden tarif edilmek mecburiyetindedirler. Böylece her ilim kullandığı terimlere, o an için umumî, herkes tarafından kabul edilebilir bir ifade vermeye çalışırken eski mânalarını muhafaza edip günlük lisana bile geçmiş olan daha evvelki tariflerle karşılaşmak onlarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Bu halin çok defa ilmin zavifesini güçleştirdiğine şüphe yoktur. Çünkü günlük lisanda kullanılan terimlerin, ilmin onlara vermek istediği mânalardan tamamiyle başka hattâ bazen zıt mânalar kazandırdığı da vakidir. Bazen de bir terimin, tamamiyle aynı maksatla muhtelif ilim şubelerinde başka mânalarda kullanıldığı görülmektedir. Kültür kelimesi de şüphesiz bunlardan birisidir. **E. Sapir** bu noktayı bilhassa gayet güzel bir şekilde belirtiyor.[18]

«Kültür kelimesinin esas itibariyle üç mânada veya üç mâna grubunda kullandığı görülmektedir. Eevvelâ etnoloji ile kültür tarihi mensuplarının bir terim olarak kullandıkları mânaya nazaran kültür insanın hayatında ictimaî yoldan tevarüs ettiği maddî ve manevî her un-

18 E. Sapir; Culture, Genuine and Spurious. American Journal of Sociology; vol. 29, No. 4, 1924.

suru ihtiva eder. Bu mânada kullanılan kültür, insan mefhumiyle hemen hemen aynı şeyi ifade etmektedir. Zira en ibtidaî seviyede bulunan Avustralya yerlisinin veya cenup Afrika **(Bushman)** ının avlama tarzı, şimal Amerika Hintlisinin (Kızılderilisinin) «tıbbî», **Perikles** Atinasının trajik dram tipi, modern endüstrinin dinamosu aynı mânada birer kültür unsurudur. Çünkü bunlardan her birisi kollektif insan ruhunun bir eseridir. Bu bakımdan her insan grubu, gayet muhtelif ve mütenvvi komplekslik farklarına rağmen kendisine has bir kültürü haizdir. Bu mânada kullanılan kültüre, yüksek veya aşağı seviyededir tarzında sıfatlar verilirken hiç bir ahlâkî kıymet izafe edilmemektedir. Eğer medeniyet kelimesi suistimal edilmemiş olsaydı bu mânada kullanılan kültürün yerine onun geçmesi belki daha iyi olurdu.»

«Bu terimin ikinci bir mânada kullanılışı daha çok taammüm etmiştir. Bu mânaya göre kültürden ferdî inceliğin daha ziyade **konvansiyona** tabi bir ideali kastolunmaktadır. Bu ideal, temessül edilmiş cüz'î bir bilgi ve tecrübeye dayanmakta, fakat bir sınıfın ve eski bir an'anenin himayesine mazhar olan **tipik** aksülâmellerden müteşekkil bir tavır ifade etmektedir. Bu mânada «kültürlü insan» ünvanı namzedinden zihnî kıymetler sahasında meharetle münakaşa kabiliyeti **(sofistlik)** istenirse de bunun da muayyen bir haddi vardır. Buna mukabil, «kültürlü insan» idealini temsil eden şahsiyetin yaradılışına göre muhtelif renkler alan tavırlara, hareketlerin muayyen bir tarzda asil, kibar, ince ve zarif olmasına büyük bir ehemmiyet verilmektedir. En fena nevinde bu kibarlık, dejenere olarak umumiyetle halkın tavır ve zevklerinden istihfafla uzak durma şeklinde tecelli eder ki bu da şu maruf tabirle kültür snobluğundan başka bir şey değildir. En incelmiş şeklinde ise, mutedil, mütelevvin ve biraz da garip bir çeşni taşıyan bir istihza ve hiç bir vakit arzu edilmeyen bir heyecan halinde kendisini ifşa etmeyecek şen bir **septisisme** inkılâp eder. Bu tipteki kültürlü bir insanın tavırları, cesaret kırıcı istihza oyunlarının nümayışlarına nadiren şahit olan halk tabakasına dahi cazip bir çehre arzeder; fakat bu, takınılmış bir tavır olmak itibariyle halis bir **snobluk**tan daha çok her şeyden bilhassa halk kütlesinden uzak durmayı ifade eder. Esasen «uzak durma» tavrı, bu ikinci tip kültür idealinin umumiyetle ayrılmaz bir vasfıdır; ilk zarurî şartlarından biri de mazl ile sıkı bir rabıtanın muhafazasıdır.

«Hulâsa bu kültür ideali bir kıyafet ve bir eda meselesidir. Bu kıyafet bir insana gayet zarif bir şekilde yakışabilir; edada ise hoş

bir hava bulunabilir, fakat ne de olsa kıyafet hazır bir elbiseden ibarettir ve eda da nihayet edadır.»

«Üçüncü mânada kullanılan kültürün tarifi ve tatmin edici bir şekilde tasviri daha güçtür. Bunun sebebi ihtimal kültür kelimesini bu mânada kullananların ondan ne kastettikleri hakkında nadiren bize tam ve vazıh bir fikir verebilmeleridir. Bu üçüncü mânadaki kültür mefhumunun, bir taraftan fertten ziyade grubun sahip olduğu manevî kıymetlere ehemmiyet vermesi itibariyle birinci mânada kullanılanla müşterek bir noktası vardır; diğer taraftan etnologların daimî bir cereyan halinde tasavvur ettikleri kültürün bütünü içinden manevî ve derunî olma bakımından diğerlerinden daha kıymetli, daha karakteristik ve daha mânalı diye seçkin bazı faktörler üzerinde durması itibariyle de ikinci mânada kullanılan kültür mefhumiyle iştiraki vardır. Bununla beraber bu üçüncü mânada kullanılan kültürün de, medeniyetin tamamıyle maddî olan unsurlarının hilâfına yalnız ruhî olanlarını ihtiva ediyor, demek iki cihetten doğru değildir: Zira bu tarzda tasavvur edilen kültür mefhumu, birçok, nispeten ehemmiyetsiz unsurlar ihtiva ettiği gibi, maddî kültür faktörlerinden bazıları da onun umumî heyeti içinde pekâlâ mühim bir yer alabilmektedirler. Bazen olduğu gibi, kültürü sadece sanat, din ve ilim hakkında kullanmak suretiyle tahdit etmenin de sun'î bir inhisarcılık ifade etmesi bakımından mahzuru vardır. Anlamaya çalıştığımız bu kültür mefhumunun gayesi, herhangi bir cemiyetin yeryüzünde seçkin bir mevkie sahip olmasını temin eden şu umumî atitütleri, hayat telâkkilerini ve medeniyetin hususî tezahürlerini tek bir terimin içine sığdırmaktır; demekle bu mefhumun özüne belki daha çok yaklaşmış oluruz.»

Belli başlı kültür anlayışlarını mukayese etmesi ve bunların memleketimizde taammüm etmiş telâkkilere de benzemesi itibariyle belki ayıklayıcı, müsbet bir tesiri olur diye **E. Sapir**'in tahlilleri üzerinde biraz fazla durduk. Hakikatte tasvire çalışacağımız kültür, hemen bütün ictimaî ilimlerin bilhassa sosyal antropoloji ve sosyoloji mensuplarının kabul ettikleri ve **Sapir**'in de birinci maddede bahsettiği kültür telâkkisine uymaktadır. Bu mânada kullanılan kültüre ait şimdi meşhur birkaç tarif vermek istiyoruz. Evvelâ en eskilerinden biri ve aynı zamanda başkaları tarafından da en çok kullanılan olmak itibariyle **E. B. Tylor**'un tarifini alıyoruz. Ona göre kültür, «bilgiyi, imanı, sanatı, ahlâkı, örf ve âdetleri, ferdin mensup olduğu cemiyetin bir uzvu olması itibariyle kazandığı itiyatlarını ve bütün diğer meharetlerini ihtiva eden gayet girift bir bütündür.[19]» Yine meşhur bir ant-

ropoloji âlimi olan **C. Wissler** şöyle tarif eder: «Kültür, bir halkın yaşama tarzıdır.» Diğer bir ilim adamına göre: «Kültür dünyası, mevcudiyetinin bütün tarihi boyunca tabiatı ve kendisini nasıl idare edeceğini öğrenmek suretiyle insanın bizzat meydana getirmiş olduğu eseridir.[20]» Meşhur tariflerden biri de şudur: «Kültür, insanın nesilden nesle intikal eden başarılarından meydana gelmiştir.»

Tanınmış Alman antropoloji âlimi **Thurnwald** da kültürle medeniyeti şu şekilde tarif etmektedir: «Kültür, tavırlardan, davranış tarzlarından, örf ve âdetlerden, düşüncelerden, ifade şekillerinden, kıymet biçmelerden, tesislerden ve teşkilâttan mürekkep öyle bir sistemdir ki, tarihî bir mahsul olmak üzere teşekkül etmiş, an'aneye bağlı bir cemiyet içinde onun medenî techizatı ve vasıtaları ile karşılıklı tesirler neticesinde meydana çıkmış ve bütün unsurlarının zamanla yekdiğerine kaynaşması sayesinde ahenkli bir bütün haline gelmiştir. Buna mukabil medeniyet, birikmiş bir bilgiye ve teknik vasıtalarına sahip olmayı ifade eder. Bir formülle ifade edilmesi istendiği takdirde denilebilir ki kültür, takınılmış bir tavır (Haltung) dur; medeniyet ise bilme ve yapabilmedir.[21]»

Bazı sosyologlar da **Thurnwald** gibi medeniyetle kültür arasında esaslı bir fark gözetmekte ve ona yakın bir şekilde tarif etmektedirler. Bunları temsil etmek üzere **MacIver**'i zikredebiliriz. Ona göre, İnsanın fayda temini maksadıyle muayyen bir hedefe erişmek üzere kullandığı her nevi vasıta medeniyet unsurlarını teşkil eder. Şüphesiz tekniğe ait olanlar bunların başında gelmektedir. Halbuki kültür unsurlarının gayesi bizzat kendileridir. Bunlar kendilerinden başka bir gaye İçin vasıta olamazlar. Bu izaha göre **MacIver** medeniyetle kültürü şu şekilde tarif etmektedir:

«Medeniyetten biz İnsanın, hayatı üzerinde müesslr şartları kontrol maksadıyle sarfetmiş olduğu cehitler neticesinde meydana getirdiği mekanizma ve teşkilâtın umumî heyetini kastediyoruz. Bu itibarla medeniyet mefhumu, ictimaî teşkilât sistemlerini, tekniği, maddî aletleri ve vasıtaları içine aldığı gibi seçim sandıklarını, telefonu, ticaret odalarını, demiryollarını, kanunları, mektepleri, bankaları ve bankacılığı da ihtiva eder.[22]»

---

19 E. B. Tylor; Primitive Culture. vol. I.
20 Kindall Young; Introductory Sociology, 1939.
21 R. Thurnwald; Werden, Wandel und Gestaltung von Stat und Kultur, im Lichte der Völkerforschung.
22 Mac-Iver; Society. sf. 272.

«Kültür ise» bu mânada kullanılan medeniyetin anti tezidir. Bu takdirde kültür, yaşayış ve düşünüş tarzımızda, günlük münasebetlerimizde, sanatta, edebiyatta, dinde, sevinç ve eğlencelerimizde tabiatımızın kendisini ifade etmesidir.[23]»

Memleketimizde medeniyetle kültürü sistemli bir şekilde ilk tarif eden şüphesiz büyük mütefekkirimiz, **Ziya Gökalp**'dir. Onun tarifleri, teferruata ait bazı noktalar istisna edilmek üzere, bugün sosyal antropolojide ve sosyolojide umumiyetle hâkim olan telâkkilere çok benzemesi bakımından hâlâ tazeliğini muhafaza etmektedir. Ziya Gökalp'a göre medeniyet ve kültür şu şekilde karşılaştırılabilir: «Bir medeniyet müteaddit milletlerin müşterek malıdır. Çünkü her medeniyeti, sahipleri olan müteaddit milletler, müşterek bir hayat yaşayarak vücude getirmişlerdir. Bu sebeple her medeniyet, mutlaka, beynelmileldir. Fakat bir medeniyetin, her millette aldığı hususî şekilleri vardır ki, bunlara (hars-kültür) adı verilir.[24]»

Hars ile medeniyet arasındaki farklar: «Evvelâ, (hars - kültür) millî olduğu halde, (medeniyet) beynelmileldir. Hars yalnız bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî, muakelevî, bedîî, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının ahenktar bir mecmuasıdır. Medeniyetse, aynı (mamure) ye dahil birçok milletlerin ictimaî hayatlarının müşterek bir mecmuasıdır. Meselâ Avrupa ve Amerika mamuresinde bütün Avrupalı milletler arasında müşterek bir (garp medeniyeti) vardır. Bu medeniyetin içinde birbirinden ayrı ve müstakil olmak üzere bir İngiliz harsı, bir Fransız harsı, bir Alman harsı ilh... mevcuttur.

Saniyen, medeniyet usul vasıtasiyle ve ferdî iradelerle vücude gelen ictimaî hadiselerin mecmuudur. Meselâ dine dair bilgiler ve ilimler, usul ve irade ile vücude geldiği gibi, ahlâka, hukuka, güzel sanatlara, iktisada, muakileye, lisana ve fenlere dair bilgiler ve nazariyeler de hep fertler tarafından usul ve irade ile vücude getirilmişlerdir. Binaenaleyh, aynı mamure dahilinde bulunan bütün bu mefhumların, bilgilerin ve ilimlerin mecmuu (medeniyet) dediğimiz şeyi vücude getirir.

Harsa dahil olan şeylerse, usul ile, fertlerin iradesiyle vücude gelmemişlerdir, sun'î değillerdir. Nebatların, hayvanların uzvî hayatı

---

23 Aynı eser, sf. 273.

24 Ziya Gökalp; Türk Medeniyeti Tarihi. I inci kısmı, İstanbul Millî Matbaa. 1926, sf. 7

nasıl kendiliğinden ve tabiî bir surette inkişaf ediyorsa, harsa dahil olan şeylerin teşekkül ve tekâmülü de tıpkı öyledir. Meselâ, lisan fertler tarafından usulle yapılmış bir şey değildir...[25]»

Görülüyor ki Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyeti anlayışıyle **MacIver**'in tarifleri arasında bir benzerlik ve bazı müşterek noktalar vardır.

Memleketimizde, bilhassa son yirmi otuz sene zarfında, **Ziya Gökalp**'ın kültürle medeniyeti ayırt eden bu görüşünün tamamıyle aksine olmak üzere bir vecize halinde ve doğmatik bir şekilde ortaya atılmış başka bir iddia daha vardır. Hiç bir ilmî temele dayanmayan bununla beraber yeni nesiller arasında oldukça yayılmış olan bu görüşe nazaran medenlyetle kültür arasında hiç bir fark veya ayrılık yoktur. Bunları birbirinden ayırmak tamamiyle sun'îdir. Bunların medeniyet veya kültürden ne kastettiklerini ve bu iddialarını hangi müşahede veya tetkike dayanarak ileri sürdüklerini bilmiyoruz. Bu iddianın garabeti, garp medeniyetini, sanki tek bir millet tarafından temsil ediliyormuş gibi kabul etmesinde böylece bu medeniyeti temsil eden milletler arasında hiç bir fark gözetmemesindedir. Bununla beraber bu iddia böyle umumî bir şekilde serdedilmeyip yalnız tek bir millet gözönünde tutulmak suretiyle ortaya atılmış olsaydı, belki münakaşaya değer bir kıymeti haiz olabilirdi. Hakikatte tek bir cemiyet veya milletin kültürüne ait unsurlarla medeniyetine ait olanlar birbirine o suretle sıkı sıkıya bağlanmış, kenetlenmiş, kaynaşmış ve öyle bir bütün teşkil etmişlerdir ki bu umumî heyet içinde çok defa hangi kısımların medeniyetine ve hangilerinin kültürüne ait olduklarını ayırmak güçtür. Bununla beraber milletleri, ictimaî grupları, müşterek medeniyetlerine rağmen, birbirinden ayırt eden, onların sahip bulundukları kültürleri ve aralarındaki kültür farkları olduğu hususunda ictimaî ilimler bakımından artık şüphe kalmamıştır. Eğer bugün, kültürün bu ayırt edici vasfı olmasaydı ve o da, medeniyet gibi ictimaî grupların en son merhalesini teşkil eden millet hududunu aşabilseydi, bütün insanlığı tek bir medeniyete sahip kılmak suretiyle bir camia halinde birleştirmek kolaylaşırdı. Fakat bugün, lisan, din, sanat, örf ve âdetler, itiyatlar, an'ane, müşterek hâtıralar, tarih ve ilh... gibi sayısız kültür farkları bu nevi bir birleşmenin ancak aynı medeniyet seviyesinde bulunan milletlerin, karşılıklı saygı, itimat ve mü-

25 Ziya Gökalp; Türkçülüğün Esasları. Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası. 1339 (123) sf. 27-28.

samahaları sayesinde âhenkli bir işbirliği halinde mümkün olabileceğini ilham ediyor. Bunun aksi, her nevi kültür farklarını inkâr etmek veya ortadan kaldırmak yani bütün tabiî, ictimaî bütünleri, milletleri yok etmek demek olacaktır. Bu takdirde ortada ya **amorf** bir kütle veya tek bir milletin emrinde, inhilâl etmiş, insicamsız, rabıtasız kuru bir kalabalık kalacaktır. Çünkü kültür ve medeniyetçe müşterek, ahenkli, tabiî en büyük bir ictimaî bütün olmak üzere yalnız «millet» dediğimiz topluluk vardır; bunun altında aynı vasıfların mühim bir kısmını haiz daha küçük gruplar bulmak mümkün ise de bunun üstünde aynı hususiyetle, aynı imkânları havi daha büyük bir ictimaî bütün tespit edilememiştir. Bundan daha büyük camialarda, meselâ Imparatorluklarda, tâbi milletlerle hâkim millet arasında olsa olsa yalnız medeniyet iştiraki vardır; fakat kültür birliği yoktur. Hulâsa, medeniyet ve kültür birliğinin carî olduğu en büyük ictimaî varlık «millet»tir; ve öyle kalması da çok muhtemeldir.

Medeniyetle kültürü tarif etme, bunları ayırma hususunda medenî milletler arasında büyük farklar vardır. Umumlyetle Alman literatüründe kültürle medeniyet arasında sarih bir ayrılık gözetllmemektedir. Meselâ yaşayan kavimler veya milletler arasında bir tasnif yapılmak istendiği zaman, bunlar, (tabiat kavimleri **Naturvölker)** ve «kültür kavimleri **Kulturvölker»** diye ayırt edilmektedirler. Bu vaziyet karşısında Insan, ibtidaî kavimlerin kültürden mahrum edileceğini beklemek ve «kültür kavimlerinden - **Kulturvölker»** de medenî kavlmler veya milletler mânasını çıkarmak zorunda kalıyor. Halbuki kültür kelimesi iptidaî kavimler için de kullanılmaktadır. Buna mukabil Anglo - Sakson ictimaî ilimler mensupları kültür terimini medenî milletler de dahil olmak üzere her ictimaî gruba teşmll ettikleri halde medeniyet kelimesini yalnız muayyen bir seviyeye yükselmiş ve bilhassa yazı ile tespit edilebilen, ona dayanan bir bilgi veya ilme sahip cemiyetler için kullanmaktadırlar. Burada da kültür kelimesi hep bu şekilde kullanılacak, en ibtidaî cemiyetten en mütekâmlline varıncaya kadar bütün ictimaî gruplara şamil olacaktır. Kültür mefhumunun mâna ve hududunu böylece tayin ettikten sonra şimdi onu realiteye uygun bir şekilde tasvir etmeye çalışacağız:

Her Insan cemiyetinin müşahhas vaziyetlerde karşılaştığı meseleleri hal ve ihtiyaçlarını tatmin etmek maksadıyle birçok vasıtalara ihtiyacı vardır. İçinde bulunduğu muhit şartlarına, bir arada yaşadığı insanlarla olan münasebetlerine, karşılıklı tesirlerin nevine, derecesine ve biyolojik bir varlık olması dolayısıyle duyduğu ihtiyaçları tat-

min hususunda gösterdiği meharet ve kabiliyete göre bu vasıtalar tahdit edilmekte ve değişmektedir. Bununla beraber en basit bir cemiyetten en mütekâmil ve mürekkeb olanına kadar her nevi tezahürlerinde kültür denen bu taazzuvun müteşerek bir mekanizmaya ve muayyen bir muhtevaya sahip olduğu görülmektedir: Her yerde ve her cemiyette muayyen maddî ihtiyaçları tatmin maksadıyle vücude getirilmiş kaba veya incelmiş, işlenmiş bir tekniğin, bilginin yanında insan münasebetlerini tanzime yarayan nizamlar, kaideler, örf ve âdetler, iman «kanaatler» fikirler ve telâkkilerden mürekkeb, bir bütün halinde işleyen bir cihaz. İşte insan cemiyeti, **Malinowski**'nin dediği gibi, kültür adı verilen bu cihaz sayesinde tabiata karşı, fakat kendisi için sun'î bir muhit yaratmaktadır. İnsan, bu talî muhit içinde bir taraftan en asli, biyolojik ihtiyaçlarını tatmin eden vasıtaları meydana getirmeye çalışmakta diğer taraftan da bunların vesair başka vasıtaların yardımıyle tabiatın zararlı kuvvetlerine, tesirlerine karşı koruyucu bir mücadelede bulunmaktadır. Fertler nev'in hayatını, bekasını temin ve idame zaruretinden doğan ve hayvanlarla müşterek olan aslî ihtiyaçların tatmini vazifesi, her kültürün ilk safta karşılaştığı bir mesele olmakla beraber bu, onun halletmek mecburiyetinde kaldığı problemlerin en kolayıdır. Hattâ denebilir ki bu ilk ve aslî ihtiyaçların tatmini seviyesinde kalmış bir insan grubunun kültür ismine lâyık bir mekanizmaya sahip olması bile zarurî değildir. İlk insanla bugün rastlanan hayvan cemiyetlerinin hayat tarzından bu neticeyi çıkramak mümkündür. Fakat bu seviyenin üstüne çıkabilmek, daha mükemmel, daha üstün kültür kademelerine tırmanabilmek, daha ince ve işlenmiş bir cemiyet nizamı meydana getirebilmek için bu ilk ve aslî biyolojik ihtiyaçların iyi bir şekilde tatmin edilmiş olması lâzımdır. Hakikatte gıda temini, eş edinme, soğuk, sıcak vesaire gibi tabiat kuvvetlerinin tesirlerinden korunma gayesiyle mesken inşa etmeden ibaret bulunan bu Ilk biyolojik ihtiyaçların tatmini yükünden kâfi derecede kurtulamayan insan gruplarının bu merhalede pinekledikleri, bocaladıkları görülüyor. Buna mukabil yüksek, ince, işlenmiş kültür mahsulleri veren cemiyetleri, bu ilk ve aslî ihtiyaçların tatmini yükünden kolayca sıyrılmasını bilen ve böylece boş zaman kazanan insanlar kurmuşlardır. Filhakika **Maslow**'un insan faaliyetlerinin saiklerine dair yapmış olduğu çok dikkate değer tetkikleri bu fikirleri teyit edecek mahiyettedir.[26] Şu halde hulâsa olarak denebilir

26 A. H. Maslow; A Theory of Human Motivation. Psychological Review; Vol. 50, No. 4. July, 1943, sf. 370.

ki ilk ve aslî ihtiyaçlar kültürün meydana gelmesine sebep olmuş, kültür de yeni yeni ihtiyaçların doğmasını mümkün kılmıştır.

Bundan başka insan cemiyetleri bir araya gelen fertlerin veya küçük grupların sadece bir kalabalığından ibaret değildir. Bu topluluk içinde yaşayan fertlerin daimî münasebetlerinden, karşılıklı tesirlerinden, mücadelelerinden veya işbirliğinden meydana gelen kaideler, örf ve âdetler, mertebeler silsilesi, teşkilât ve nizamlar, her cemiyete tamamlığını, bütünlüğünü vermekte ve onu ahenkli bir şekilde işleyen bir taazzuv haline getirmektedir. Yine aynı suretle vücude gelen, teessüs ve teşekkül eden kıymetler, ölçüler, fikirler kanaat ve telâkkiler, atitütler ve zihniyet de o cemiyet içinde yaşayan fertlerin daimî münasebetlerinden, karşılıklı tesirlerinden, mücadelelerinden veya işbirliğinden meydana gelen kaideler, örf ve âdetler, mertebeler silsilesi, teşkilât ve nizamlar, her cemiyete tamamlığını, bütünlüğünü vermekte ve onu ahenkli bir şekilde işleyen bir taazzuv haline getirmektedir. Yine aynı suretle vücude gelen, teessüs ve teşekkül eden kıymetler, ölçüler, fikirler kanaat ve telâkkiler, atitütler ve zihniyet de o cemiyet içinde yaşayan fertlerin fiil ve hareketlerini nizama koymakta, ayarlamakta, hudutlandırmakta, hulâsa davranışlarına bir şekil vermektedir. Binaenaleyh kültür, şekil almış davranışlardan ibarettir; denildiği zaman kastolunan mana budur.

İşte böylece taazzuv etmiş bir cemiyette kültürü etraflıca incelemek maksadıyle onun tatmin etmekle mükellef olduğu insanî ihtiyaçlar, ekseriya biyolojik, ictimaî ve ruhî olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Yukarıda da işaret edildiği gibi fizyolojik veya aslî ihtiyaçlar insanın yaradılışının bir icabıdır. İnsan, gıdaya, soğuğa, sıcağa, rutubete karşı vücudu muhafazaya, örtünmeye, meskene ve nev'inin bekası için de bir eşe muhtaçtır. Kültür, bu hususta yalnız imkânlar ve vasıtalar temin etmekle kalmıyor. Bunların nevi, şekli, tarzı, biçimi hakkında ölçüler, kaideler, **norm**lar da vazediyor. Beslenme ihtiyacı, lâalettayin gıdalarla tatmin edilmiyor; kültür bunların neviyle birlikte hazırlanış şeklini, pişirme tarzını da önceden tespit etmiş bulunuyor. Elbisenin şekli, biçimi ve umumiyetle kıyafet de örf ve âdetle moda ile tayin edilmiştir. Mesken inşası, eş seçmek hususunda da cemiyetin normunun ve idealinin tesiri inkâr edilemez.

İctimaî ihtiyaçların başında fertlerin arasındaki münasebetlerin tanzimi gelir. Kültür mevcudiyetini, mensuplarının işbirliğine, muhtelif meslek ve sanat sahiplerinin ahenkli bir şekilde çalışmalarına, ya

doğrudan doğruya veya bilvasıta birbirine yardım etmelerine borçludur Bu nevi münasebetleri, gerek ferdî, gerek kollektif faaliyetleri temin ve tanzime yarayan, İctimaî teşkilât, müesseseler, örf ve âdetler ahlâkî ve dinî mükellefiyetler, kaideler olduğu gibi bunların müeyyideleri olan cezaî kanunlar vesalr mevzuat da vardır. Bu arada bütün bir kültürün muhtevasını bir nesilden ötekisine aktaran bir vasıtaya, bir cihazâ ihtiyaç olduğu aşikârdır. Hakikatte en basitinden en mürekkeb ve mütekâmiline kadar her cemiyette hattâ en ibtidaî kavimlerde bile rastlanan bu vasıta terbiye sistemidir. Genç nesiller, cemiyetin nizamlarına, örf ve âdetlerine bu sistem sayesinde alıştırılmakta ve onun Ideallerine, kıymetlerine, görüş ve zihniyetine göre yetiştirilmektedir. Böylece kültür, İnkıtasız, fasılasız bir şekilde nesilden nesile intikal etmekte, daimî bir cereyan halinde akıp gitmektedir. İşte kültürün bazı tariflerinde, onu, şuurun akışı gibi, daimî bir cereyana benzetmekle bu devamlılığa İşaret edilmek istenmiştir.

Ruhî Ihtiyaçlara gelince; bunları tatmine yarayan vasıtalar bazen bütün kültüre damgasını basan, onun ağırlık noktasını, özünü teşkil edebilecek derecede mühim bir mana, bir mahiyet taşımaktadır. İnsan, muhitine intibak hususunda ne derece muvaffak olursa olsun ruhî ihtiyaçlarına karşı kayıtsız kalamamaktadır. Hattâ bilâkis maddî sahalardaki başarısı nisbetinde ruhî ihtiyaçları ehemmiyet kazanmaktadır. Ruhî ihtiyaçların başında günlük hayatın zorluklarından, realiteden kaçmak, İzah edemediği hadiseler karşısında duyulan acz korku dehşet ve hayretten kurtulmak, istikbal veya akıbeti hakkındaki endişelerini gidermek, devamlı bir İç huzuruna kavuşmak hasreti ve ilh.. gelmektedir. İnsan, bu ihtiyaçların şevkiyle eğlenceye, oyalanmaya; ve kendisini ifade arzusuyle sanata; emellerine nail olma, mesnet arama, sığınma maksadıyle de sihire, dine baş vurmaktadır.

Bu üç türlü, yani bedenî, İctimaî ve ruhî ihtiyaçların tatmininde rol oynayan her vasıtaya kültür unsuru, ve bunların meydana getirdikleri birliklere de «kültür terkipleri - **Culture Complexas**» veya faaliyetler denmektedir. Böylece her kültürün sayısız denecek derecede çok unsurlardan, veya unsur terkiplerinden teşekkül ettiği kabul olunmaktadır. Bundan her kültür unsurunun muhakkak hayatî ehemmiyeti haiz bir rol oynadığı manası çıkarılmamalıdır. Bilâkis her kültürde varlığıyle yokluğu bir olan ve kültürün **periferinde** (kenarında) bulunan birçok unsurlar da vardır. Mamafih bunlar da ileride göreceğimiz gibi, insanın hayatında bazen en aslî unsurlar kadar hattâ onlardan daha fazla bir ehemmiyet kazanabilirler. Bu Itibarla kültü-

rün işlemesi, verimli olması bakımından hayatî bir kıymeti olan, onun özünü teşkil eden unsurlarla kültürün mevcudiyeti, faaliyeti bakımından varlığıyle yokluğu müsavi olanları bir de kenar çevrede bulundukları halde bazen ferdin veya grubun hayatında mühim bir yer tutan unsurları ayırmak lâzımdır.

Kültür muhtevasını bu üç esas ihtiyaç grubuna göre tasnif edenler, bazen onu kısaca maddî ve manevî kültür şeklinde ayırmak suretiyle bu tasnifi basitleştirmektedirler. Bazen de yukarıdaki üçlü tasnif esas tutularak kültürün ona göre kıymetlendirildiği görülür: Ya kültürün yalnız maddî sahadaki büyük teknik başarılarına ehemmiyet verilerek, diğer kısımların ihmal edildiği; veya insanî münasebetleri, ince, zarif, büyük bir meharetle tanzim eden dinî, ahlâkî, ictimaî hikmet kaidelerinin, yahut sanat ve felsefe sahasında gösterilen büyük muvaffakıyetlerin ön planda yer almak suretiyle diğerlerinin unutulduğu vakidir.

Hakikatte şimdiye kadar gelmiş geçmiş, bizce bilinen veya mevcut medeniyet ve kültürler sathî bir şekilde birbiriyle mukayese edilince bir kısmının kültürün maddî kısımlarında bilhassa teknikte diğer bir kısmının insanî münasebetleri tanzim etmede, ictimaî teşkilâtta, idari, siyasî sahalarda, başka bir kısmının, ilimde, felsefede bilhass sanatta temayüz ettiklerini büyük bir kabiliyet, muvaffakiyet, fevkalâde bir meharet, ince ve işlenmiş bir zevk gösterdiklerini tespit etmek mümkündür. Fakat buna rağmen muhtelif kültürlerle bunlara ait faaliyetler yakından tetkik edilince, sırf araştırma maksadıyle de olsa bir kültürü muhtelif kısımlara ayırmanın ve ona göre kıymetlendirmenin manasızlığı kendiliğinden anlaşılır. Çünkü kültür unsurlarıyle, veya kültür terkiplerinin birbiriyle yahut bunlarla kültür faaliyetlerinin meydana geirdiğl sahalar arasındaki münasebet ne kadar sıkı olursa olsun ve bu kısımlar birbiri üzerine ne kadar büyük tesirler yaparsa yapsın bunlar, bütün kültüre şâmil olamazlar; onu temsil edebilen ancak fertlerde tezahür eden umumî atitüt ve zihniyettir. Bu itibarla kültürü ancak bir bütün olarak alıp tetkik etmek ve onu kıymetiendirmek istendiği takdirde de şu veya bu sahaya ait eserleri, başarıları mukayese etmekle değil, onun mensuplarına temin edebildiği umumî görüş ve düşünce tarzlarını karşılaştırmakla mümkündür.

Diğer taraftan umumî bir tekâmül veya terakki bakımından muhtelif kültürler arasında bir mukayese yapmak istendiği zaman, bunun

ancak maddî, bilhassa teknik sahada mümkün olabileceği görülür. Ancak bu sahada bir kültürün nisbeten ileri veya geri, daha basit yahut daha mürekkeb olduğu veyahut aşağı bir seviyede veya yüksek bir tekniğe sahip bulunduğu söylenebilir. Buna mukabil kültürün diğer kısımlarında örf ve âdetlerde, yaşayış tarzlarında, din ve ahlâk kaidelerinde, ictimaî teşkilâtta bilhassa sanat sahasında artık bir mukayese yapmak mümkün olmadığı gibi yukarıda teknik için kullanılan vasıfları da bunlara tatbik etmek imkânsız görünüyor. Zira bu sahalarda bir ilerilik veya gerilik, basitlik yahut mürekkeblik, aşağılık veyahut yükseklik bahis mevzuu olamaz. Burada olsa olsa ancak, bir başkalık, başka bir nevi veya tarz bahis mevzuu olabilir, burada, insan ruhunun kendisine has diğer neviden bir tezahürü, bir ifadesi karşısında kaldığımız söylenebilir. Burada tıpkı aynı kültüre ait fakat birbirinden başka tarzda yapılmış aynı derecede mükemmel, aynı derecede nefîs iki sanat eserini temaşa ediyormuşuz gibi bir intiba alabiliriz. İşte her kültürün kendisine has bu orijinalliği, bir defaya mahsus olma keyfiyeti; kendi kendisine yeterliği, başka kültürlerden unsurlar alsa bile yine istiklâl ve hürriyetini muhafaza etme hassası onun ayrılmaz ve en esaslı bir vasfını teşkil etmektedir.

Fakat bu sayısız tenevvüler, ayrılıklar, başka olmalar, veya benzerlikler, çapraz teşkil etmeler, bu hiç bir tasnif kalıbına girmez gibi görünen müstakil ve ayrı taazzuvlar mensuplarına temin ettikleri umumî atitüt, düşünce tarzı ve zihniyet bakımından mukayese edilince vaziyet değişmektedir. Bu arada her kültür mensubunun takınmış olduğu tavrın bilhassa «tabiat» ve «insan» karşısındaki atitüt ve görüşünün hususî bir kıymet ve ehemmiyeti vardır. Zira kültür mahsulleri, bunların taazzuvu bakımından şayanı hayret bir tenevvü gösteren insanın, kâinat ve hemcinsi karşısında takınmış olduğu tavır, dünya görüşü ve zihniyet Itibariyle bazen birbirine çok benzediği görülmektedir. Filhakika şimdiye kadar geçmiş ve elân yaşamakta olan bütün kültür ve medeniyetler mukayese edilince eski Yunan medeniyetiyle bugünkü garp medeniyeti müstesna, diğerleri atitüt, düşünce tarzı ve zihniyet bakımından birbirine çok benzemektedirler. Bu itibarla eski Yunan medeniyetini diğer kültür ve medeniyetlerden ayıran, ne onun yüksek tekniği, bilgi muhtevası, ne insanî münasebetleri tanzim hususunda gösterdiği ince meharet ve ne de mücerret alındığı takdirde ilmi ve felsefesidir. Ancak sanat şekilleri ve ideali bakımından garp medeniyeti hâlâ onun hükmü ve tesiri altında bulunmaktadır. Onun için, **A. Kroeber**'e göre bütün ekspresiyonist ve diğer

cezrî sanat cereyanları hep bu hâkimiyete karşı gelen, ve onun bir eseri olan mevcut sanat idealini ve şekillerini değiştirmek isteyen, fakat muvaffak olamayan birer aksülâmelden başka bir şey değildir.[27] Fakat bir kültür unsurunun, fertlerin atitüt ve zihniyeti üzerinde müessir olmadıkça bir kültüre fevkalâde bir hususiyet veya üstünlük veremeyeceğini bundan evvelki izahlardan anlamış bulunuyoruz. Bundan başka eski Yunan kültürü, teknik bilgi ve seviye bakımından ibtidaî idi; ilmi ise, bugünkü ölçü, zihniyet ve bilhassa tecrübî temayüller itibariyle bir fevkalâdelik göstermiyordu. Onun için ne kendisinden evvelkilere ne de kendisinden sonra gelenlere ilmî teselsül ve an'ane bakımından bağlanamayan **Arşimed**'i bir istisna olarak kabul etmek zarureti vardır. Bu itibarla tecrübî ilim an'anesini, İslâm medeniyetiyle başlatmak şüphesiz hakikate daha uygundur.[28]

Buna rağmen Yunan medeniyetine ölmezlik vasfını, hususiyetini veren nedir; neden hâlâ sayısız hayranları vardır; ve niçin garp medeniyeti onun bir eseri sayılmaktadır? Yukarıdan beri güdülen tez iyi anlaşıldığı takdirde bu ve benzeri suallere cevap vermek güç değildir. Zira mesele bir görüş, bir zihniyet, bir atitüt meselesidir. Makikatte belki bütün insanlık tarihinde ilk defa bu medeniyet mensupları, mümkün mertebe objektif bir tarzda tetkik edilecek birer mevzu olmak üzere **«tabiat»** ile **«insan»**ı ele alıyorlar; onlar da problemler görebiliyor ve bunları halletmeye uğraşıyorlardı. Yunan felsefesi bu görüş ve zihniyetin bir ifadesi olmak üzere cidden fevkalâde bir kültür eseri sayılabilir. Bu medeniyetin din karşısındaki atitüdü ise, girit mitolojisine rağmen bugünkü tabiriyle lâikti denebilir. Sanatına gelince, yine aynı atitüt, zihniyet ve görüşün tesiriyle, şekil mükemmeliyeti yanında hakikî, reel unsurları ihtiva etmesi bakımından, insan ruhunun parlak, keskin, objektif bir ifadesi olmak üzere bilhassa müessirdi. Onun için denebilir ki ferdin zihnî terbiye ve teşekkülü bakımından bugünkü garp medeniyetinde ilmin gördüğü vazifeyi, Yunan medeniyetinde sanat ve felsefe üzerine almış bulunuyordu.

Hakikatte insanın bütün zaafları, ihtirasları, ümit ve hulyaları, özlediği ve ebedî sandığı bütün kıymetler, realiteye çok yakın bir şekilde bu sanatta aksini ve ifadesini bulabilmişti. Bu itibarla hiç bir Yunan fikir veya sanat eseri bugün bize yabancı gelmiyor; meseleleri, davaları kendi mücadele mevzularımız sayabiliyoruz. Onun için

27 A. L. Kroeber; Configurations of Culture Growth. 1944.
28 Bertrand Russell, The Scientific Outlook.

Yunan komedi, dram veya fikir kahramanları sanki hâlâ içimizde yaşıyorlarmış gibi etrafımızda dipdiri dolaşıyormuş hissini vermektedirler.

İşte garp medeniyetinde bir rönesanstan bahsedebilme, kanaatimizce, Yunan mucizesi denen bu medeniyeti ancak bu tarzda bir anlayış sayesinde mümkündür. Zira bugünkü garp medeniyetinin dayandığı ve en esaslı unsuru olan ne ilim, ne de onun bir tatbikatından ibaret olan teknik eski Yunan medeniyetinde mevcut değildi. Bugünkü ilim, on yedinci asrın bir mahsulü olmak üzere, **Kopernik, Galile** ve **Newton**'la başlar. Şu halde evvelce mevcut olmayan bir şeyin rönesansından bahsetmek abes olur. Şüphesiz bununla ilim, sonradan yerden biter gibi, birdenbire 17 nci asırda meydana çıktı denmek istenmiyor. Elbette garp medeniyeti **Galile**'ye kadar bütün medeniyetlerden faydalandığı gibi Yunan Ilminin bilhassa felsefesinin tesiri altında kalmıştır. Fakat umumiyetle zannedildiği gibi bu tesirler daima müsbet olmamıştır. Tecrübî ilmin inkişafında bazı Yunan filosoflarının bilhassa **Eflâtun**'un tesiri büyük, fakat menfî olmuştur.[29]

Buna mukabil eski ve elân mevcut medeniyetlerin en ice ve mütekâmil olanlarından birini temsil eden Çin medeniyetinde çok ileri, yüksek bir tekniğin yanında, insanî münasebetleri olgun, itidalli, derin hikmet kaideleriyle temellendiren bir felsefe, zarif, nevi şahsına has bir görüş ve meharetin eseri olan nefis bir resim sanatı vardır. Fakat bunlara ve teknik sahada birçok icatlarına, insana hayranlık telkin eden diğer birçok kültür mahsullerine rağmen bu medeniyet mensuplarının atitüdü, düşünüş tarzı, zihniyeti «ibtidaî»likten kurtulamamıştır. Onun içindir ki, **Levy - Bruhl** ibtidâî düşünce ve zihniyetten bahseden eserlerinde Çinden de bol miktarda misaller getirir.[30] Bu itibarla kültür veya medeniyetleri sadece muhtevalarıyle mukayese etmenin büyük bir şey ifade edemeyeceğine dair bundan daha güzel bir misal gösterilemez.

Bundan başka bu mukayese, bize, bir kültürde esas olan ve onun özünü teşkil eden unsurlarla o kültürün bir bütün olarak mensuplarına temin ettiği atitüt ve zihniyetin ehemmiyetini de göstermektedir.

---

29 W. C. D. Dampier Whetham; A History of Science. Cambridge, The University - Press; 1930.

30 Bu hususta; Levy - Bruhl'ün iptidaî düşünce ve zihniyete dair yazdığı eserlerle bu kitabın son bahsine bakınız.

Kültür hakkındaki bu umumî mütalâa ve izahlardan sonra şimdi onu şu şekilde tarif edebiliriz:

> Kültür, bir cemiyetin sahip olduğu maddî ve manevî kıymetlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, cemiyet içinde mevcut her nevi bilgiyi, alâkaları, itiyatları, kıymet ölçülerini, umumî atitüt, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bütün bunlar birlikte, o cemiyet mensuplarının ekserisinde müşterek olan ve onu diğer cemiyetlerden ayırt eden hususî bir hayat tarzı temin eder.

KÜLTÜR DEĞİŞMELERİNE AİT TERİMLER

Değişen şartlar karşısında umumî çareler bulma ve onlara intibak etme hususunda her kültür aynı derecede mücehhez olmadığı gibi müsavi bir kapasiteye de sahip değildir. Bir cemiyetin muhitinde değişiklikler olduğu zaman bazı fertlerin veya grupların arzu ve ihtiyaçları kendi kültürleri tarafından ancak bir dereceye kadar tatmin olunabilmektedir. Arzuların yerine getirilemediği, ihtiyaçların iyi tatmin olunamadığı böyle zamanlarda ve bilhassa daha iyi mücehhez gibi görünen yabancı bir kültürle temasa gelindiği vakit cemiyette memnuniyetsizlik, huzursuzluk doğabilir. İşte bu nevi hoşnutsuzluk zamanlarında eğer cemiyet mensupları kendi kültürlerinin zaafını hissetmeye başlar veya temasa gelinen medeniyet veya kültürün doğrudan doğruya veya vasıtalı bir şekilde tazyikine maruz kalırlarsa kültürlerinde esaslı değişmeler vukua gelir.

Bununla beraber bu nevi bir temas olmadan da bir kültürde değişmeler olabileceği iddia edilmektedir. **Malinowski** ve diğer antropoloji âlimlerinin[31] belirttikleri gibi —ihtimal başka bir kültürle temasa geçildiği zaman husule gelen şartlara benzer tesirler altında— içten gelen ve bir tekâmüle işaret eden bir değişme görülmektedir. Hakikatte bu nevi değişmelerin neticesi olmak üzere her kültür daimî bir tahavvül halinde bulunmaktadır. Şüphesiz ictimaî gruplar arasında, bu tekâmüle ait değişme bakımından farklar olabileceği gibi, aynı kültürün muhtelif devirleri ve kısımları arasında da farklar vardır. Antropoloji âlimlerine göre, ne kadar ibtidaî olursa olsun, hiç bir kültür tekâmüle ait bu değişme prosesinden istisna edilemez. Bir cemiyet içinde husule gelen ve tekâmüle işaret eden değişmelerden

31 Wilson D. Wallis: Culture and Progress. New York, Mc. Graw - Hill Book Co. 1930.

bu tetkikte bahsolunmayacaktır. Biz burada yalnız yabancı bir kültürle teması müteakip veya başka kültürlerin doğrudan doğruya yahut bilvasıta tazyikleri neticesinde vukua gelen değişmelerle meşgul olacağız.

Geniş bir mikyasta vukua gelen kültür değişmelerinin tetkikinde rastlanan büyük güçlükler bu meselelerin mûdil mahiyetleriyle mütenasip olmak üzere gayet mütenevvidir. Maamafih bu zorlukların mühim bir kısmı, değişmelerin nevini, şeklini, tarzını, derecelerini, bunların husule geldikleri sitüasyonları ve bu hususta müessir olan sebep ve âmilleri göstermek, tespit etmek maksadiyle herkes tarafından kabul edilmiş umumî terimlerin bulunamamasından ileri gelmektedir. Hele diğer araştırıcıların yapmış oldukları tetkiklerden, elde ettikleri neticelerden faydalanmak ve bilhassa mukayeseli bir tetkik yapmak istendiği zaman umumiyetle kabul edilmiş terimlere olan ihtiyaç da fazlalaşıyor.

Onun için kültür değişmeleri sahasında kullanılan en mühim terimleri burada tahdit ve mümkün olduğu takdirde tarif etmeye çalışacağız. Evvelâ kültür değişmesinden ne kastediliyor. Şimdiye kadar, yapılan tariflerin, kanaatimizce, en iyisi olması itibariyle **Malinowski'**nin tarifini aynen alıyoruz:

> «Kültür değişmesi, bir cemiyetin mevcut nizamını, yani ictimaî, maddî ve manevî medeniyetini bir tipten başka bir tipe kalbeden bir prosestir. Böylece kültür değişmesi, bir cemiyetin siyasî yapısında, idarî müesseselerinde ve toprağa yerleşme ve iskân tarzında, iman ve kanaatlerinde, bilgi sisteminde, terbiye cihazında, kanunlarında, maddî alet ve vasıtalarında, bunların kullanılmasında, ictimaî iktisadının dayandığı istihlâk maddelerinin sarfında az çok husule gelen tahavvülleri ihtiva eder. Terimin en geniş mânasiyle kültür değişmesi, insan medeniyetinin daimî bir faktörüdür; her yerde ve her zaman vukua gelmektedir[32].»

Diğer terimlerl tahdit veya tarif etmeden ve kültür değişmeleri üzerinde müessir olan faktörleri araştırmadan önce, değişmelerin meydana geldiği sitüasyonları ictimaî psikolojik bakımından tetkik etmek zarureti vardır. Fakat bu hususta da büyük bir karışıklık hüküm sürmektedir. Bir kültür değişmesinin nevi, şekli, derecesi, muhtelif tezahürleri, amilleri veya içinde meydana geldiği sitüasyon öyle

32 B. Malinowski; The Dynamics of Culture Change; Yale University Press; New Haven, 1945, P. 1.

girift bir şekilde birbirine karışmış, birbiri içine grmiş ve öyle karşılıklı bir tarzda yekdiğerine tabi bulunmaktadır ki bunları tetkik maksadiyle de olsa ayırmak çok güçtür. Buna teşebbüs eden ilim adamları da gerek tetkik tarzları, gerek bu hususta kullandıkları terimlere verdikleri mâna itibariyle birbirinden çok ayrılmaktadırlar. Meselâ İngiliz literatüründe (bilhassa **G. E. Smith**'in, **W. H. R. Rivers**'in ve **F. C. Bartlett**'in yazılarında) «İktibas - **borrowing** ve kültür temasları» terimlerine verilen mana Amerikalı antropoloji âlimlerinin kullandıkları mânadan tamamiyle başkadır. Bu hususta evvelâ, **F. C. Bartlett**'i dinleyelim:

> «Bir kültürden diğerine aktarma, ya kavimlerin teması neticesinde veya iktibas vasıtasıyle olabilir. Birinci şekilde ictimaî gruplar veya kavimler, sahip oldukları kültür mahsullerini de beraberlerinde almak ve uzun mesafeler aşmak suretiyle hicret eder ve nihayet yeni bir muhitte yerleşip kültürlerinin damgasını yerli halk üzerine basarlar. İktibas halinde ise, yeni ithal edilen kültür unsurları bütün grubun hareket ve faaliyeti neticesi olmayıp bir müddet yurtlarından ayrıldıktan sonra seyahatlerinin sonunda memleketlerine dönerken beraberlerinde yeni unsurlar getiren münferit şahısların nüfuz ve tesiri neticesidir[33].»

Amerikalı âlimlere gelince, onlar için iktibas, bir kültürün diğerinden herhangi vasıta ile olursa olsun bir unsur almasından başka bir şey ifade etmez.

> «Kültür unsurlarının böylece bir cemiyetten diğerine geçmesi haline eğer unsurlar esas tutulmak isteniyorsa «intişar, yayılma - diffusion» yok eğer alıcı cemiyet bahis mevzuu ise «kültür iktibası - culture borrowing» denmektedir.[34]»

Diğer taraftan Amerikalı ilim adamları «kültür temasını» kastettikleri zaman ekseriya; bunun yerine muhtelif manalara gelen «kültür edinme veya kültürleştirme - **acculturation**» tabirini kullanmaktadırlar: Bu terim bir manaya göre; kültür değişmesinin hususî bir şeklini, diğer bir manaya nazaran kültür temasının muayyen bir sitüasyonunun ve bazen de bir kültüre intibakı ifade etmektedir.[35] (Bu terl-

---

33 F. C. Bartlett; Psychology and Primitive Culture.

34 R. Linton, ed. Acculturation in Seven American Indian Tribes, 1940; D. Appleton.

35 M. J. Herskovisty; Memorandum for the Study of Acculturation. American Anthropologist, vol. 38, N. S. 1936.

min kullanılışının tarihçesi de dahil olmak üzere diğer manaları için, **Herskovits**'in şu eserine bakınız: **Acculturation: A. Study of Culture Contact.** (1938).

Yine Amerikalı bazı antropoloji âlimlerine (meselâ **Linton**'a) göre münferit unsurların iktibasında amil olan psikolojik faktörler esas tutulmak üzere bütün kültür değişmelerini iki terimin şümulü içine sığdırmak mümkündür: Bunlar da «kültür aktarması **culture transfer**» ve muhtelif iki mânada kullanmak suretiyle «kültür edinme - **acculturation**» terimleridir. **Linton**'a göre **acculturation** tabiri, bizi zorlanmış veya sevk ve idareye tabi, diğeri de «ictimaî kültür karışması - **social - cultural diffusion**» (yani temessül de dahil olmak üzere iki kültürün birbirine karışması) olmak üzere esas itibariyle iki nevi değişme sitüasyonunu ifade eder.

Terimlerin manalarını bu tarzda tahdit etmenin gayesi, kültür değişmelerinin vukua geldiği sitüasyonlarla değişmeler üzerinde müessir olan faktörler arasındaki münasebeti meydana çıkarmaktır. Bir araştırıcı çok muhtelif sitüasyonlar veya faktörlerle karşılaşınca bunları birer birer tarif ve aralarındaki münasebetleri henüz tayin edemiyorsa hiç olmazsa miktarların muayyen ve mahdut bir hadde indirmeli yahut birbirinden ayırarak aralarındaki farkları belirtmelidir. Bu bakımdan biz bütün kültür değişmelerinin «serbest» ve «zorlanmış, empoze veya mecburî» olmak üzere iki nev'e irca edilebileceğini kabul ediyoruz. Bu arada münferit, yabancı kültür unsurlarının alınmasında müessir olan psikolojiye ait faktörler esas tutulabilir; ancak ilâve şartların, tesirlerin müdahalesi, araya girmesi neticesinde husule gelecek tezahür farklarını da hesaba katmak lâzımdır. Bundan başka, ileride göreceğimiz gibi, «serbest kültür değişmesi» bazı ender haller (meselâ temessül hadisesi) müstesna, çok defa münferit kültür unsurlarının alınmasını ifade eden «iktibas» safhasından ileri geçmemektedir.

Serbest kültür değişmesinden, bir ictimaî grup veya cemiyetin, yabancı bir kültüre sahip grup veya cemiyetle temasa geldiği zaman hiç bir dahilî veya haricî tazyik altında bulunmaksızın münferit unsurlar yahut o kültürün muayyen bir kısmını alıp benimsemesi neticesinde bünyesinde husule gelen tahavvüller kastolunmaktadır.

Mecburî veya empoze kültür değişmesi diye, ayrı kültürlere sahip iki ictimaî grup veya cemiyetten biri kendi kültürünü veya muayyen bazı unsurlarını kabul etmesi için diğerini tazyik eder veya idarî bir

nüfuz ve iktidara sahip bir zümre yabancı bir kültürü veya bunun muayyen bazı unsurlarını ekseriyetin arzusu hilâfına kendi cemiyetine zorla kabul ettirmeğe çalışırsa neticede meydana gelen değişmelere denir.

«İktibas» terimine gelince, bundan da umumiyetle bir grup veya cemiyetin başka kültürlerden münferit unsurlar veya unsur terkipleri alması kastolunmaktadır..

Eskiden bu nevi kültür mübadeleleri, antropoloji âlimlerinin mücedditler unvanını verdikleri fertler veya küçük gruplar tarafından yapılmaktaydı. Bunlar, yabancı kültürlerle temasları neticesinde ya bizzat kullanmak veya mensup oldukları cemiyete ithal etmek maksadıyle beraberlerinde bu kültürlere ait unsurlar getirirlerdi. Eski zaman tüccarlarının kültür unsurlarının böylece etrafa yayılmasında büyük rolleri olmuştur. Fakat bugün kültür unsurları, mecmua, kitap, radyo, sinema vesaire gibi daha az şahsî olan vasıtalar sayesinde yayılmaktadır.

Her ne kadar geniş mikyasta bir kültür değişmesinin (bilhassa temessülün veya kültürün mühim bir kısmının aktarılmasının) husule gelebilmesi için yabancı bir kültürle temasın lüzumu umumî olarak kabul edilmekteyse de, bu hiç bir suretle temassız kültür değişmesi olmaz; manasına gelemeyeceği gibi, muhakkak her temas neticesinde bir kültür karmasının hattâ mühim denebilecek bir değişmenin meydana geleceğini de ifade etmez. Hiç şüphesiz bu arada bazı münferit unsurlar iktibas olunacaktır; fakat bunlar kültürde değişmeye delâlet eden devamlı bir iz bırakmayabilir.

Bundan maada her esaslı kültür değişmesinin bilhassa devamlı bir değişmenin de ancak doğrudan doğruya ve devamlı bir temasın neticesi olabileceği zannedilmekte idi. Halbuki son araştırmalar, eski devirlerde bile kültür değişmeleri için iki cemiyetin veya grubun doğrudan doğruya devamlı bir temasta bulunmalarının zarurî olmadığını gösteriyor.[36] Hakikatte **R. Linton**'un da işaret ettiği gibi, kültür değişmelerinde grup veya cemiyetlerin birbirine karşı takındıkları tavırlar, kültür temaslarından daha mühimdir

36 M. J. Herskovists; Memorandum for the Study of Cultural Contact. American Antropologist. N. S. vol. 43, 1941. Yine Bk. J. H. Greenberg; Some Aspects of Negro Mohammedan Culture Contatct Among the Hansa. Aynı yerde. sf. 55.

«Anlaşılan kültür aktarmasında mühim ve müessir olan, temasın sıklığı, uzun ve devamlı olması gibi hususiyetler değildir; bu hususta mühim olan onun, o esnada mevcut bulunan muhite yapacağı tesirler, alıcı kültüre verebileceği unsurlar ve bir de temas halindeki iki grup veya cemiyetin birbirine karşı takınacakları tavırlar (atitütler) dir.[37]»

Son olarak kültür değişmelerinin tetkiki, bunların neticeleri, bir değişmenin muvaffak olup olmamasiyle de alâkadardır. Zira, bir kültür değişmesinin mahiyetini meydana çıkarmak maksadıyle onun neticelerini tetkik eden bir araştırıcı bunları, muayyen bir sitüasyon üzerinde tesir icra eden muayyen amillerin objektif birer tezahürü olarak kabul etmek ve kıymetlendirmek zorundadır. Binaenaleyh kültür değişmelerinin muvaffak olup olmamasının bu tarzda bir tetkiki, aynı zamanda değişmelerin husule gelmesinde birinci derecede müessir olan amilleri meydana çıkarmak hususunda gayet kıymetli ip uçları ve malzeme temin edebilir.

37 R. Linton; Acculturation in Seven American Indian Tribes.

FASIL: II

SERBEST KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ SAHASINDA ŞİMDİYE KADAR ELDE EDİLEN NETİCELERİN BİR HULÂSASI[38]

Kültür değişmelerinin husûsîlikleri, bilhassa muhtelif şekilleri, nevileri, aralarındaki mahiyet ve derece farkları, takribî bir şekilde dahi olsa bilinmeden bunların umumî heyeti ve bu hususta müessir olan amiller, sebepler hakkında sarih bir fikir edinmek şüphesiz güç olacaktır. Bu itibarla memleketimizde yapmış olduğumuz, serbest kültür değişmesinin müşahhas ve karakteristik bir misalini verecek olan tetkikimize geçmeden evvel, şimdiye kadar bu sahada elde edilen neticelerin bir hulâsasını vermeyi faydalı buluyoruz. Yine ancak bu suretle memleketimizde yapılan tetkiklerle diğer araştırmaları mukayese etmek mümkün olacağı gibi elde edilen neticelerin ne dereceye kadar mahallî ve hususî şartların bir mahsulü olduğunu ve ne nisbette her zaman ve her yerde tesir eden şümullü, psikolojik amiller sayesinde meydana geldiğini anlamak imkânını bulabileceğiz. Çünkü herhangi bir mıntıkada vukua gelen kültür değişmeleri, ne kadar umumî şartlara, amiliere tabi olarak meydana gelmiş olursa olsun yine mahallî tesirlerden büsbütün hâli kalmayacaktır. Bu bakımdan kültür değişmeleri, cemiyetten cemiyete farklı olacağı gibi aynı gruba mensup fertlerdeki tezahürleri itibariyle de tahavvül edecektir. Binaenaleyh bütün bir cemiyette husule gelen kültür değişmeleri tetkik edilirken fertlerde görülen tahavvüllerin de hesaba katılması lâzımsa da bunların birbirini ifna edeceği düşünüldüğü için herkesin bu hususta yeknesak bir tarzda hareket ettiği kabul olunmaktadır. Bu umumî mülâhazalardan sonra, şimdi bir cemiyetin başka bir kültürden iktibas ettiği münferit unsurların kabulünde müessir olan psikolojiye ait saik ve sebeplerin tetkikine geçebiliriz. Bu suretle her çe-

38 Bu fasla ait malzeme esas itibariyle R. Linton'in yukarıda ismi geçen eserinden alınmıştır.

şit kültür değişmeleri için bir nevi anahtar vazifesini görecek ve onları aralarındaki şekil, derece. mahiyet farklarına rağmen daha iyi anlamaya yarayacak bazı esaslara varmış olacağız.

Umumiyetle münferit yabancı kültür unsurlarının iktibası hemen hemen bütün serbest kültür değişmelerine bir başlangıç olmaktadır. Bu itibarla her şeyden evvel, bir kültür unsurunun alınmasıyle alâkadar olmak üzere vukua gelen hâdiseleri ve bu hususta amil olan saik ve sebepleri tetkik etmek lâzımdır. Yabancı bir kültür unsurunun cemiyete ithalinden, iyiden iyice benimsenip temessül edilmesine kadar geçen ictimaî kültür prosesini başlıca üç safha veya merhale halinde göstermek mümkündür. Evvelâ, bu yeni unsurun kabulünde rolleri olan ilk müteşebbislerin (bunlara müceddıtler denildiğini yukarıda görmüştük) onu benimsemeleri ve kabul etmeleri safhası; saniyen, müceddıtler tarafından cemiyete ithal edilen yeni kültür unsurunun diğer fertler tarafından benimsenip kabul edilmesi safhası; ve nihayet bu unsurun, mevcut kültüre intibak ve temessül edebilmesi için geçirmek mecburiyetinde olduğu tahavvüller merhalesi gelir.

Şu halde evvelâ, birinci safhada vukua gelmesi beklenilen hadiseleri gözden geçirmek icap ediyor: Yeni kültür unsurunun bir cemiyet tarafından kabul olunabilmesi için, her şeyden evvel onun meydana çıkmış yani ortaya konmuş, arzedilmiş olması ve hiç olmazsa muayyen bir zaman için fertlerin onunla karşı karşıya gelmesi iktiza eder. Yeni bir kültür unsurunun meydana çıkması ancak iki suretle mümkün olabilir: Ya yabancı bir kültürden kısmen değiştirilmiş, tekemmül ettirilmiş bir halde alınmasıyle veya aynı cemiyete mensup fertlerin keşif yahut icat etmesi sayesinde.

Birinci şekilde kültür unsurlarının ithalinde ve ortaya atılmasında eskiden beri yabancı kültürle ilk temasa gelen fertler amil olmuştur. Bunlar, herhangi bir şekilde memleketlerinden çıkıp uzaklara giden ve oralarda bir müddet kaldıktan sonra avdetlerinde yeni unsurları birlikte getiren şahıslar veya çok defa alıcı kültüre bile mensup olmayan alelâde tüccarlardır. Bu suretle bir kültüre ithal edilen yabancı unsurların miktarı büyük bir yekün tutmakta ve o cemiyet içinde yapılan keşif ve icatların sayısını kat kat aşmaktadır. Bu itibarla hariçten ithal olunan unsurların, bir cemiyetin kültürünün inkişafında büyük bir rolü ve ehemmiyeti vardır. Filhakika herhangi bir şekilde bundan mahrum kalan cemiyetlerin kültür bakımından kısırlaştıkları, inkişaf edemedikleri görülmektedir.

Bugün yabancı kültürlerle teması temin eden yeni nakil ve tebliğ vasıtalarının mükemmel ve müessir olması sayesinde yeni unsurların ithali hususunda artık fertlerin delâletine lüzum kalmıyor. Bu da, bugünkü kültür mübadelelerinin ve değişmelerinin büyük bir vüsat ve kesafet kazanmasına sebep olmaktadır.

Buna mukabil aynı kültür çevresl iiçinde keşif veya icat suretiyle ortaya atılan unsurların mevcut şekillere ve taazzuvlara daha lyl uyması bakımından daha çabuk ve kolay kabul edileceği düşünülebilir. Böyle bir ihtimal mevcut olmakla beraber temessül edilme bakımından yabancı kültür unsuriyle aynı cemiyette keşif veya icat edilen unsurlar arasında büyük fark olmayacaktır; zira her ikisi de aynı prosese tabi olacaktır. Bu itibarla bir kültür unsurunun menşeinin, onun akıbeti üzerinde tali bir tesiri vardır, denilebilir.

Kültür unsurlarının kabul edilmesinde ön ayak olan ve müceddit denilen ilk müteşebbislerin ithal için neden muayyen unsurları seçtikleri düşünülmeye değer mühim bir meseledlr. Bir faktör olarak işe karışan müceddidln şahsiyetl de nazarı ltibara alınmak üzere bu hususta müesslr olan saikler pek muhteliftir. Bunların en mühimlerlnin **tecessüs, yenilik, fayda temini** ve **itibar kazanma** arzusu olduğu görülüyor. Bütün ferdî ve ictimaî hadiselerde olduğu gibi burada da bu faktörlerden hangisinin psikoloji bakımından daha mühim ve hâkim olduğunu söylemek güçtür. Zira, bir faktörün hükmü, tesir ve kuvveti, içinde müessir olduğu sitüasyona, onun şartlarına, şahısların psikolojisine ve umumî, ictimaî temayüllere göre fertten ferde ve cemiyetten cemiyete değişmektedir. Buna rağmen en kuvvetli bir saik olmak üzere, ekseriya geniş mânada fayda temini faktörü öne sürülmektedir. Bu iddiada şüphesiz Avrupa medeniyetine hâkim zihniyetin ve kıymet ölçülerinin mühim bir rolü vardır. Mamafih bu iddianın Avrupa cemiyetleri için dahi her vakit doğru olmadığı görülmektedir. Filhakika **R. Linton**'un belirttiği gibi, meselâ çakmak llk çıktığı zaman, hattâ belki şimdi bile, kibritten daha faydalı olduğu şüpheli bulunmasına rağmen büyük bir süratle kabul edilmiş ve yayılmıştır. Bundan başka birer kültür unsuru olmak üzere yeni şekillerin, yeni davranış tarzlarının, hattâ yeni aletlerin amelî faydaları, onlara henüz alışmamışbulunan bir grup veya cemiyet tarafından önceden kestirilecek derecede aşikâr değildir. Meselâ traktörün kara sabandan veya demir baltanın taş baltadan daha tesirli kullanılabilmesi için edinilmesi zarurî olan adalî itiyatlara ve muayyen bazı bilgilere sahip olmak lâzımdır Hakikatte bu nevi itiyat ve bilgilerden mahrumiyet, yeni kül-

tür unsurlarının alınmasına mani olmaktadır. Gelecek fasılda buna ait birçok misaller göreceğiz.

Aynı suretle ibtidaî kavimlerin de Avrupalılarla ilk temaslarında evvelâ tecessüslerini çeken şeylerle ziynet veya süs maddeleri aldıklarını müşahedeler göstermektedir. Bununla beraber **fayda temini** faktörünün mâna ve şümulünü iyi tayin etmek lâzımdır. Burada yalnız amelî bakımdan faydalanmak manasına gelmeyip bir insanın, itibarını artırmak suretiyle istifade temin etmesi manasına da gelmektedir. Hakikatte itibar kazanma, onu artırma veya muhafaza etme cehti, ekseri cemiyetlerde ferdî davranışların en esaslı bir saikini teşkil etmektedirler; bunun birçok misallerinden birisi olmak üzere dikkati çekebilecek yeni bir şeyi herkesten evvel edinmek arzusu zikredilebilir. Mamafih bu hususta da ihtiyatla hareket etmek lâzımdır. Zira her ne bahasına olursa olsun dikkati çekmek isteyen bazı fertlerin yeni şeylere ibtilâsı müstesna, her yeniliğin muhakkak müsait karşılanacağını hesaplamak doğru değildir. Nitekim mucit ve müceddidler bunu pek iyi bildikleri için hareketlerini ona göre ayarlamaktadırlar. Çünkü mevcut kültür teamülüne çok aykırı görüleceği için kimsenin denemeye bile teşebbüs etmek istemeyeceği yeni şeyler olabildiği gibi daha ilk nazarda, faydalı olacağı görülebilen ve mevcut sisteme aykırı düşmeyen bazı yenilikler de vardır. İşte kabul edilmeleri ihtimali kuvvetli olan ekseri yeni kültür unsurları bu iki hududun ortasında bulunmaktadır. Bu da bizi, yeni bir kültür unsurunun kabul edilmesinde amil olan ikinci bir nevi hadiseler grubuna götürmektedir.

Bunlar, müceddidin bir kültür unsurunu benimseyerek ithal etmesiyle o şeyin bütün cemiyetçe olmasa bile hiç değilse bir kısmı tarafından kabul olunup kültüre mal edilinceye kadar tabi olduğu ameliyeleri ihtiva eder. Bu sosyal psikolojiye ait hadiseler çok mütenevvi, girift ve bir silsile halinde birbirini takip etmektedir. Bunların tabi oldukları şartlar, cemiyetin bünyesi, temayülleri, kültür seviyesi, fertlerin mevkileri ve faaliyetleri ile alâkadardır. Zira, hiç bir fert; içinde yaşadığı cemiyetin kültürüne ait her faaliyete iştirak edemez. Onun için mensup olduğu kültüre ve onun faaliyetlerine dair bilgisi mahduttur. Bu cihet, her şeyden evvel ferdin cemiyette, onun teşkilât sisteminde tuttuğu yerle taayyün eder.

Her cemiyet ne kadar ibtidaî olursa olsun fertlerini erkek, kadın, çocuk, reşit, asil, avam gibi kategorilere taksim etmiştir. Her ne ka-

dar bir cemiyette çocukluk çağının üstünde bulunan normal fertlerin kendi kültürlerine alt bildikleri ve yapabilecekleri bazı şeyler varsa da esas faaliyetler bu kategoriler ve muhtelif meslekler arasında taksim edilmiş olduğundan bunlardan birisine mensup olanlar tarafından bilinip diğerleri tarafından bilinmez veya yapılmaz Bu itibarla ithal edilen yeni kültür unsurları, çok defa mevcut kategorilere mensup fertlerin hepsinin işine yaramadıkları gibi fonksiyon bakımından birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunan eski unsurların tabi oldukları teşekküllerle de uyuşacak bir halde değillerdir. Bu da, yeni ithal olunan birçok kültür unsurlarının cemiyet içinde yayılmasının bir seçime ve tahdide tabi olacağını gösterir. Bir cemiyette bu umumî bölünme şeklinin yanında muhtelif faaliyetlere şamil olabilen ve sırf itibara tabi diğer bir ayrılma tarzı vardır. Bir cemiyetin yüksek tabaka mensuplarına ait işler şerefli sayılmakta daha aşağı tabakalara mahsus olanlar ise insanı küçük düşürmeseler bile pek de arzu edilmemektedir. Bununla da, yeni kültür unsurlarının bir cemiyet içinde yayılması bakımından büyük bir ehemmiyeti vardır.

Bu umumî mülâhazalardan sonra, şimdi yeni kültür unsurlarının yayılması hadisesine ve tabi oldukları şartlara dönebiliriz. Burada en mühim olan nokta, müceddidin veya mucidin yakın taraflarından gayrı fertleri yeni kültür unsuriyle ilgili şeyleri öğrenmeye veya bu münasebetle itiyatlarını değiştirmeye sevkeden amilin ne olduğunu bilmektir. Yeni unsurun temin edeceği **fayda** ve **mevcut sistemle uyuşması** gibi faktörlerin müessir olduklarına şüphe yoktur. Aynı suretle **itibar** faktörü de mühim bir rol oynamaktadır. Ancak bu faktör, mucit ile icat ettiği ve bilhassa müceddit ile ithal etmek ve yaymak istediği yeni unsur arasındaki münasebetten doğan yeni bir hususiyet kazanmaktadır. Müceddit yeni bir şey getirmekle, onu mensup olduğu cemiyete kabul ettirtir. Zira yeni unsurla tedaî ettirileceği için etrafındakilerin zihninde daima onunla birlikte görünecektir. Binaenaleyh yeni unsuru benimsemekle başkaları da müceddidin mevkiiyle mütenasip bir itibar veya eksiklik hissi duyacaklardır. Onun için yeni bir elbise modelini, veya yeni bir parfümü yayması hususunda bir satıcı kızdan ön ayak olması istenmeyip sevimli, meşhur bir sinema yıldızına veya güzellik kraliçesine müracaat edilmektedir. Eğer yeni kültür unsurunun mevcut olana nazaran üstünlüğü ilk bakışta hemen görünmüyor ve sadece aynı ihtiyacı tatmin ediyorsa kabulü veya reddi hususunda itibar faktörünün birçok hallerde büyük bir rolü olacaktır. Bundan başka, kültür unsurunun çıktığı memleket veya grubun,

alıcı cemiyetin nazarındaki mevki ve itibarının, o şeyin kabulü hususunda ön ayak olan ferdin ehemmiyet ve itibarından çok daha müessir olduğu görülüyor.

Şu halde hulâsa olarak denebilir ki yeni bir kültür unsurunun alınmasında olduğu gibi bir cemiyet içinde yayılmasında da müessir olan en mühim faktörler esas itibariyle şunlardır: **Fayda temini, itibar kazanma, yenilik arzusu** veya **temayülü,** ve bir de yeni unsurun **mevcut kültür şekillerine, sistemine uyması.** İleride etraflıca görüleceği gibi bu faktörlerden hangisinin daha tesirli ve devamlı olması keyfiyeti, cemiyetin umumî temayüllerine ve şartlarına tabi bulunmaktadır. Ancak burada umumî bir şekilde, yeni kültür unsurunun muayyen bir cemiyet içinde yayılmasının ilk safhasında **itibar** ve **yenilik** faktörlerinin mühim olduğu söylenebilir Fakat zamanla yeni unsurlara alışılacağından ve böylece bunlar yenilik vasfını kaybetmiş olacaklarından bu faktörlerin şiddetleri artık kalmayacaktır. Bu takdirde yeni unsurların devamlı bir şekilde benimsenip kabul edilmeleri tamamıyle kendi kıymet ve meziyetlerine bağlı bulunacaktır.

Bazen yeni bir kürtür unsurunun muayyen bir zaman için cemiyetin ekseri fertleri ve birçok zümreleri tarafından kabul edilip sonra terk olunduğu vakidir. Bu gibi hallerde yeni şeyin bir heves neticesinde meydana getirilmiş boş bir kalıp veya geçici bir modadan ibaret olduğuna hükmedilebilir. Yeni bir kültür unsurunun iktibası, ilk anlarda ekseriya talî ehemmiyeti haiz bir düşünce veya saik neticesi olabilmesi için bir kıymeti olduğunu görmesi lâzımdır. Şüphesiz bu kıymet izafî olmakla beraber bu hususta ölçü olabilecek bir mahiyeti de haizdir. Bu itibarla yeni bir kültür unsurunun temelli kabul edilmesinin akla yakın gelen ilk şartı onun, aynı ihtiyacı tatmin eden eski unsurdan her bakımdan daha elverişli, daha üstün olmasıdır.

Elbette mesele, burada vazedildiği kadar basit değildir. Zira ikinci derecede bir ehemmiyetl olan psikolojiye alt bir amilin, bazen bu umumî kaideyi bozabilecek şekilde bir tesiri olabilir. Bununla beraber serbest değişmelerin bir hususiyeti olmak üzere umumiyetle objektif amillerin hayatî ehemmiyeti haiz noktalarda, bilhassa kültürün özüne ait meselelerde ikinci derecedeki faktörleri tesirsiz bıraktığı görülmektedir. Bundan ne kastedildiğini yine **R. Linton**'dan almış olduğumuz şu misal, gayet sarih bir şekilde göstermektedir. Amerika'da yaşayan kızılderili yerlilerden **Comanche** kabilesi, Avrupalılarla

daha ilk temaslarında bunların kullandıkları tüfekleri büyük bir istekle almış fakat bir müddet sonra vazgeçmişlerdlr. Bunun sebebi, tek mermi atan bu silâhların **Comanche**'ların at üstünde büyük bir meharetle kullanmasını bildikleri okiardan daha tesirli olmaması ve fişeklerinin kolayca temin edilememesiydi. Fakat mavzerler çıkınca bu mahzurlar da ortadan kalkmış ve yeni tüfekler derhal kabul edilmiştir.

Onun Için serbest bir kültür değişmesinde, ilkin kabul edilmiş bir unsurun yenilik hevesi geçtikten sonra terkedilmesi meselesi her vakit basit olmadığı gibi sebepleri de daima malûm değildir. Bazen yeni unsurlar, mevcutlardan daha tesirli, daha faydalı oldukları hallerde dahi terk olunabilmektedir. Buna, yeni unsurun mevcut kültür teamüllerl ve sistemiyle uyuşamaması sebep olarak gösterilmektedir. Filhakika birçok vakalarda olduğu gibi, aşağıda verilen mlsalde de görüleceği vechile ithal edilen yeni kültür unsuru, çok fayda temin etmesine rağmen sırf mevcut sisteme aykırı düşmesi yüzünden benimsenmemiştir. Bu gibi hallerde yeni unsur, mevcut, yerli kültürde aksaklıklar meydana getirmekte, fertlerin huzursuzluk ve hoşnutsuzluğuna sebep olmaktadır. Bu takdirde elde edilen faydalarla zararlı neticeler mukayese edilerek ya yeni unsurdan vazgeçiliyor veya onun yüzünden kültürde meydana gelen aksaklıklara, hoşnutsuzluklara vesair değişmelere katlanılıyor. Maamafih yeni bir unsurun, kabul edildiği takdirde, mevcut sistemde ne gibi aksaklıklar meydana getirebileceğini, ve nasıl bir netice alınacağını önceden kestirmenin her vakit mümkün olmadığını da ilâve etmek lâzımdır.

Madagaskar'daki **Tanala** kabilesinin sulama yoluyla plrlnç ekimide yapmış oldukları tecrübe bu hususta güzel bir misal vermektedir. Diğer birçok kabileler gibi bu kabile de evvelce sulu olmayan arazide pirinç ekmektedir. Bu usule göre, civardaki ormanlardan muayyen bir kısmı, ağaçlardan temizleniyor ve buraya plrlnç ekiliyor. Ancak bu suretle elde edilen arazide pirinç ekildiği zaman, yalnız bir defaya mahsus olmak üzere iyi mahsul alındığından her sene yeni toprak temin etmek zaruretl vardır. Böylece aileler mütemadiyen yer değiştirmek mecburiyetindedirler. Bundan başka bütün kabilenin ikamet ettiği mevkiden uzaklaşıldığı ve ziraatle meşgul gruplar birbirinden fazla ayrıldıkları için bunları yabancıların hücumundan korumak güçleşmektedir. İşte bunun bir neticesi olmak üzere, bu kabile münferit aile sistemi yerine birleşik veya müşterek aile tipini kabul etmiş, bütün teşkilatını müesseselerini ona göre kurmuş ve ayarla-

mıştır. Bu sisteme göre haricî hücumlara karşı müdafaat kolaylaşmış oluyor. Buna mukabil sulu araziye pirinç ekiminde yer değiştirmeye lüzum olmadığından bütün kabile bir arada kalabiliyor ve aynı zamanda bu usul ile pirinç ekimi diğerinden şüphesiz daha verimli oluyor.

Civar kabilelerden bir kısmı Fransızların teşvikiyle sulu araziye pirinç ekme usulünü kabul edip iyi neticeler alınca Tanala, buna karşı kayıtsız kalamıyor, o da komşularını taklit ediyor. Fakat sulama yoluyle pirinç ekimi, aynı zamanda ferdî mülkiyete de yol açtığından kabilenin aile sistemi, buna dayanan diğer müesseseleri ve teşkilâtı sarsılmaya başlıyor; böylece bütün kültürde inhilâl alâmetleri baş gösteriyor; fertler ve aileler arasında huzursuzluk, memnuniyetsizlik çoğalıyor. Bu vaziyet karşısında kabilenin mühim bir kısmı, eski usulde pirinç ekimine avdet ediyor. Bu misalden de anlaşıldığı gibi, bir kültür unsurunun daimî olarak kabul edilebilmesi için sadece faydalı olması kâfi gelmiyor; aynı zamanda mevcut sistem ve teşkilâtla uyuşması icab ediyor.

Şimdi serbest kültür değişmelerinin çerçevesi içinde mütalâa edilmesi lâzım gelen üçüncü bir grup hadiselere geçebiliriz. Bunlar, yeni alınan unsurun mevcut kültürle uzlaşması ve aralarında bir ahenk teessüs edebilmesi Için, zarurî olan temessül prosesiyle ilgili hadiselerdir. Bunların Iyi anlaşılabilmesi, her kültür unsurunun haiz olduğu veya ona izafe edilen bazı umumî vasıfların bilinmesine bağlıdır. Bu vasıfların başında kültür unsurunun şekli gelmektedir. Ne kadar mücerret olursa olsun her kültür unsurunun muhakkak bir şekli vardır. Bu, onun müşahede ve idrak edilmesini mümkün kılar. Bu bakımdan da bir kültür unsurunun müşahhas veya mücerret oluşu arasında büyük bir fark yoktur. Bir şiirin, bir musikî parçasının veya bir dansın şekli ile herhangi bir maddî kültür unsurunun şekli arasındaki fark, bunların ifade veya tesbit edilmesi hususunda yazı, nota, veya film, fotoğraf, fonograf gibi ayrı ayrı vasıtaların kullanılmasındadır. Burada mühim olan ikinci vasıf da kültür unsurunun haiz olduğu mânadır.[39] Bu da, aynı kültüre mensup fertlerin veya grubun bir unsur karşısındaki atitüdünü, onun yaptıkları tedailerI ifade eder.

İşte başka bir cemiyete Ithal edilirken onun kültür sistemine uyabilmesi ve mevcut unsurlarla mutabakat halinde bulunabilmesi

39 Bu hususta ve diğer vasıflar hakkında bu tetkikin son kısmında daha fazla malûmat vardır.

gayesiyle yeni kabul edilen yabancı unsur bu iki esas vasfı cihetinden değişikliğe maruz kalır. Evvelâ, o cemiyete mensup fertlerin itiyat ve zevklerine aykırı düşmemesi için yeni unsurun şeklinde değişiklikler yapılır. Yeni kültür unsuru üzerinde yapılan bu nevi ameliyeler büyük bir nisbette şuurludur; ekseriya mûcitler veya ön ayak olanlar tarafından bilinerek ve istenerak yapılır. Meselâ taş balta kullanmakta olan bir cemiyete yeni bir demir balta ithal edilmek istendiği zaman bunun menşedeki şekli üzerinde değişiklik yapılır. Bundan maksat, yalnız yeni unsurla eskisi arasında şekil bakımından mutabakat temin etmek olmayıp, aynı zamanda evvelce edinilmiş adalî itiyatlara yeni hareketlerin aykırı düşmesini önlemektir. Aynı suretle yabancı memleketlerin bazı tezyin şekillerini taklit yoluyle ithal eden yerli bir artist de bu motifleri, aykırı düşmesin, «uygun görünsün» diye gayet mahirane ve münasip bir tarzda değiştirmeye çalışır. Yine aynı şekilde ithal edilen yeni bir musikî parçası da mevcut makamlara aykırı düşmesin diye değiştirilmektedir. Meselâ, **Tahiti** yerlileri, mısyonerlerden işittikleri protestan ilâhilerini gayet canlı birer dans müziğine geçirmişlerdir. Buna mukabil, Avrupalı veya Amerikalı bestekârlar da yerli kavimlerin melodilerini, aynı suretle değiştirerek adapte etmektedirler.

Yeni alınan kültür unsurlarına izafe edilen manaya gelince; bu, büyük bir nisbette gayri şuurî olup ithal esnasındaki vaziyetlere, bu hususta ön ayak olanların şahsiyetlerine, mevki ve itibariarına tabi bulunmaktadır. Bundan başka, yeni unsurun menşeinin, yerli kültür unsurlarıyle olan sathî şekil benzerliğinin de ona izafe edilen manalar üzerinde büyük bir tesiri vardır. Hakikatte şekil benzerliği sathî de olsa mevcut bazı tedaî ve manaların yeni kültür unsuruna intikal ettirilmesine sebep oluyor (bu hususta kitabın son bahsine bakınız). Maamafih başlangıçta, vaziyete göre daha müessir olan ve umumî bir kabul tarzını icab ettiren yenilik faktörünün tesiriyle verilmiş ilk tedailer ve manalar zamanla değişebilir. Daima yeni yeni tedailer ilâve ve yeni manalar izafe edilmek suretiyle yeni kültür unsurunun mevcut sistemle tamamiyie uyuşmasına çalışılır.

Bazen de faydalı yeni kültür unsurları, itibarla karışık tedailer kazanmak suretiyle bir nevi mevki, servet veya zenginlik sembolü oluyorlar, **Linton,** bunun güzel bir misaline **Madagaskar**'da tetkikler yaparken rastlıyor. Adanın cenup sahilinde oturan bazı yerli kavimleri ziyaret ettiği zaman birçok ailelerde gördüğü madenî yemek kapları dikkatini çekiyor. **Linton** bunların, ziyaretinden takriben yirmi se-

ne evvel ithal edilmiş bulunduğunu ve ilk getirenlerin harice çalışmak üzere gidip oralarda uzun müddet kaldıktan sonra memleketlerine avdet edenler olduğunu öğreniyor. Herkesin dönüşte birkaç tane getirmesi âdet olmuş. Oldukça büyük bir itibar alâmeti sayıldığı ve ne kadar çok olursa o nisbette bir servete delâlet ettiği için bunlar, sıra sıra kapıların önüne diziliyormuş. Menşeinde alelâde bir mutfak aleti olan bu kaplar yeni girdikleri kültürde böylece ictimaî bir ehemmiyet ve mana kazanmış oluyorlar.

Buna benzer başka bir misali tanıdık. İranlı bir ilim adamı bize anlatmıştı: Tahran'da otomobil, zenginlik, mevki ve itibarın bir nevi sembolü mahiyetindeymiş. Servet sahibi her aile bilhassa yeni harp zenginleri gösteriş maksadıyle en son model otomobilleri almakta birbiriyle yarış ediyorlarmış. Kıymet ve kalitelerine bakılmaksızın eski modeller yok bahasına satılıp yenileri alınıyor ve hemen etrafa gösterilmek üzere bütün aile içine doluyormuş. Sokakların dar, tozlu ve kalabalık olması, bu yüzden gayet ağır gidilmesi, bir istif halinde içinde oturanları hiç rahatsız etmiyormuş, bilâkis herkes görsün diye yan sokaklara, hattâ çıkmazlara girliliyormuş. Böyle bir iki saatlik bir işkence halini alan gezintiler bu ailelerin en zevkli eğlencelerini teşkil ediyormuş. Görülüyor ki burada da otomobil pahalı, fakat rahat bir nakil vasıtasından ziyade bir gösteriş, bir itibar sembolü olmak üzere başka bir ictimaî kıymet ve mana kazanıyor.

Bu nevi şekil ve mana değişiklikleri, yeni bir kültür unsurunun gerek ithal ve kabulü, gerekse temessül edilmesi esnasında daima müşahede edilen bir hadisedir. Bu arada şeklin geçireceği tahavvüller, kültür unsurunu meydana getiren maddenin tabiat ve mahiyeti icabı oldukça mahdut bulunduğu halde, manasındaki değişmeler hemen hemen hudutsuz denecek derecede mütenevvidir. Yeni bir kültür unsuruna, kabulü esnasında verilen ilk manalar, bazen tesadüfe bağlı bulunsa bile sonraları alacağı manalar, içine girdiği cemiyetin umumî temayüllerine, fikir sistemlerine, atitüt ve zihniyetine tabi olmakta ve hemen umumiyetle onlar vasıtasıyle taayyün etmektedir.

Serbest kültür değişmelerinin kadrosu içinde tetkik edilmesi lâzım gelen daha iki hadise vardır. Bunlardan birisi yeni bir kültür unsurunun kabul ve temessül edilip katî bir şekilde cemiyete mal edilmiş sayılabilmesi için ne kadar zamanın geçmesi zarurî olduğu hadisesidir. Diğeri de yeni veya yabancı kültür unsurları kabul edildikten sonra, aynı ihtiyaçları tatmin eden eski unsurların akıbetinin ne olacağı meselesidir.

Bunlardan birincisi henüz tetkik edilmemiş olmakla beraber bu hususta tesirleri olabilecek birçok faktörler göz önünde tutulmak üzere bahis mevzuu zamanın her unsura göre değişeceğini kabul etmek hatalı olmaz.

Eski kültür unsurlarının akıbeti meselesi de lâyıkiyle tetkik edilmemiş olmakla beraber elde edilen neticeleri —umumî kaideler çıkarmamak üzere— burada kısaca zikredebiliriz. Evvelâ en çok rastlanan vakalarda olduğu gibi yeni unsurla eskisi arasında vukuu muhtemel uzun veya kısa bir mücadeleden sonra, yeninin bariz üstünlüğü karşısında eski unsurun tamamiyle ortadan kalkmasıdır. Buna ait birkaç misali gelecek fasılda göreceğiz. Bazı hallerde ise yeni unsur eskinin fonksiyon veya vazifelerinden yalnız bir kısmını ifa ettiği veya eski unsur yeni bir mana kazandığı Için her ikisinin de yanyana yaşayabilmesidir. Bunlardan birinci hale misal olmak üzere, bazı ibtidaî cemiyetlerde görüldüğü gibi ithal edilen çelik bıçakların umumî işlerde kullanılması, buna mukabil eski taş bıçakların dinî merasimler için muhafaza edilmesi zikrolunabilir. İkinci hale de yine misal olmak üzere, daha kolay ve ucuz makine imalâtına el dokumacılığının bir lüks eşyası olarak —İngiltere'de görüldüğü gibi— devam etmesi gösterilebilir.

Bazen itibar gibi faktörlerin işe karışması, eski ve yeni unsurların aynı ihtiyacı daha iyi tatmin etme hassalarından dolayı tercih edilmeleri keyfiyeti üzerinde müessir olmaktadır. Bu gibi hallerde eski unsur, yeniye nazaran bazı hususlarda daha üstün olmasına rağmen o an için hâkim umumî, ictimaî temayül veya moda sevkiyle muayyen bir zaman için terk olunmaktadır. Yine aynı itibar faktörünün tesiriyle bunun aksi de vaki olabilir. Bu takdirde eski unsur, asalete, ictimaî üstünlüğe delâlet eden bir mana kazanmış olmasından dolayı sahibini görgüsüzlük, zıpçıktılık, zevksizlik, bilgisizlik gibi isnatlardan koruyacağı zanniyle aranmakta veya muhafaza edilmektedir; bazı yeni zenginlerin eski mobilye parçalarını, antika veya koleksiyon eşyalarını aramaları buna misal olarak gösterilebilir.

Mamafih bütün bu müşahedelere rağmen burada belirtilmesi lâzım gelen en mühim nokta; serbest kültür değişmelerinde, yerine, aynı ihtiyacı hiç olmazsa müsavi derecede tatmin eden yeni bir unsur konmadan eskinin atılmamasıdır. Onun Için, ileride göreceğimiz gibi, empoze veya zorlanmış kültür değişmelerinde bu yüzden aksaklıklara, ahenksizliğe hattâ bazen inhilâle sebep olan hadiselere normal serbest değişmelerde rastlanmaz.

FASIL : III

KÖY TOPLULUĞU ÜZERİNDE BİR TETKİK

1 — Tetkik edilen köy topluluğunun umumî vasıfları ve hususiyetleri

Bu kısmın temelini teşkil eden **«mahallinde araştırmalar»** esas itibarlyle şark vilâyetlerimizden Erzurum ile Kars arasındaki köylerde yapılmş olup 1936 - 1942 ve 1948 senelerinin yaz tatillerine isabet eder. Her sene tatil devresinde 6 ilâ 10 hafta olmak üzere araştırma müddetl takriben bir seneyi bulmuştu. Mamafih bu arada memleketimizin diğer kısımlarında da müşahedelerde bulunulmuş ve bunlardan da faydalanılmıştır. Araştırmalar için seçilen esas yer, Erzurum'un takriben 70 kilometre uzağında ve şimali şarkisinde, nahlye merkezini de içine alan beş köyün bulunduğu **Aşağı Pasin ovasıdır.** Bu ova, bilindiği veçhile hakikatte bir yayla olup 1600 metre irtlfaında ve takriben kırk kadar köyü **ihtiva** etmektedir. Kaza merkezi **Hasankale** ve nahlye de **Horasan**'dır. Hasankale ile diğer kaza merkezi olan Sarıkamış'ı ve bunların arasında bulunan diğer bazı köyleri de ziyaret etmiştim. Bununla beraber devamlı bir şekilde tetkik ettiğim köyler **Horasan, Azap, Ardos, Zars** ve **Zanzak**'dır. İşte burada tasvir etmek istediğim topluluk, nahiye teşkilâtının takriben merkezinde bulunan bu beş köyde yaşayan insanlar grubudur. En küçüğü Ardos ve en büyüğü Horasan olan bu köyler birbirinden üç ilâ beş kilometre mesafede bulunmaktadırlar. Bu köylerin nüfusu takriben 150 ile 800 arasında değişmektedir.

Ardos, Azap ve Zars köylerinde yaşayanlar aynı menşeden gelmiş olduklarına inanıyorlar. Bunların arasında hüküm süren an'aneye göre dedeleri iki veya üç ayrı kabile halinde bundan takriben 160-170 sene evvel Kafkasya ve Azerbaycan'dan şimdi bulundukları bu yerle-

re gelmişlerdir. O tarihtenberi ekseriya aralarında evlenme yüzünden bunlardan her birinin diğer köylerde birçok akrabaları vardır. Böylece mensup olduklarını zannettikleri aşiretlerden de lâkap olarak taşıdıkları isimlerden başka bir iz kalmamıştır. Bununla beraber, ne tarihî ne de herhangi bir şekilde tutulmuş bir vesika bulunmadığı için fazla tafsilât vermek mümkün değildir: Bugünkü sakinler gelmeden evvel buraların meskûn olmadığı, meskûn idiyse kimlerin buralarda yaşadıkları ve yeni gelenlerle eskiler arasındaki nisbet, münasebetler ilh.. bilinmemektedir. Bu vaziyette kat'î olarak söylenebilecek bir şey varsa o da, bu üç köyde nahiyenin diğer bütün köyleri arasında kültür bakımından mühim bir farkın bulunmamasıdır.

Birinci Dünya Savaşından evvel Zanzak müstesna olmak üzere bu grubun dört köyünde ictimaî yapı, nahiyeyi teşkil eden bütün diğer köylerin bünyesine uymaktaydı: Her köyde sayısı mahdut olan büyük arazi sahibi zenginler, orta halliler, fakirler ve işçiler bulunmaktaydı. Bunlardan büyük arazi sahipleri çalışmayıp umumiyetle işçi kullanırlardı; orta halliler kendi tarlalarında bizzat çalışmakla beraber ayrıca işçi de çalıştırırlardı, fakirler de hem kendileri hem başkaları için çalışırlardı. İşçi sınıfına gelince bu da, biraz sonra bahsedeceğimiz **«maraba»** denilen daimî ziraat amelesiyle, ortakçıları, çoban, bekçi ve diğer zanaat erbabını ve bir senelik mukavele veya gündelikle çalışan işçileri ihtiva ederdi.

Zanzak umumî, ictimaî yapı itibariyle diğer köylerden biraz farklı olarak daha çok aristokratik bir çehre arzediyordu. Bütün köy arazisinin yarısından fazlası ve en iyi kısımları iki ailenin elinde bulunuyordu; geri kalanı da birkaç Türk ailesiyle Ermeni'lere aitti. Bu bakımdan nüfusun yarısından çoğunu bu iki zengin ailenin ekserisi Ermeni olan işçileri teşkil ediyordu. Bugün bu ictimaî fark azalmış bulunuyor. Zira Ermeniler yanlarında çalıştıkları bu ailelerin bütün menkul mallarını alarak bu havalide yaşayan diğer ırkdaşlarıyle birlikte toplu bir halde 1916 da Rusya'ya gitmişlerdi. Gerek bu yüzden gerek umumiyetle harp dolayısiyle fakir düşen bu iki zengin aile efradı bizzat çalışamadıkları gibi işçi bulmakta da güçlük çekmektedirler. Buna mukabil orta halli aileler kendi tarlalarında bizzat çalıştıkları gibi, eski zenginler için ayıp sayılan ticaretle de meşgul olabilmektedirler. Bu yüzden iktisadî bakımdan diğer zümrelere nispetle daha iyi bir durumda bulunmaktadırlar.

2 — Umumî iktisadî durum ve faaliyetler

Kültür faaliyetlerini, mahiyet ve şekillerini anlayabilmek için her şeyden evvel bunların dayandıkları iktisadî nizamı, meydana geldikleri iktisadî zemin ve sahaları bilmek lâzımdır. Burada iktisadî bünye, ziraî faaliyetlerle taayyün etmekte ve onların çizdiği çerçeve içinde mahsur kalmaktadır. Gayet basit usullerle kullanılan çoğu ibtidaî, bir kısmı oldukça mürekkeb ve işlenmiş aletlerle insan sa'yi asıl sermayeyi teşkil etmektedir. Umumiyetle halk alışmış olduğu bu alet ve vasıtalardan gayrı yerlere sermaye olarak para yatırmaktan çekinmektedir. Tabiî mecbur oldukları takdirde arasıra günlük ücretli işçi kullanıyorlar. Bunun tarihî sebepleri dışında iktisadî ve psikolojik sebeblerden ileride bahsedilecektir.

Bu havalide toprağı işlemek için iki türlü alet kullanılmaktadır. Bunlardan birisi umumiyetle bilinen ve bütün Anadolu'da kullanılan kara sapandır. Bilindiği veçhile, yalnız toprağı kazan ucu demirden, diğer kısımları ağaçtan yapılmış olan bu karasapan, kurak arazide, yani sulanması şimdilik mümkün olmayan topraklarda kullanılmaktadır ki bunu çekmek için de bir çift öküz kâfi gelmektedir. Diğeri de menşei itibariyle Rus olan ve tamamiyle demirden yapılmış bulunan «Kotan» dedikleri pulluktur. Bilhassa sulu araziyi işlemek için kullanılan bu pulluk, vesatî olarak 30 santimetre derinlikte çukurlar açabilmektedir. Bunun çekilebilmesi için de beş ilâ sekiz çift öküz ve mandaya ihtiyaç olduğundan her aile kullanamamaktadır. Bu itibarla her köyde sayısı mahduttur ve seyrek kullanılmaktadır. Onun için bir çiftçinin sahip olduğu pulluk adedi, onun servet ve malî kudretinin bir nevi sembolü olarak halk arasında zikredilirdi. Bunun gibi müteaddit atlara sahip olmak da zenginliğin bir delili olarak kabul edilirdi. Sayısı ne olursa olsun atlar, yalnız yarışlar, cirit oyunları vesair zamanlarda binmek için beslenir, fakat ziraatte veya yük taşımakta kullanılmazdı; yalnız kışın şahısların nakli için kızaklara koşulurdu.

İhtimal tabiî veya sun'î gübre kullanılmadığı ve fennî ziraat usulleri tatbik olunamadığı için verim pek noksandır. Mahsulün iyi olduğu zamanlarda bile vesatî olarak bire ancak beş ilâ sekiz alınabilmektedir. Gübre, miktarı çok az olan sulu arazide arasıra kullanılmaktadır. Köylüler, verimin azlığını telâfi etmek ve fazla mahsul alabilmek için çok miktarda hububat ekmekte, ve bu yüzden tabiî çok çalışmak mecburiyetindedirler. Her sene on ilâ otuz tohum eken aileler vardır; bu miktarın ne kadar büyük bir sahayı kapladığını tahmin etmek güç

değildir. Bugün kâfi derecede ekilebilecek arazi bulunduğundan köylüler, alışmış oldukları bu yorucu ziraat usullerini değiştirmek için büyük bir ihtiyaç duymamaktadırlar. Bundan başka kuraklık, ve arazinin dağlık olması dolayısiyle sık sık düşen dolu korkusu da birer psikolojik âmil olmak üzere menfi istikamette tesirlerini hissettirmektedirler.

Pek cüz'I miktarda olmak üzere ketentohumu, mercimek ve purçak gibi bazı hayvan yemleri de ekilmekteyse de zeriyat esas itibariyle buğday ve arpaya inhisar etmektedir. Diğer nevi hububat zeriyatı ve bostancılık Birinci Dünya Savaşından evvel mevcut değildi. Hayvancılık, mahduttur; ve sırf evlerin süt ve yağ ihtiyaçlarını tatmin maksadiyle koyun ve inek beslenmektedir. Bu itibarla iktisadî bakımdan talî bir ehemmiyeti vardır. Ticaret maksadiyle muvakkat bir zaman için hayvan besleyenler de bunları bizzat yetiştirmeyip şundan bundan satın almak suretiyle toplamaktadırlar. Kümes hayvanları bakımsız bir şekilde yalnız evin ihtiyaçlarına kâfi gelecek derecede yetiştirilir. Arıcılık pek mahduttur ve bu hususta ticarî bir gaye güdülmez.

Bu köylerde basit demircilik, nalbantlık, marangozluk ve berberlikten başka zenaat yoktur; bunların hepsi de her köyde mevcut değildir. Diğer zanaat veya mesleklerle alâkadar ihtiyaçlar için kasabaya veya şehre gidilir. Bol akarsuyu olan köylerde değirmenler vardır.

Ziraat amelelerinin başında «maraba» denilen, büyük aileler halinde ve toplu olarak çalışan işçiler gelir. Bunlar her sene mahsul sonunda büyük toprak sahiplerine müracaatla kendilerine ihtiyaç olup olmadıklarını sorar ve yanlarında çalışmayı teklif ederler. Muvafık görüldüğü takdirde arazi sahibi, bunlara ihtiyaçları olan her şeyi vermek ve hattâ evvelce yanında çalıştıkları kimseye borçları varsa onları da ödemek mecburiyetindedir. Marabalar, arazi sahiplerinin yanında her iki taraf birbirinden memnun kaldığı müddetçe çalışırlar; arada bir ihtilâf çıktığı takdirde herkes başının çaresine bakar. Arazi sahibi, ziraat için lüzumlu olan her şeyi marabasına temin etmek mecburiyetindedir: Toprak, tohum, alet, edevat, hayvan hulâsa ne lâzımsa hepsini verir. Buna mukabil maraba da bütün işleri görür. Hasat zamanı gelince, arazi sahibi mahsulün üçte ikisini, maraba da geri kalanı alır. İyi ve zengin bir arazi sahibinin yanında dürüst hareket eden çalışkan bir marabanın, kendi başına müstakil çalışan ortahalli bir çiftçiden çok defa daha iyi durumda olduğu ekseriya görülür. Bir

defa fena bir mahsul zamanında aç kalmak tehlikesi olmadığı gibi başka bir mesuliyeti de yoktur. Mahsulün iyi olduğu zamanlarda da hissesine düşen miktar, bir iki çift hayvanla çalışan orta halli müstakil bir çiftçinin kaldırabileceği mahsulden daha fazladır. Fakat istikbale dair bu emniyet hissi maalesef bazılarını kaygusuzluğa ve tembelliğe sürüklemektedir.

Bu havalideki ziraat amelesinin başka bir nevi de umumiyetle bilindiği gibi muayyen bir ücretle çalışan işçilerdir. Bunlardan bir kısmı seneden seneye mukavele ile tutulmakta, diğer kısmı da yalnız ihtiyaç olduğu zaman gündelikle çalıştırılmaktadır. Münferit aileler veya bütün köy tarafından çalıştırılan çobanlar ve bekçiler de bu kısma ithal olunabilir.

3 — Köyde aile

Bu köylerdeki ailenin ictimaî yapısı, memleketin diğer bütün kısımlarında görülen aile bünyesinin aynıdır, yani pederşahîdir. Baba veya en yaşlı erkek uzuv (amca yahut en büyük oğul) ailenin başı olmak sıfatıyla, onun bütün işlerinden, maddî manevî refah ve iyiliğinden mesuldür. Bu Itibarla nüfuzu büyük ve mutlaktır. Ailede herkes ona itaatte mecburdur. Umumiyetle aile ana ve babadan, oğullardan, bunların karılarından ve çocuklarından teşekkül eder. Böylece bir ailenin nüfusu 10 ile 30 arasındadır. Baba hayatta olduğu müddetçe ailenin birlikte çalışıp yaşaması mevcut örf ve teamül icabıdır. Babanın ölümünden sonra, eğer ailenin hacmi haddinden fazla büyümüş ise, kardeşler istedikleri takdirde ayrılabilirler; fakat ekseriya iktisadî ve ictimaî sebeplerden dolayı birlikte yaşamakta devam ediyorlar. Bu artık tamamiyle bir arzu ve zevk meselesidir. Maamafih erkek evlâtlar, evlendikten sonra isterlerse babaları hayatta iken de hisselerini almak suretiyle ondan ayrılabilirler. Bununla beraber örf ve an'ane, bu şekilde hareket etmeyi, hattâ ayrılık aileyi sıkıntıya sokmasa da yine hoş görmemektedir. Buna rağmen bu nevi ayrılmalara, Birinci Dünya Savaşından evveline nazaran daha sık rastlanmaktadır; ve büyüklerin bu hususta daha müsamahakâr davrandıkları görülmektedir.

Bu havalide kadınların cemiyet Içinde ve aile hayatında hususî bir mevkii olduğu görülüyor. Zengin ailelerin kadınları gibi ekseri orta halli ailelerin kadınları da tarlalarda çalışmıyorlar. Yalnız fakir aile

kadınları hasat zamanında erkeklerine yardım ediyorlar. Böylece zengin ve orta tabakalara mensup kadınlar, çalıştıkları takdirde yalnız ev işleriyle meşgul oluyorlar. Kadınların tarlalarda çalışması doğru görülmüyor.

4 — Hicret

Türkiye Birinci Dünya Savaşına girdiği zaman, bu havali, Ruslar tarafından iki üç ay için işgal edilmişti. Ordumuz yetişip buraları kurtarınca, bu köylerde oturan halkın mühim bir kısmı işgal edilen diğer bütün yerler ahalisi gibi Erzurum'a doğru hicret etmiş, kışı Hasankale ve yukarı Pasin köylerinde, yazı Erzurum ovasındaki köylerde geçirmişlerdi. Fakat tekrar esarette kalırız korkusuyla 1916 sonlarında 90 ilâ 100 alleden mürekkeb bir kafile halinde yeniden hicrete başlamış, kışın ortasında gece gündüz yürümek suretiyle nihayet yaza doğru Kayseri'ye varabilmişlerdi. Burada şehrin bir semtinde, kendilerine millî emlâkten evler verilmek suretiyle toplu bir halde yerleştirilmişlerdi. Bu ilk kafile ile gelemiyenler de, sonradan gruplar halinde bunlara iltihak etmişlerdi.

Bunlardan bir kısmiyle ilk gelenlerden bazıları Yozgat'a, Konya'ya ve Karaman'a kadar gitmişlerse de esas kütle bir cemaat halinde Kayseri'de kalmış ve birlikte yaşamıştır. Burada cüz'i bir kısmı ticaretle meşgul olmak suretiyle, diğerleri de her an harp biter, geri döneriz ümidiyle muhafaza ettikleri hayvanlarını ,o vakit çok kârlı olan nakil işlerinde çalıştırmakla maişetlerini temine çalışıyorlardı. Harp dolayısiyle orduda kullanılmak üzere hükûmet tarafından bütün nakil vasıtalarına el konmuş, fakat muhacirlerin hayvaniarına dokunulmamıştı. Bu sayede bizim cemaat, civar köy ve kasabalardan nisbeten ucuz aldıkları yiyecek maddelerini, bilhassa buğday ve unları ellerindeki hayvanlar vasıtasiyle Kayseri'ye nakledip burada satmak imkânını temin etmiş oluyorlardı. Böylece hem sıkıntısız yaşayabilmiş hem de civar kasaba ahalisi ve köylülerle temas neticesinde onların yaşayış tarzlarını, bilhassa ziraat usulleriyle kullanmış oldukları tohum nevilerini öğrenmek imkânını bulabilmişlerdi.

İstiklâl Harbini müteakıp esas itibariyle şehirde geçen sekiz senelik bir muhacirlik hayatından sonra bütün cemaat, 1923 ve 1924 senelerinde münferit aileler veya küçük gruplar halinde eski yurtlarına dönmüşlerdi. İşte bu tarihte ben cemaatten ayrılmış Kayseri lisesin-

de leylî olarak kalmıştım. Ancak 1932 de, sekiz senelik bir ayrılıktan sonra cemaati, aşağı Pasin'de bulunan eski yerlerinde ziyaret etmiş ve böylece doğrudan doğruya teması tekrar temin edebilmiştim. Fakat bu ziyaretim ancak iki ay sürmüş ve bir defa daha dört sene için ayrılmıştım. 1936 da buraya avdet ettiğim zaman, cemaati sistemli bir şekilde tetkik etmek üzere araştırmalarıma başlamıştım.

5 — Değişmelere dair bazı umumî mülâhazalar

Psikolojik bir ehemmiyet ve kıymeti haiz ictimaî değişmelerin menşeini ve ne vakit hakikaten başladıklarını tayin etmek hususunda daima büyük bir güçlükle karşılaşılmaktadır. Türkiye'deki ilk şuurlu değişmeler için umumiyetle Üçüncü Selim devri başlangıç olarak kabul edilmektedir. Bu tarihi, daha evveline götürmek şüphesiz mümkündür; nitekim bu hususta kuvvetli deliller vardır. Maamafih bu nokta, bilâhare ikinci kısımda münakaşa edilecektir. Başlangıçta yalnız büyük kültür merkezlerine bilhassa İstanbul'a Inhisar eden bu değişmelerin ondan binlerce kilometre uzakta bulunan bir cemaat üzerindeki tesirlerini tayin etmek kolay değildir. Bir defa burası ile İstanbul ve bilâhare Ankara arasındaki ilk doğrudan doğruya irtibat ancak 1938 de bitmiş olan tren hattiyle teessüs etmiştir. Ondan evvelki münakale vasıtalarını, bunların nevi ve süratlerini pek iyi biliyor veya tahmin edebiliyoruz. Sonra, İstanbul'da başlayan kültür değişmelerinin muntazam dalgalar halinde, kademe kademe ilerleyişine delâlet eden emarelere de pek rastlamıyoruz. Bu itibarla büyük kültür şehri ve eski hükûmet merkezi olan İstanbul'da yapılmış bir ıslahat veya yeniliğin yahut kabul edilmiş bir unsurun, memleketin en uzak bir köşesinde hesaba katılır ciddî bir tesir ve derin akisler bırakacağını düşünmek güçtür. Bununla beraber bu köy cemaatinin, Birinci Dünya Savaşından evvel yabancı kültür tesirlerine —bilhassa müşterek hududa yakınlığı dolayısiyle Rus tesirlerine— memleketin merkezî kısımlarından daha çok maruz kaldığı inkâr edilemez. Bundan başka değişmeler bakımından hesaba katılabilen diğer bir faktör de cemaat âzaları arasında okur yazar nispetinin büyük olmasıydı. İçinde bulundukları nispî refah ve iktisadî imkânlar sayesinde daha Birinci Dünya Savaşından evvel bu beş köyün üçünde hususî ilk (mahalle) mektepler vardı. Diğer iki köyde oturan, hali vakti yerinde aileler çocuklarını ya bu mekteplere gönderiyor veya hususî hocalar tutmak suretiyle kendi köylerinde okutuyorlardı.

Her ne kadar kültür değişmeleri için kat'î bir tarih tayin etmek umumiyetle güç ise de ve bazı sosyal antropoloji âlimleri[40] tarafından da lüzumsuz olarak kabul ediliyorsa da biz bu cemaat içinde vukua gelen değişmeleri, hicret ettikleri 1915 senesinden itibaren tetkik etmeye çalışacağız. Zira tetkik edeceğimiz bu cemaat, bu tarihten evvel, ictimaî bakımdan oldukça sabit ve istikrarlı bir vaziyette bulunuyordu. Gerçi o vakitler kendilerinden ancak on on iki kilometre uzakta bulunan Rusya'dan birçok ziraat aletleri ve diğer bazı mamul maddeler satın alıyor iseler de bunlar yepyeni bir inkişaf temin edecek mahiyette değillerdi.

6 — Araştırma metotları, cemaat üzerinde yapılan tecrübeler; şahsî münasebetler ve müşahedeler

Yukarıda ismi geçen köylerden birisinde doğmuş olmak münasebetiyle bu cemaat içinde vukua gelen ictimaî ve kültüre ait değişmeleri müşahede ve takip edebilecek bir vaziyette bulunuyordum. Bu, çok nadir tesadüf edilen fırsatlardan biriydi. Çünkü bu nevi tetkikierde bir araştırıcının tabiî olarak karşılaştığı birçok güçlükler ve hattâ membalar, benim için bertaraf edilmiş, araştırma neticeleri daha çok güvenilir bir mahiyet kazanmış oluyordu. Zira bir cemaat, bir ictimaî grup veya cemiyetin içinde vukua gelen ictimaî ve kültüre ait değişmeleri tetkik edebilmek için, bunlara başlangıç olarak alınacak tarihten önceki vaziyeti hakikate uyacak bir şekilde bilmek icap etmektedir. Ancak bu sayede mukayese etmek, değişmelere takaddüm eden vaziyet ile tahavvüller neticesi meydana gelen durumu karşılaştırmak mümkün olabilecektir. Kültüre ait değişmelerin nev'ini, mahiyet ve derecesini tayin edebilmek için buna şiddetle ihtiyaç vardır. Bu maksatla her araştırıcı, tetkik edeceği cemiyetin kültürüne ait değişmelerden önceki durumunu tespit eden vesikaları temin etmek mecburiyetindedir. Eğer bunlar noksan ise onları tamamlamak ve mevcut değillerse yerlerini tutmak için o cemiyet veya gruba mensup kendilerine güvenilir rehberiere ve bunların verecekleri malûmata müracaat olunur. İşte ben, bu zarurî fakat yüzde yüz emin olmayan kaynaklara baş vurmaktan kurtulmuş bulunuyorum. Gerçi ben de arasıra kendilerine güvendiğim şahısların malûmatından faydala-

40 B. Malinowski; «The Dynamics of Culture Change.» Yale University Press, 1945.

nıyordum; fakat buna, ancak tereddüt ettiğim ender hallerde, sırf daha emin olabilmek ve neticeleri kontrol maksadiyle müracaat etmiştim. Şimdi, malzemeyi, tetkik neticelerini nasıl elde ettiğime ve hangi metotlarla çalıştığıma burada kısaca işaret etmek istiyorum.

Bu köyler halkını, sekiz dokuz senelik bir ayrılmadan sonra, eski yurtlarında, ilk defa 1932 de ziyaret ettiğim zaman, gördüğüm değişmeler ve umumî manzara karşısında hayret etmiştim: Sekiz dokuz senelik bir şehir hayatından ve onun itiyatlarından sanki eser kalmamıştı. Bu bakımdan o andaki yaşayış tarzları Kayseri'dekine nazaran büyük bir değişme ifade etse bile 1915 den evvelki hayatlarına göre ehemmiyetli bir tahavvül sayılamazdı. Hakikatte heyeti umumiyesi itibariyle harpten evvelki yaşayış tarzlarına avdet etmiş, sanki yurtlarını hiç terketmemiş gibiydiler. Eskisiyle mukayese edilince bazıları mühim olmak üzere şüphesiz, birçok farklar derhal göze çarpıyordu; fakat insan ilk bakışta eski kültürün sanki bir mucize neticesinde yeniden hayata doğmuş olması gibi bir intiba alıyordu. Bu ictimaî hadise beni derin bir hayrete düşürmüştü. İşte o vakit, bu şayanı dikkat hadiseyi ilk fırsatta sistemli bir şekilde tetkik etmeye karar vermiştim.

Almanya'daki tahsilimi bitirip İstanbul'a yerleşir yerleşmez, 1936 senesi yaz tatilinde Trabzon-Bayburt yoluyle Erzurum'a, oradan da yukarıda tasvir etmiş olduğumuz cemaatin bulunduğu köylere gitmiş ve araştırmalarıma başlamıştım. İki ay süren bu ziyaretim esnasında bu köylerde muhaceretten dönüştenberi meydana gelen yenilikleri artık doğrudan doğruya ve yakından müşahede ve tespit edebilecek bir vaziyette idim. İlk sistemli müşahedeler neticesinde bu havalide harp esnasında ve harpten sonra vukua gelen değişmelerle, Türkiye'nin ve dünyanın diğer kısımlarında meydana gelen yeniiiklerin mukayeseleli bir şekilde tetkikinin gerek nazarî, gerek amelî bakımdan büyük bir faydası olacağı kanaatine varmıştım. Bu maksatla müşahedelerimi evvelce bulunduğum kasabalara, küçük ve büyük şehirlere kadar teşmil etmeyi düşünmüş, onun için buralarını da Erzurum'a gidip gelme esnasında seyahat yolunu değiştirmek suretiyle ziyaret etmiştim. Bununla beraber esas tetkiklerimi bu köyler üzerinde teksif etmiş bulunmaktayım.

16 yaşına kadar bu köy cemaatiyle birlikte yaşadığım için o vakitki hayatiarına ve yaşayış tarziarına dair hatıralarım taze ve canlıydı; bu bakımdan çocukluğum zamanına ait köy kültürüyle onun bu-

gün almış olduğu son şeklini kolayca mukayese edebiliyordum. Aynı zamanda araştırmalarımdan, bunların gayesinden bahsetmeden sanki eski bir hatırayı canlandırmak istiyormuşum gibi maziye ait terddüt ettiğim veya daha fazla malûmat almak lüzumunu hissettiğim noktalarda kendilerine itimat edilebilen yaşlı kimselerden de yardım görebiliyordum. Bundan başka toplandıkları yerlere gidiyor, konuşmalarını dikkatle dinliyor ve işe yarayanları bilâhare not ediyordum. Bu toplantılarda umumiyetle gayet serbest eski tecrübe ve hatıralarından, günün iktisadî, ictimaî, siyasî ve ilh... meselelerinden bahsediyorlardı. İyi bir mahsul aldıkları senelerde veya iyi bir haber geldiği zaman neş'e ve sevinçlerine şahit olduğum gibi büyük iktisadî buhran veya harp yıllarındaki hüzün ve endişelerini müşahede edebiliyordum. Bütün bu vaziyetlerdeki aksülâmellerini, davranış tarzlarını, duyuş ve düşüncelerini, umumî görüşlerini de kaydediyordum. Bunlar, belki basit ve ibtidaiydiler, fakat tabiî, normal ve hakikiydiler; şehirde oturanların kararsız, müstereddit tavır ve hareketleri ve görüşleriyle de mukayese edilince onlardan çok farklı bulunuyorlardı.

İşte böylece bugünkü hayatları, yaşayış tarzları, görüş ve zihniyetleri hakkında oldukça sarih ve objektif bir fikir edinebiliyor, bunları maziye ait bildiklerim ve öğrenebildiklerimle mukayese ediyordum.

Bundan başka son iki ziyaretim esnasında bazı tecrübeler de yapmıştım; bunlardan maksadım, vaki veya muhtemel değişmeleri kabule veya onlar karşısında halkı mukavemete sevkeden sebepleri bilmek ve eğer mümkün ise bu hususta müessir olan faktörleri bulup meydana çıkarmaktı. Bu maksatla daha evvel kasaba ve şehirlerde vukua gelen ve köy halkının da kolayca kabul edebilecekleri bazı değişmeleri tavsiye ediyor veya kendilerine daha çok fayda ve refah temin edebilecek vasıta ve aletlerin kullanılmasiyle bunlar üzerinde kolayca yapılabilecek bazı ıslahat ve tadilleri göstermeğe ve bu hususta onları ıknaya çalışıyordum. Bu ilk tavsiyeleri yaptıktan sonra meseleyi olduğu gibi bırakmış ve müteakip ziyaretime kadar bunlarla bir daha temas etmemiştim; bundan da gaye, sadece sözle yapılan telkin ve tavsiyeler neticesinde hangi şeylerin değişip ve nelerin oldukları gibi kaldıklarını tespit edebilmekti. Bunu takip eden sene içinde yapmış olduğum son ziyaretim esnasında ise meseleyi tekrar ele almış, bu hususta kendileriyle etraflıca münakaşa etmiş ve görünüşe nazaran istemedikleri yeniliklerin yapılması üzerinde ısrarla durmuştum. Bundan da bazı şeylerin değişmesine karşı gös-

terdikleri mukavemet ve Inadın sebeplerini besleyen görüş ve kanaatlerini daha sarih ve daha kat'î şekilde açığa vuracaklarını umuyordum. Aşağıda etraflıca münakaşa edilecek olan bu tecrübe neticelerinin tatmin edici bir mahiyette olduğu görülüyor.

FASIL IV

KÖYDE KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ

Şimdi burada nakledilecek olan müşahedelerin hemen hepsi bundan evvelki fasılda tasvir olunan köy cemaati arasında yapılan tetkikler neticesinde elde edilmiştir. İleride bunlara ilâve olmak üzere kasaba ve şehirlerde vukua gelen yeniliklere ait müşahedelerden bahsolunacağı gibi geçmişte buralarda meydana gelen kültür değişmeleri de tarihî vesikalara dayanılarak ikinci kısımda ayrıca tetkik edilecektir.

Köylerde vukua gelen yenilikler ve kültüre ait inkişaflar da başlıca iki kısımda tasvir edilecektir. Evvelâ, bu köylülerin harbi müteakip yurtlarına döndükleri zaman muhacir olarak gittikleri yerlerden beraberlerinde getirdikleri yeni kültür unsurlarının sebep olduğu değişmeler zikrolunacaktır. Bunu müteakip yarım asırlık bir ayrılıktan sonra ana vatana tekrar kavuşan komşu vilâyetler bilhassa Kars ahalisi ile temas neticesinde vukua gelen değişmeler incelenecektir.

1 — Değişmeler üzerinde müessir olan faktörler

Köy topluluğu içinde vukua gelen ictimaî ve kültüre ait değişmeler üzerinde müessir olan esas faktörler başlıca üç kategoriye ayrılabilir:

1 — Muhacirlik veya yeni bir muhite yerleşme faktörü. Bu yüzden köy cemaati aralarında kültür farkları olan diğer ictimaî gruplarla temasa gelmişler ve bilhassa muhacir olarak gittikleri Kayseri'de sekiz sene esas itibariyle bir şehir hayatı yaşamışlardır.

2 — Cemaatin bugün yaşadığı asıl muhitte vukua gelen coğrafî (fizikî) ve ictimaî tahavvüller; bunlar cemaat burada bulunmadığı za-

man veya avdet ettikten sonra vukua gelmiştir. Bu tahavvülleri de üçe ayrabilirlz:

a) Harp esnasında Sarıkamış'la Erzurum arasında Ruslar tarafından yapılan **dekovil hattı.** Bu dar hat Horasan'ın içinden ve diğer iki köyün (Azap'la, Zars'ın) yakınından geçmektedir. Köylüler yurtlarına döndükten sonra bu hat sayesinde civar kasaba ve şehirler bilhassa Erzurum ve Kars halkiyle teması kolayca muhafaza edebilmişlerdir. Bundan başka, mevcut şoseye ilâve olmak üzere yine Ruslar harp esnasında Azap, Ardos ve Zanzak'tan geçen ikinci bir kara yolu yapmışlardır. Bu yol şoseye nazaran daha kestirme olduğu için yazın şoförler tarafından tercih ediliyordu. Bu sayede bu köyler halkı, Erzurum ve Kars'a giden daha seri nakil vasıtalarına sahip bulunuyorlardı; zira oldukça eskimiş bulunan ve kâfi derecede tamir edilemeyen dar hat artık süratli bir vasıta olmaktan çıkmıştı.

b) Yine harp dolayısiyle ictimaî muhitte vukua gelen tebeddüller. Bunların başında bu havalide ziraat ameleliği yapan ermenilerin Rusya'ya hicretleri zikrolunabillr. Sonra harp esnasında ölüm fazlalığının, hicretin ve katliamların sebep olduğu nüfus kesafetinin azalması da ictimaî muhit tahavvülleri arasındadır. Gerçi bu âmillerin tesirleri civar vilâyetlerden hicret eden bazı aileler tarafından kısmen azaltılmış ise de bunların adedi, iyi ve mahir ziraat amelelerinin azlığını giderecek ve bu yüzden doğan büyük ihtiyacı tatmin edecek mahiyette değildl.

c) 1928 de vukua gelen korkunç zelzele; gerçi bunun gündüze, yaza, herkesin dışarıda olduğu bir zamana rastlaması nüfusça zayiatı önlemişti; fakat taş taş üstünde bırakmıyan ve toprağı deniz gibi dalgalandıran bu zelzelenin, cemaatin avdetinden az zaman sonra vuku bulması, esasen çok çetin olan yaşama şartlarını büsbütün anormal bir hale koymuştu. Halk, gördüğü korkunç sahnelerin tesirinden uzun müddet kurtulamamış, muvakkat bir zaman için yapmış oldukları derme çatma kulübelerde senelerce oturmak mecburiyetinde kalmıştı. Yeniden enerji toplayıp muntazam evler inşa edebilmek için yılların geçmesi lâzım gelmiştl.

3 — Civar vilâyetler, bilhassa Kars ahalisi ile temas. Bu vilâyetin yarım asır Rus Idaresi altında kalması, buralarda bilhassa teknik vasıtalarda tezahür eden bir kültür farkı meydana getirmiş bulunuyordu. Binaenaleyh köy cemaatinin bura ahalisiyle teması kültür değişmeleri bakımından mühim neticeler doğurmuştur.

2 — Maddî kültürde husule gelen değişmeler

Bundan böyle köydeki değişmeler tahlil edilirken bunların yukarıdaki faktörlerle olan münasebetlerini mümkün mertebe göz önünde tutmaya çalışacağız. Şüphesiz bu, her vakit kolay değildir; zira bu üç faktörün bazen aynı zamanda tesir icra ettikleri ve böylece herhangi bir değişmeden müştereken mesul oldukları görülmektedir.

Köy cemaatinin hicretten avdetini takip eden ilk devre, sayısı az ve mahdut sahalara inhisar eden değişmelerle tebarüz eder. Mamafih bunlar, sonradan vukua gelecek daha esaslı ve mühim yeniliklere teşvik eden başlıca saik olmuştur. Umumî olarak değişmelerin meydana geldiği sahalar, şimdilik denebilir ki evlerin şekli, yapılış tarzı, dahilî tertibatı, ziraat usulleri, kullanılan alet ve vasıtalar, hayvan yetiştirme, bilhassa sütçülüktür.

Ev inşaatında göze çarpan ilk yenilik, adedi pek az —her köyde iki üç tane— olmak üzere başka bir tip çatının ithaliydi. Anadolu'nun bugün ekseri kasaba ve şehirlerinde görülen bu kiremitli veya saçlı çatı tipinin ilk defa zelzeleyi müteakip inşa edilen kulübelerin bir kısmına acemice bir şekilde tatbik edildiği anlaşılıyor. Zira herkes bu kulübeleri bizzat yapmak mecburiyetinde kalıyor. Bunlar sonraları biraz daha tekemmül ettirilmiş ise de yapacak usta işçilerin bulunamaması yüzünden taammüm edememiştir. Fakat ev inşaatında çok daha sık görülen asıl yenilik, pencerelerin şeklinde ve yapılış tarzında idi. Evvelce pencereler duvarların çatıya yakın kısımlarında hattâ çatı üzerinde gayet küçük olmak üzere açılırdı. Yalnız adedi mahdut zengin evleri bundan müstesna idi. Halbuki bugün yapılmış evlerin hemen hepsinde, cam parası verebilen herkes pencereleri şehir binalarında görüldüğü gibi duvarların münasip yerlerine ve aynı şekilde açtırmış bulunuyordu.

Karyola, masa ve sandalyelerin ithal ve kabul edilmesi evlerin dahilî tezyinatında ve döşenmesinde yeni bir çığır açmıştı. Dahilî tezyinatta meydana gelen bu tahavvülden bahsetmeden evvel, köylülerin bu mobilya parçalarını nasıl kabul ve elde ettiklerini kısaca anlatmak lâzım geliyor. Birinci Dünya Savaşından evvel bu nevi ev eşyaları, bütün cemaat içinde yalnız iki ilâ üç zengin evinde bulunabilmekteîdi. O vakitler bu zengin ailelerle diğer tabakalar arasındaki ictimaî farkların çok derin olması, halkın bunları taklit etmesine manî oluyordu. Halbuki muhaclr olarak bulundukları şehirlerde, bilhassa Kay-

seri'de, kendi ictimaî sınıflarına mensup olanların da bu nevi eşyaları kullanabileceklerini müşahede etmişlerdi. Bu da, fırsat düştüğü zaman halkın bu nevi eşyaları kabul edebilmesi için hiç olmazsa zihnen hazırlanmış bulunması imkânını vermişti. Hakikatte muhacirlikten eski yurtlarına avdet ettikleri zaman, buralarını birer karargâh olarak kullanan Rus ve bilâhare Türk askerî kuvvetlerinin bırakmış oldukları bu eşyaları derhal benimsemiş ve kullanmak üzere almışlardı.

Bu eşyaların kabul edilmesinin, evlerin içten tertip ve tanziminde, dekorasyonunda bazı değişikliklere sebep olduğunu yukarıda söylemiştik. Bu tahavvüller, ev eşyasına yeni bazı parçaların ilâvesiye bunların tanziminde zarurî olarak meydana gelmesi beklenilen bir tertip değişikliği değildi. Bilâkis bu mobilya parçalarının fonksiyonlariyle bazen tezat teşkil edecek mahiyette bir değişme olduğu için burada bilhassa kaydedilmeye değer. Karyola, fakir, hattâ orta halli ailelerde odanın bir köşesine konmuş, üstü kıymetli bir kumaş, halı ve battaniye ile örtülmüş olarak bir nevi tezyinat eşyası gibi telâkki ediliyordu. Bunun gibi kenara dizilen sandalyeler de aynı tezyinî vazifeyi görüyorlardı. Masalar da, ekseriya güzel işlemeli beyaz örtülerle zemine kadar örtülmüş bir halde, komodin, şömine, veya büfe üzerine konulan eşyaların sıralandığı bir raf gibi kullanılıyordu. Bazen de üzerinde büyük bir aynanın konduğu bir tuvalet masası vazifesi görüyorlardı; bu takdirde bile tuvalet eşyalarının yanında, büyük abajurlu gaz lâmbaları veya vazolar yer alıyordu.

Bu ev eşyalarının asıl fonksiyonlarının dışında kullanılmalarının başlıca sebebi, ihtimal işe yarıyamıyacak derecede eskidikleri takdirde yerlerine yenisinin konamıyacağı endişesi idi. Hakikatte cemaat, uzun harp yıllarının sıkıntılarından ve hicretin meşakkatlerinden kendisini şöyle böyle toplamak üzereyken zelzele olmuş, onu büyük ve umumî iktisadî buhran takip etmişti. Binaenaleyh bu vaziyette malî imkânları, o vakte kadar kendileri için yabancı olan bu eşyaları satın almaya müsait değildi. Bununla beraber tanımadıkları bir misafir, bilhassa memurlar geldikleri zaman, bu eşyalar esas fonksiyonlarına uygun bir şekilde kullanılıyordu. Aynı şey cemaatin ekserisi tarafından kabul edilmiş olduğu halde pek az kullanılan yemek çatalları için de söylenebilir.

Umumiyetle kabul edilişleri cemaatin eski yurtlarına döndüğü zamana rastlayan unsurlar arasında burada zikredilebilecek daha iki madde vardır: Bunlardan birisi yeni bir buğday cinsi, diğeri de Ankara tiftik keçisidir.

Tohumluk olarak getirilen bu buğday Yozgat havalisinde bilhassa Boğazlıyan'da yetişmekte olup «Sarı Bursa» ismiyle meşhurdu. Kayseri'liler gibi muhacir cemaat de mısır unu kadar sarı fakat ekmeği ondan çok lezzetli olan bu buğdayı pek çok beğeniyorlardı. İlk fırsatta beraberlerinde getirip ektikleri bu buğday iklim dolayısiyle iyi bir netice alamamış, bu yüzden yetiştirmekten vazgeçmişlerdi. (Bu hususta reddedilen unsurlar bahsine bakınız).

Yine Kayseri, Yozgat ve diğer merkezî Anadolu şehirleri ve havalisinden beraberlerinde getirdikleri Ankara keçilerinden de gerek iklim gerek bakımsızlık yüzünden beklenilen neticeyi alamamışlardı. Yerli keçilerle tesalüplerine mani olunamamış, iklim tesirlerinin önüne geçilememişti. Bununla beraber az olsa da saf kalmış nesillere de tesadüf ediliyordu. Her ne kadar zelzeleyi ve umumî iktisadî buhranı takip eden yoksulluk senelerinde halkın bu keçilere rağbeti azalmışsa da son ziyaretlerim esnasında alâkalarının yeniden canlandığını müşahede etmiştim: İlk fırsatta tekrar hakikî Ankara tiftik keçileri getirmeyi düşünüyorlardı; bu defa edinmiş oldukları tecrübelerden de faydalanarak daha iyi bir netice alabileceklerini umuyorlardı. Mamafih mevcut olanlardan da şimdi azamî bir şekilde istifade edebiliyorlardı, çorap, eldiven, boyun atkısı, kazak, ceket vesaire, örmesini öğrenmişlerdi. Hele yerli keçilerle tesalüp neticesinde üreyen gri bir nevi vardı ki çok makbuldü. Bu cinsin tüyleri biraz sert olmakla beraber asıl Ankara tiftiğinden daha dayanıklı ve renk itibariyle daha zarifti.

Ziraat metot ve aletlerinde de ilk merhalede kabul edilmiş birçok yenilikler göze çarpıyordu. Fakat bunlar, umumiyetle teferruata ait olup mühim değillerdi. Asıl mühim olanları sonraları, bilhassa cemaat Kars ahalisiyle temasa geçtikten sonra ithal edilmişti. Ziraat sahasında ilk safhaya ait değişikliklerin çoğu, ya işçi veya vasıta bulmak güçlüğü yahut yeni ithal edilen unsurların eskilerini ve bunlara bağlı bulunanları lüzumsuz kılması yüzünden meydana gelmiştir. Bunun en güzel misalini, kabul tarzı aşağıda tasvir edilecek olan dört tekerlekli arabanın ithali neticesinde görüyoruz.

Birinci Dünya Savaşından evvel, biçilmiş ekinleri harman yerine kağnılarla kolayca nakledebilmek için bunlar, muayyen bir nevi ottan önceden hususî bir şekilde hazırlanmış urganlarla demet halinde bağlanırdı. Fakat dört tekerlekli büyük yük arabaları kabul edilince, ne bu nevi ot urganların hazırlanmasına ne de arpa veya buğday saplarının bağlanmasına lüzum kalmamıştı. Ziar biçilmiş ekinler, artık bağ-

lanmadan doğrudan doğruya dört tekerlekli arabalar üzerine yüklenebiliyordu.

Bu dört tekerlekli araaların cemaat tarafından kabulünü hazırlayan ve ithal edilmesinde müessir olan esas ve talî faktörler şunlardır: Kayseri'de muhacir oldukları sıralarda bunların kolayca kullanılabildiğini görmüş, bilâhare umumiyetle eşya naklinde kendileri de kullanmaya başlamışlardı. Yurtlarına avdette ise esas yolların yapılmış olduğunu görünce yine nakil işlerinde kullanmaya devam etmişlerdir. Fakat bu arabalara hususî bazı tertibat ilâvesiyle biçilmiş buğdayların da nakledilebileceğini esas itibariyle Karslılar'dan öğrenmişlerdir. Bununla beraber yolların az ve arazinin arızalı olması kağnıyı büsbütün terketmelerine manî olduğundan bugün her iki nev'in yanyana kullanıldığı görülmektedir.

Ziraat sahasında en esaslı değişikliği bir nevi biçme makinesinin kabulü teşkil ediyordu. Bu makine eğer umumiyetle benimsenmiş olsaydı, ziraat usul ve tekniğinde hakikî bir inkılâp meydana getirecekti. Çünkü öküz yerine at koşuluyordu. Bu biçme makinesinin de köye ithalinde bu gibi aletleri kullanmakta mahir olan Kars ahalisiyle temas âmil olmuştur. Bu makinenin yapılışı çok basit olmakla beraber işletilmesi oldukça büyük bir tecrübeye, bilgi ve maharete bağlı bulunduğundan herkes tarafından kullanılamıyordu. Onun için bu cemaate dahil her köyde birçokları bu faydalı ziraat aletini satın almak istediği halde cesaret edip alamıyordu. Binaenaleyh bu makineyi de reddedilen unsurlar arasına koymak mecburiyetindeyiz (o bahse bakınız). Hakikatte bütün cemaat (beş köy) içinde iki tane görebilmiştim ki bunlardan birisini kullanmak nasip olmamıştı. Bunun sahibi Kars'ta da arazisi olan bir zattı; orada çok tesirli şekilde kullanıldığını görmüş, aletin basit görünüşü, onda kolayca işletilebileceği zehabını uyandırmış, avdette bir tane satın alarak köyüne getirmiş, fakat ancak bundan sonra kendi adamlarının bu makineyi kullanamadıklarını keşfedebilmişti.

Ötekisini bizzat sahibi kullanıyordu; bu zat oldukça tahsil görmüş, fevkalâde zeki bir insandı; o da Birinci Dünya Savaşına kadar tarlada bilfiil çalışmazdı; fakat mahir, iyi işçi bulmak güçlüğü, umumî iktisadî buhran onu da arasıra çalışmaya mecbur etmişti. Bununla beraber bu zatın da makine hakkındaki bilgisi diğerlerinden fazla değildi. Herhangi bir sebeple makine bir defa bozulsa işletebileceğinden şüphe ediliyordu. Binaenaleyh köylülerin ona güvenip o vakitler

oldukça pahalı olan ve büyük bir malî fedakârlık isteyen bu makineyi satın almaları bahis mevzuu olamazdı. Esasen bu zat da dahil olmak üzere hali vakti yerinde olan bütün köylüler aynı şeyden şikâyet ediyorlardı: Bu ve benzeri makinelere çok büyük bir ihtiyaçları vardı; fakat nereden, nasıl alacaklarını, alırlarsa nasıl kullanılacağını bilmiyorlardı. Küçük bir aksaklık olsa ne farkına varabilecek ne de bunu tamir ettirebileceklerdi. Köyü kalkındırmanın, köylüye yardımın asıl manası bu değil miydi; nasıl oluyor da hükûmet, bu kadar basit olan bir hakikati göremiyordu?

Makineye müteallik ithal edilen unsurlar arasında en çok göze çarpanı şüphesiz süt, belki daha doğrusu krem makineleri idi. Bu modern ve oldukça ince yapılı makinelerin kaba ve ibtidaî aletlerin yanında, teknik bakımdan nisbeten geri kalmış bir muhitte, bu kadar çok insan tarafından kullanılması ilk bakışta garip bir tezad teşkil ediyordu. Kullanılan model menşei itibariyle Hollanda mamulâtıydı; Kars ahalisiyle temas neticesinde oradan getirtilmişti; fakat sonraları aynı makineyi başka modeller de dahil olmak üzere Erzurum'dan da satın almak mümkündü.

Bu sütten krem yapma makinesine olan ihtiyacı ve kabul edilmesi hususunda müessir olan diğer âmilleri anlayabilmek için bundan evvel tereyağının hangi usulle elde edildiğini bilmek zarureti vardır. Evvelce tereyağı yapabilmek için ilkin sütün kaymağını almak sonra bunu yağ oluncaya kadar yayıkta sallamak icap ediyordu. Fakat bu neticeye varabilmek için evvelâ sütler teknelere veya geniş ağızlı diğer kaplara konuyor ve kaymak bağlaması için de uzun müddet bekletiliyordu. Bu bakımdan doğrudan doğruya sütten tereyağı yapabilmek için her ailenin, bilhassa fazla miktarda koyun ve ineği olanların birçok süt kaplarına, bunları koyacak geniş, kapalı yerlere ve nihayet uzun zamana ihtiyaçları vardı.

Fakat zelzele bütün binaları, bu arada süt yapmağa mahsus vasıtaları tahrip edince eski usulde tereyağı istihsal etmek imkânsız denecek derecede güçleşiyordu. Bu şartlar altında meydana çıkan yeni vaziyetin süt makinesinin kabulüne ne derece müessir olduğunu takdir edebilmek için bundan evvel yapılmış olan teşebbüsleri de hesaba katmak lâzımdır. Hakikatte, eski zengin aile reislerinden birisi 1926 da Kars'tan bir süt makinesi alarak köyüne getiriyor, model eski ve büyüktür, tabiî o nispette de pahalıdır. Onun için sahibi bütün köylülerin ya kilo başına muayyen bir para veya bir miktar süt vermek

suretiyle Iştirakini istiyor. Fakat hiç kimse bu teklifi kabul etmiyor, oda makineyi iade etmek mecburiyetinde kalıyor. Diğer bir köyde yine zengin ailelerden birisi başka bir model alıyor, fakat kullanamadığı için aldığı fiyatın üçte birine satıyor. Maamafih alan adamın bu makineyi muvaffaklyetle kullanmasının bundan sonrakilerin kabulünde büyük bir tesiri olduğu görülüyor. Hakikaten o vakit yani 1938 de bu küçük modellerden 40-50 evlik bir köyde sekiz tane saymıştım; bilâhare bu nisbetin % 90'nı bulduğunu kaydedebilmiştim. Görülüyor ki ihtiyaçla birlikte, makinenin kullanılabilmesi de kabulünde büyük bir rol oynuyor.

Sütçülük sahasında başka bir yenilik olmak üzere evvelce peynir imalinde hususî olarak hazırlanan dana midelerinin yerine şişeler içinde müstahzar mayaların kullanılmasını zikredebiliriz. Bu mayaların kabul edilmesinde de Karslıların tesiri görülüyor.

3 — Manevî kültür sahasındaki değişmeler

İctimaî münasebetler, atitüdler ve zihniyette görülen değişiklikler ictimaî münasebetlerde görülen yeni inkişaflar, ictimaî bünyede vukua gelen tahavvüllerin bir neticesi olup bunun da âmilleri çeşitlidir: Birinci Dünya Savaşının tesirleri; zelzelenin neticeleri; kâfi derecede iyi usta ziraat Işçisinin bulunmması; ve bütün bu âmillerin tesiriyle eski zengin ailelerin fakir düşmesi buna mukabil orta halli hattâ fakir tabakaya mensup bazı ailelerin zengin olması; ve nihayet hicret dolayısiyle muhtelif ictimaî gruplarla temasın ve bilhassa Kayseri'deki şehir hayatının sebep olduğu görüş ve düşünüşteki tahavvüller.

Eski bir an'aneye dayanan ve hanedan denilen bu zengin ailelerin Birinci Dünya Savaşından evvel bu havalide büyük bir nüfuzları vardı. Onlar bu rekabet kabul etmeyen mevkilerini yalnız zenginliklerine değil, cemaat içindeki fonksiyonlarına, halka karşı mesuliyet ve mükellefiyetlerine, her şeyden evvel bu uğurda yapmış oldukları maddî fedakârlıklara borçluydular. Onun için bunların ne orta Anadolu köylerinin fena şöhretli köy ağaları, ne de bazen bir umacı gibi tasvir edilen şark derebeyleriyle alâkası vardır. Bu ailelerin, kapıları herkese açık, muhtelif tabakalara mensup yabancı misafirleri ağırlamak üzere Inşa edilmiş birbirinden müstakil iki veya üç konakları vardı. Bu konaklarda nereden gelip nereye gittiği ve ne kadar kalacağı bi-

linmeyen, çoğu yabancı olan misafirler ağırlanırdı. Bu itibarla bu zengin ailelerin gelirlerinin mühim bir kısmı bu konaklara veya cemaat dahilinde sıkıntıya düşmüş fakir ve biçarelere yardım için giderdi. Başı sıkıntıya düşen, hükûmetle işi olan, alacağını alamayan, borcunu veremeyen, evi yıkılan, hayvanı ölen herkes onlara baş vururdu. Binaenaleyh bu aileler her şeyden evvel âdil ve âlicenap olmak mecburiyetinde idiler. Buna mukabil kendilerine karşı derin bir hürmet ve sevgi beslenirdi. Şüphesiz mevkilerini bazen suiistimal edenler de olurdu. Fakat bu çok enderdi. Ve halk bunları lâzım geldiği gibi karşılamakta gecikmezdi. Eski ailelerin geçmişteki bu fonksiyonlarını bugün aynı nisbette ifa etmelerine artık maddeten imkân yoktu. Yeni zenginlerin ise bunu yapmalarına ictimaî vaziyetleri müsait olmadığı gibi kendileri de esasen pek alâka göstermiyorlardı. Eski zengin ailelerin bugünkü malî durumları yalnız ictimaî fonksiyonları ve mevkileri üzerinde müessir olmamış aynı zamanda ictimaî münasebetler üzerine de tesir etmiştir. Onun için bugün kendilerine gösterilen hürmet, halihazırda cemiyette işgal etmiş oldukları mevkiden ziyade geçmişe ait hatıralara bağlılıktan ileri geliyor. Hulâsa ictimaî münasebetler üzerinde en çok tesir eden görüş ve düşünüşlerde vukua gelen tahavvüller olmuştur ki bunlar da kıymet ölçülerinin değişmesi şeklinde tezahür etmiştir. Manevî kültür sahasında görülen bu değişmeleri tek bir sebebe irca etmek mümkün değilse de doğrudan doğruya olmasa bile yine büyük bir nisbette kültür temaslarının bir neticesi olduğuna şüphe yoktur.

Şimdi tetkik edilmekte olan bu devir esnasında cemaatin umumî ictimaî atitütlerinde çok büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Hakikatte bu sahada vuku bulan inkişaflar kültürün maddî tarafında meydana gelen değişmelerin kat kat üstünde idi. Zira cemaatin fakir ve teknik bakımdan geri olması maddî kültüre ait yeni unsurların ithalini kat'î şekilde tahdit etmiştir.

Umumiyetle bir sosyal grubun ictimaî atitüd, ve zihniyetinde vuku bulan tahavvüller, acaba kültürünün maddî kısmında muvaffakiyetle elde ettiği yeniliklerin bir neticesi midir, yoksa bu sahada meydana gelecek aynı neviden değişmelerin bir alâmeti midir? Bu hususta kat'î bir hüküm vermenin kolay olmadığını yukarıda görmüştük. Ancak kültür değişmelerine dair araştırmaların, neticelerine bakarak şimdilik oldukça büyük bir emniyetle denilebilir ki herhangi bir sosyal grubun atitüd, zihniyet ve kıymet ölçülerinde umumî, derin, hele bilhassa muvaffakiyetli ve devamlı bir değişmenin meydana

gelmesi mümkün değildir. Mamafih bu hüküm, münferit kültür unsurlarının veya unsur komplekslerinin iktibası bakımından doğru olmayabilir. Hakikatte umumiyet itibariyle en konservatif bir cemiyette bile münferit unsurlar veya unsur kompleksleri iktibas olunabilir ve bu ameliyeye asırlar boyunca gayri şuurî bir şekilde devam edilebilir. Fakat bunlar, kültürde iz bırakacak devamlı derin bir değişme meydana getiremezler.

Tetkik ettiğimiz bu köylerdeki halkın dine, tahsile, sıhhate ve ticarete karşı atitütlerinde vukua gelen değişmeler bilhassa göze çarpıyordu. Eskiden din, düşüncelerinde merkezî bir yer işgal ediyor ve hareketlerinin esas saikini teşkil ediyordu. Her şey rengini dinî hislerden alıyor, ona göre kıymetlendirillyordu. Kendilerinden başka bir din veya mezhepte olanlara (meselâ hıristiyanlara ve şiîlere) karşı büyük bir müsamaha gösterdikleri halde aralarında dinî teamüllere, örf ve âdetlere aykırı hareket edenlerden hoşlanmaz, onlara karşı bazen şiddetle hareket edebilirlerdi. Bugün din artık kollektif bir mesele olmaktan çıkmış, tamamiyle fredîleşmiştir. Bundan dinî bağların gevşediği veya dinî hislerin zayıfladığı manası çıkarılmamalıdır. Cemaatl teşkil eden beş köyün üçünde kendi para ve emekleriyle birer mescit yaptırmış, donatmış ve daimî hocalar tutmuş bulunuyorlardı. Fakat bu hususta göze en çok çarpan değişikliğin, evvelce dinî birer vecibe imiş zanniyle riayet edilen âdetlerin hurafe veya bâtıl itikatlardan çoğunun bugün terk olunmasıdır.

Dinî atitüt ve hislerde vukua gelen bu değişmeler; diğer sahalardaki düşünce ve hareket tarzları üzerinde de tesirlerini göstermiştir. Bunu bilhassa tahsil ve terbiyeye karşı bugün takınmış oldukları tavırda bariz bir şekilde müşahede etmek mümkündür. Birinci Dünya Savaşından önce, devlet mekteplerinde verilen terbiye ve tahsilin, dinî hisleri zayıflatacağı, bu itibarla zararlı olduğu zannedilirdi; bu telâkki oldukça umumî idi. Ancak bu kanaate daima şehirlilerle bilhassa hükûmet adamları ve memurlarla temasta bulunan eski zengin ailelerin iştirak etmedikleri görülüyordu. Birinci Dünya Savaşından evvel bu köylerdeki mektepler (mahalle mektepleri gibi) hocaların elinde idi. Bu hocalardan birisinin büyük bir şöhreti vardır. Onun için diğer köylerdeki zengin ailelerden bazıları çocuklarını bu mektebe gönderirlerdi. Biz araştırmalarımızla meşgul olduğumuz zaman bu köylerden ikisinde (Horasan ve Azap) beşer ve diğer iki köyde de üçer sınıflı olmak üzere dört ilk mektep bulunuyordu. Bunlardan beşer sınıflı olanların öğretmenleri, Muallim Mektebi mezuniydiler. Bütün aileler, ço-

cuklarını büyük bir azu ve şevkle bu mekteplere gönderiyorlardı. Bu mevzu hakkında köylülerle aramda geçen birçok muhavereler gibi aşağıya nakledeceğim umumî bir konuşma da bu sahada vukua gelen büyük değişikliği vazıh bir şekilde göstermektedir. O vakit yerini beş sınıflı, resmî bir ilk mektebe terketmiş ve eskiden büyük bir şöhreti olan mahalle mektebinin bulunduğu köye gitmiştim. Köyün ileri gelenlerinin hemen hepsi misafiri bulunduğum zatın evinde toplanmış, konuşuyorlardı. Bir aralık söz, yeni mektebe ve muallimlere intikal etmişti. Herkes istisnasız bir şekilde mektepten memnun görünüyordu. Hele muallimlere hayrandılar; benim de görünce çok beğeneceğimi temin ediyorlardı. Fakat tatile gitmişlerdi.

Bir vakitler bana da ders vermiş olan eski mektep hocasını sordum: Hasta, dediler. Hazır bulunanlardan birisi, «Temennî edelim de, bu son hastalığı olsun. Zira ölümü yalnız kendisini değil, ailesini de kurtaracaktır» diye ilâve etti. Bu sözlerden ne kasdedildiğini anlayınca büyük bir hayrete düşmüş, bir anda hocanın geçmişteki büyük şöhretini düşünmüştüm. Yalnız o köyde değil, civar bütün köylerde herkesin ona «ulemadan» dır diye nasıl derin bir hürmet beslediğini hatırlamıştım. Onun için ilk anda, hocaya karşı vaziyetlerinde husule gelen bu değişikliği kavrayamamıştım. İzah ettiler: «Taassubu yüzünden hoca, öz oğlunu ne resmî mektebe göndermiş, ne de bir sanat öğrenmesini temin etmiş; halbuki çocuk fevkalâde kabiliyetli imiş; eğer böyle giderse çiftçilikle de maişetini temin etmesi mümkün değilmiş. Binaenaleyh ileride bütün ailenin sefil kalması mukaddermiş. Eğer hoca, şimdi ölürse belki çocuk kendisini kurtarır, maişetini temin edecek bir işe girebilir. O gün toplantıda hazır bulunan köylülerin hepsi hocanın bu hareketini «divanelik» diye vasıflandırıyor ve bir babanın nasıl olup da mesuliyet hissinden bu derece mahrum bulunabileceğini bir türlü anlayamıyorlardı.

Cemaat harp dolayısiyle hicret ettiği zaman, hoca onlardan ayrılmış; sapa bir dağ köyüne gitmiş, İstiklâl Harbi sonuna kadar orada kalmıştı. Köylülerin yerlerine döndüğünü haber alınca o da köye avdet etmiş, fakat her şeyi değişik bulmuştu. Bunun, hocanın taassubunda bu derece ısrar etmesinde ihtimal bir tesiri vardır. Fakat sebep olarak ne gösterilirse gösterilsin muhakkak olan bir şey varsa o da hocanın, bütün cemaat içinde atitüdünü değiştirmeyen insanlardan birisi ve belki de biricik olmasıdır.

Muhacir olarak bulundukları Kayseri'de, şehir hayatının tesiriyle, sıhhate ve tıbba karşı atitütleri de umumiyetle çok değişmişti.

Orada yaşadıkları zaman hastalar tedavi Için hastaneye gidiyor veya doktor getirtiliyordu. Harp dolayısiyle bulaşık haslıklara karşı aşılanma gibi sıhhî tedbirlere uymanın kendilerinde bir itiyat haline geldiği görülüyor. Zira, bu köylerde bulunduğum sıralarda ağır hastaların tedavi Için ya şehirlere gönderildiğine veya mümkün olduğu takdirde köye gelen doktorlar tarafından tedavi edildiğine şahit olmuştum. Bulaşık hastalıklara, bilhassa çiçeğe karşı aşılanmak hemen umumî denecek derecede yayılmıştı. Onun için aşı ypan ve ilâç dağıtan sıhhat memurları memnuniyetle kabul ediliyor, hattâ aranıyordu. Birinci Dünya Savaşından evvel aşılanmak, hastalanıldığı zaman doktora müracaat etmek bütün cemaat içinde ancak birkaç zengin alleye inhisar ederdi. Geri kalan kısım ya kocakarı usulü ve ilâçlariyle tedavi edilir veya şifayı dualarda arayarak hocalara baş vururdu.

Bu sahada husule gelen değişikliğin derecesini göstermesi bakımından aşağıdaki müşahede kaydedilmeye değer. Yukarıda zikredildiğl gibi, Birinci Dünya Savaşı esnasında üç köyden (Azap, Ardos ve Zanzak) geçen ve esas şoseden ayrı bir yol yapılmış bulunuyordu. Bu talî yol Erzurum'la Kars arasındaki şoseye nazaran çok daha kestirme olduğundan yazın şoförler tarafından tercih ediliyordu. Bu vaziyetten köylüler memnundular. Zira Erzurum veya Kars'a gitmek için köylerinden geçen otobüs ve kamyonlardan Istifade ediyorlardı. Onun için bu yolun sağlam kalmasını ve nakllyatın devam etmesini çok Istiyor; bozulup tamir edilememesinden de büyük bir endişe duyuyorlardı. Yine bir gün yolun bakımsızlık ve ihmal yüzünden yakın zamanda artık geçilmez bir hale geleceğinden korku ve endişe ile bahsederlerken içlerinden biri alaylı bir tavırda «hiç merak etmeylniz!» dedi, «M. A. bu köyde yaşadığı müddetçe, şoförler buradan geçeceklerdir; hattâ yolda kalacaklarını bilseler bile»; sonra bana dönerek biliyor musunuz niçin?» diye sorduktan sonra ilâve etti «Şoförler ne isteseler M. A. hepsini parasız veriyor; zaten bedava da yiyip içiyorlar. hiç bu fırsatı kaçırırlar mı?» Bilâhare, M.A. dan bunun sebebini sormuştum. Bana cevap olarak «şoförlerin bu yoldan geçmeleri bize gerçi oldukça pahalıya mal oluyor amma, bizim de onlara bir işimiz düştüğü zaman derhal yapıyorlar; şehirden ısmarladığımız şeyleri getirlyorlar; hele bilhassa Içimizden birisi hastalanıp da şehre götürmek icap ettiği zaman daima bize bir yer temin ediyorlar. Bizim için bundan daha büyük bir nimet olamaz» demişti. Bu Izahattan benim anlayabildiğime göre M. A. bu hareketiyle bir nevi sıhhat sigortasının primlerini ödediğini söylemek istiyordu.

Ticaret karşısındaki atitüt ve zihniyetlerine gelince, yukarıda bundan kısmen bahsetmiştik. Eski birkaç aile müstesna olmak üzere ticaretle meşguliyet köylüler arasında büyük bir mikyasta yayılmıştı. Eskiden köyde alışveriş, iki tip ticaret adamının elinde idi. Bunlardan birisi çerçi denilen seyyar satıcılardı. Bunlar, çoğu ehemmiyetsiz, küçük eşyalardan teşekkül eden mallarını mübadele yoluyle satarlardı. İkinci tip mensupları da ekseriyetle hariçten gelip köylülerin müsaadesiyle dükkân açan sabit satıcılardı. Bugün her köyde bizzat sakinleri tarafından açılmış birkaç dükkân bulunmaktadır. Eskiye nazaran diğer bir fark da bu sahiplerinin ticareti yalnız şehirden getirdikleri mallara inhisar ettirmeyip köy mahsullerini de alıp satmalarıdır. Aynı suretle canlı hayvan ticareti de köylülere intikal etmiş bulunmaktadır. Ticaretin köylüler arasında bu derece yayılmasında bu yüzden zengin olan aşağı ve bilhassa orta tabakanın büyük bir rolü olduğu görülüyor. Filhakika bunların gittikçe servet topladıklarını gören eski zengin sınıfı ister Istemez onları taklid etmek mecburiyetinde kalmıştır. Böylece ticareti hakir gören eski telâkkilerinde ısrar eden zengin ailelerin adedi gittikçe azalmaktadır.

4 — Reddedilen veya temessül edilmeyen kültür unsurları

Şimdiye kadar yalnız benimsenip mevcut kültüre mal edilen unsurların kabulünden bahsettik. Bunların sayısı, değişmelerin vüs'atini göstermesi bakımından bu havalideki kültür inkişafı, onun istikameti ve bu hususta âmil olan ictimaî kuvvetler, psikolojik faktörler hakkında belki umumî bir fikir verebilmektedir. Hem bunu tamamlamak hem de değişmelerin mahiyeti hakkında daha şümullü bir görüşe sahip olmak maksadiyle reddedilen veya kabul edilemeyen unsurları da tetkik etmek ihtimal faydasız olmayacaktır. Zira reddolunan kültür unsurlarının tetkiki sayesinde yeniliğe karşı gösterilen sosyal - psikolojik mukavemet noktalarının izlerini elde etmek hattâ bazen de değişmelerden mesul tutulan faktörlerin hakikaten âmil olup olmadıklarını kontrol etmek mümkün olacaktır. Bundan başka kabul edilmeyen unsurların tetkiki, yalnız değişmeler üzerinde âmil olan, onları teşvik eden temayül ve saiklerin meydana çıkarılmasına yardım etmekle kalmayacak aynı zamanda bu unsurların reddine götüren ve bu hususta mukavemete teşvik eden faktörler hakkında da bilgi edinmemize yarıyacaktır.

İşte reddolunan unsurlar, bu gayeler göz önünde tutularak tetkik edilecektir. Bu reddedilen veya temessül edilmeyen yeni kültür unsurları muhtelif kategorilere ayrılmaktadır. Bunlardan bazıları ilkin kabul edilmek istenmiş, bu maksatla denenmiş sonra reddedilmiştir; diğer bir kısmı ise duyulan büyük ihtiyaç karşısında şiddetle arzu edilmiş olduğu halde iktisadî imkânsızlık, bilhassa teknik bilgi noksanlığı vesair güçlükler yüzünden kabul edilememiştir. Son bir kısmı ise yapılan teklif ve teşviklere rağmen denenmek bile istenmemiş veya başlangıcında reddedilmiştir.

A — Birinci kategoride bulunan unsurlar: Evvelâ kabul edilip denendikten sonra reddilen yeni unsurlar.

Bu unsurlara misal olmak üzere iki buğday tipiyle muhtelif nevi meyve ağaçları ve sebzeler zikrolunabilir.

Bu iki buğday tipinin birisinden yukarıda kısaca bahsolunmuştu. Muhacirlikten avdette Kayseri'den getirilip bu havalide denenen bu buğday, fena netice alındığı için terkedilmişti. Köylüler muvaffakiyetsizliğin sebebini toprağın vasıflariyle iklimde bulmakta idiler. İhtimal tecrübe ve bilginin de bunda bir rolü vardı. Fakat sebep ne olursa olsun halk, bu menfi neticeden müteessir görünüyordu. Kayseri'de iken bu buğday unundan yapılmış ekmekleri çok seviyorlardı. Onun için birbirinden müstakil olmak üzere muhtelif şahıslar tarafından yapılan tecrübeler müsbet bir netice vermiş olsaydı, bu buğdayı tamamiyle benimseyip kabul edecekleri muhakkaktı.

Tecrübe edilen muhtelif cins meyve ağaçlariyle sebze nevileri de aynı âkıbete duçar olmuş, muvaffakiyetsizlik yüzünden terk olunmuşlardır. Mamafih köylüler burada bilhassa meyve ağaçlarının dikim ve bakımından kabahatin kendilerinde olmak ihtimalini kabul etmekte idiler. Bakımının külfetli olması, bilgi ve dikkate ihtiyaç hissettirmesi. meyve ağaçlarını dikme tecrübesinin tekrarlanmasında âmil olduğu anlaşılıyordu. Buna mukabil yeni sebze nevilerinin tecrübelerinden, çeşitli ziraate yol açması gibi bazı faydalar elde edilmiştir. Bugün fasulye, nohut, mısır ve mercimek bol miktarda ekildiği gibi bostancılık da büyük mikyasta inkişaf etmiş bulunuyor.

Eskiden köylüler gerek bostan, gerek bakliye ziraatini hakir gördükleri için bunlarla bizzat meşgul olmazlardı. Onun için bostancılık, hububat ziraati itibariyle fakir olan vilâyetlerden gelmiş insanların elindeydi ve gayet mahduttu. Halbuki bugün hemen her zengin aile-

nin bir veya iki bostanı, bakliye ekimine tahsis ettiği birkaç tarlası vardır. Fakir aileler bile zenginlerle ortaklık etmek suretiyle bu faaliyete katılarak bostancılığı kârlı bir geçim vasıtası haline getirmiş bulunuyorlar. Bu tahavvülde Kayseri'de yaşamanın ve bura halkıyla temasın iki bakımdan tesiri olmuştur. Evvelâ, burada bostancılığın çok iyi inkişâf etmiş olduğunu ve kenar mahallelerde oturanların bu yüzden maişetlerini temin ettiklerini görmüşlerdi. İkincisi daha mühimdir: Kayseri'de yaşamakla gıda tarzlarında da büyük bir değişiklik olmuş; daha büyük bir nispette bakliye bilhassa sebze yemeyi itiyat edinmişlerdir. Binaenaleyh bostancılığın yayılmasında ve mütenevvi ziraat usulünün kabulünde gıda itiyatlarında husule gelen bu değişikliğin büyük bir rolü olması çok muhtemeldir.

Bu kategoriye ait unsurlardan bir tanesinin reddi, yeni bir faktörü meydana çıkarması itibariyle sosyal psikoloji bakımından bilhassa dikkatle üzerinde durulmaya değer. Reddedilen bu unsur da ikinci bir buğday tipidir. Bu havaliyi son ziyaretlerimden birisinde köylülerin, zengin ailelerden birinin oğlunun askerlikten avdette beraberinde getirdiği bir nevi buğdaya karşı büyük bir alâka gösterdiklerine şahit olmuştum. Bu buğday, eğitmenlik kursunu bitirdikten sonra hükûmet tarafından bu gence verilmişti. O da büyük bir itina ile ekmiş ve aynı dikkatle yetişmesini takip ediyordu. Diğer ekinlerle mukayese edilince arada büyük bir fark görülüyordu; onun için köylüler bu yeni buğdaya «bire yüz» diye ad takmışlardı; ve hemen hepsi de aynı buğdaydan ele geçirmenin çarelerine bakıyorlardı.

İstanbul'a dönmek üzere köyden hareket edeceğim sırada misafiri bulunduğum zat, Adapazarı'nda yetişen bu buğdaydan bir miktar tedarik edip kendisine göndermemi rica etmişti. Arzusunu yerine getirmek için çok uğraştım, fakat muvaffak olamamıştım. Ertesi sene köye döndüğüm zaman bu buğdayı elde etmek hususunda rastladığım güçlükleri biraz da sıkılarak anlatmaya çalışıyorum. Fakat misafiri bulunduğum zat, şayanı hayret derecede lâkayt görünüyordu. Bir sene evvel göstermiş olduğu alâkadan sanki eser yoktu. Buna hayret etmekle beraber bir nezaket tezahürü olmak ihtimalini düşünmüştüm. Fakat birkaç gün sonra aynı alâkasızlığı diğer köylülerde de görünce artan bir tecessüsle bunun sebebini öğrenmeye çalışmış, bu maksatla misafir olduğum ailenin genç uzuvlarından birisiyle konuşmuştum. Bu delikanlıdan, halkın neden bu buğdaya karşı artık alâka göstermediğini; veriminin iyi olup olmadığını sormuştum. Cevap olarak «gerçi beklenildiği gibi verimli çıkmadı ama, öteki buğdaylarla muka-

yese edilirse bunun verimi daha iyi. Ancak ekmeği iyi olmadığı için halk alâka göstermiyor» demişti. Bunun üzerine neden ekmeğinin iyi olmadığını sormuştum.

Anlattığına göre bu buğday unundan yapılan hamur özlü (elâstikî, yapışkan) değilmiş, sonra pişirilince de ekmeği çabuk bayatlıyormuş.

Bu itirazları kıymetlendirebilmek Için bu havalide ekmeğin nasıl ve ne şartlar altında pişirildiğini bilmek lâzımdır. Anadolunun diğer birçok yerlerinde olduğu gibi bu köylerde de ekmek «tandır» da yazın gün aşırı veya iki üç günde bir, kışın da en az haftada bir olmak üzere pişirilir. «Tandır» birçoklarımızın bildiği gibi, kenarları düz ve çok daha kalın, üstüvane veya ona yakın dlpsiz bir küpe benzer. Ağız tarafı zeminle bir olmak üzere şakulen toprağa gömülmüştür. Tıpkı fırınlardaki gibi kenarları adamakıllı kızıncaya kadar, içinde ateş yakılır ve sönmeye yüz tutar tutmaz, kenarlar ıslak bir bezle silindikten sonra beyzî ve bir tarafı sepet gibi örülmüş yastığa benzer bir alet vasıtasiyle gayet ince, uzun pide şeklinde açılmış hamurlar amudî olarak kenarlara yapıştırılır. Pişer plşmez yere düşmeden buralardan koparılıp alınır. İşte hamurun elâstlkî olması zaruretl bundan Ileri gelmektedir. Bu şartlar altında çalışmanın güçlüğü yüzünden kışın seyrek pişirllir, binaenaleyh yenilebilmesi için bu ince ekmeklerin çabuk bayatlamaması, taze ve yumuşak kalması lâzımdır.

Şu halde bu vazlyet dahilinde yeni buğdayın kabul edilmesi, ancak ekmek pişirme metodunda çok esaslı değişiklik yapmakla mümkündü. Bu ise kolayca görülebileceği gibi kadın erkek iş bölümünde, evlerin inşa tarzında, yakacak maddelerinde vukua gelecek diğer birçok değişmelere yol açacaktı. Bu itibarla muhatabım olan delikanlının Ileri sürmüş olduğu yukarıdaki Itirazların manasını kavrayabilmiştim. Fakat şehirde satmak üzere niçin tohum olarak kullanmak istemedkilerini anlayamamıştım. Bunun sebebini sorduğum zaman, delikanlı sert bir eda ile şu cevabı vermişti: «Onu, sen anlayamazsın!» Hakikaten bu cevabın ne kadar doğru olduğunu sonradan şahit olduğum bir hadise bana göstermişti.

Aradan bir hayli zaman geçtikten sonra başka bir köye ziyarete gltmiştim. Yine köyün Ileri gelenleri misafiri bulunduğum zatın evinde toplanmış konuşuyorlardı. Bu defa konuşmanın mevzuunu o anda aralarında olmayan birisi teşkil ediyordu. Herkes aleyhinde söylüyor, ağır ithamlarda bulunuyordu. Yanımda oturanlardan birisinden bu adamı niçin sevmediklerinln sebebini sordum. «Efendim, çavdar

ekip satıyor» diye cevap verdi. «Peki bunun fenalık neresinde, satın alanlar bunun çavdar olduğunu bilmiyorlar mı?» sualine de muhatabım «bilmez olurlar mı? Elbette biliyorlar; zaten çoğunu hükûmet satın alıyor» cevabını verdiği bir sırada diğer hazır bulunanlar söze karışmış, konuşma umumîleşmişti. Hepsi de benim bu hususlaki fikrimi öğrenmek istiyorlardı. Ben de çavdarın daha verimli ve istifadeli olup olmadığını sormuştum. Onlar da «tabiî, çok verimli ve kârlı, aslına bakarsan onun zengin olmasının sebebi de budur» demiş ve hemen ilâve etmişlerdi: «Fakat göreceksiniz felâh bulmayacaktır, eninde sonunda akibeti fena olacaktır. Bu haysiyetli bir insanın yapacağı iş değildir. Allah hiç kimseyi cezasız bırakmaz.» Bu sözler üzerine ben hayretten hayrete düşüyordum. Zira bu adamı çok iyi tanıyordum; gayet zeki, müteşebbis, oldukça tahsil görmüş, şeref ve haysiyetini bilen, dürüst bir insandı. Köyde çatısı saçla döşenmiş yegâne ev onundu; atla çekilen ve bütün cemaat içinde işler halde bulunan biricik biçme makinesini de o kullanıyordu. Bundan başka mensup olduğu kazayı, vilâyet umum meclisinde temsil eden iki kişiden birisi de oydu. Onun için hakkındaki dedikoduları çekememezliğe ve diğer şahsî sebeplere hamletmiş pek ehemmiyet vermemiştim. Fakat konuşma ilerledikçe hazır olanlardan hiç birisinin bu zata karşı ne şahsî bir kızgınlığa, çekememezliğe, ne de herhangi fena bir niyete delâlet eden bir his beslemediklerine hükmetmiştim. Bütün mesele şuydu: Onlara göre, çiftçilik sadece maddî ihtiyaçları tatmine yarıyan alelâde bir meşgale, bir meslek değildi; o, bütün insanî, maddî, manevî (dinî, ahlâkî, bedii) ihtiyaçları, his ve heyecanları tatminle mükellef oldukça işlenmiş bir kültürün özü ve mümessiliydi. Asırların geliştirip olgunlaştırdığı bu mürekkep, maşerî faaliyet birtakım normlara, şekillere, dinî, ahlâkî ve hattâ bedii bazı kayıt ve kaidelere, ölçü ve kıymetlere dayanıyordu. Onun için bunların dışına çıkanlar, yalnız bazı örf ve âdetlere, ahlâkî kayıtlara karşı saygısızlık göstermiyor, aynı zamanda mesleğin haysiyet ve şerefini de bozmuş; onu sırf maddî ihtiyaçların tatminine yarıyan bir vasıta, bir alet derekesine kadar düşürmüş oluyorlardı. İşte bu şiddetli aksülâmelerin sebebi bu idi. Yoksa ne maddî kazanç istihfaf ediliyor, ne de buna karşı istiğna gösteriliyordu. Yalnız bu kazancın, mensup oldukları kültürün bütün kayıtları, ihtimamı ve an'anesi içinde temin edilmiş olması lâzımdı.

B — Reddedilen unsurlardan ikinci kategoride bulunanlar: Büyük bir ihtiyaca cevap teşkil edecekleri için çok arzu edilmelerine rağmen kabul olunamayan unsurlar.

Bu kategoride bulunan biçme, tohum ekme, tırmık ve harman makinesi gibi unsurları «reddedilmiş» diye göstermenin doğru olup olmaması hususunda insan haklı olarak tereddüt edebilir. Zira bunların netice itibariyle kabul edilmemiş görünmeleri behemmehal reddedilmiş olmalarına delâlet etmez. Esasen kabul edilememeleri, bunların istenildiği zaman elde edilememelerinden, teknik bilgi noksanlığından bozuldukları veya kırıldıkları zaman, tamir etmek imkânsızlığından, yedek parçalarını temin etmek güçlüğünden, diğer maddî sebeplerden ve bilhassa iktisadî zorluklardan ileri geliyordu. Bununla beraber köylülerden birçoğu bütün bu umumî güçlüklere rağmen muayyen bir ceht sarfetmek suretiyle bu manialardan birçoğunu bertaraf edebilirlerdi. Bu nevi bir ceht ve gayret göstermediklerine göre, hareketsizlik ve tereddütlerinin arkasında başka psikolojik faktörlerin bulunmak ihtimali akla gelmektedir ki, bu da, meselenin zannedildiği gibi basit olmadığını göstermekte ve biraz daha yakından tetkikini icap ettirmektedir.

Filhakika köylüler eğer bu kategoride bulunan unsurları kabul edebilselerdi, geçinmek hususunda rastlamış oldukları güçlüklerden birçoğundan kurtulacak, en esaslı ihtiyaçları tatmin edilmiş ve nisbeten rahata kavuşmuş olacaklardı. Böylece ziraat metot ve tekniği bu sayede iyice ıslah edilmiş ve ona dayanan kültürlerinin gelişme imkânları temin edilmiş bulunacaktı. Onun için ilk bakışta temini kolay görünen bu alet veya makinelerden bir kısmını niçin kullanmadıklarını ve neden bunları kabul hususunda tereddüt gösterdiklerini anlamak güçtü. Bu meseleye ait düşüncelerini ve psikolojik faktörleri anlayabilmek için içinde bulundukları vaziyeti daha umumî bir şekilde gözden geçirmek mecburiyeti vardır.

Yukarıda da işaret edildiği gibi arazi sahipleri kâfi miktarda iyi ve usta işçi bulamamaktadırlar. Bu hal; haddizatında onları bu aletleri satın almaya teşvik eden mühim bir faktör gibi görünmektedir. Fakat aldıkları takdirde ne kendileri, ne de mevcut işçileri bu makineleri kullanabilecek vaziyettedirler. İşte bu hal, arazi sahiplerinin ziraat aletlerine para yatırmalarına mani olmaktadır. Diğer taraftan küçük bir cehitle bu aletlerin kullanılmasını öğrenebilecekler de, onları satın alacak veya kıymetlerini takdir edecek vaziyette değillerdi. Esasen faydası derhal görülmeyen, uzun vadeli, ziraati ıslah teşebbüslerine para yatırmak bütün bu cemaat için yabancı olan bir şeydir. Sonra bu aletlerin kolay temin edilememesini, elde edildiği takdirde yedek parçalarının daima bulunamamasını ve bozuldukları zaman da tamir

ettirilememesini hesaba katmak lâzımdır. Bunlardan başka gerek zengin arazi sahiplerini gerek orta halli tabakayı bu nevi teşebbüslerden alıkoyacak, onları tereddüde ve kararsızlığa sevkedecek diğer âmiller de vardır. Bilhassa umumî iktisadî ve siyasî vaziyet bunların başında gelmektedir. Son Dünya Savaşına kadar bu havalide hüküm süren iktisadî vaziyet her nevi ziraati ıslah teşebbüslerlni durduracak mahiyette idi. Zira tesadüfî olarak her tarafta fevkalâde bereketli bir istihsal devresi, az verimli seneler gibi köylünün aleyhine ve felâketli oluyordu. Fiyatlar anî olarak düşüyor, mahsul para etmiyor, köylü borcunu ödeyemiyor, alacağını alamıyor, ihtiyaçlarını tatmin edemiyordu. Binaenaleyh bu havalide fazla istihsalin faydalı olabilmesi ancak arada nakil vasıta ve imkânları bulunan civar kaza veya vilâyetlerde kuraklık yüzünden kıtlığın sürmesine bağlı oluyordu ki bu da önceden tahmin edilemeyen ve çok ender olan bir haldi. Çünkü civar kaza ve vilâyetlerde kuraklık olduğu zaman, burası da ekserlya ondan müteessir oluyordu. Yolsuzluk, nakil vasıtalarının az ve pahalı olması (tren Erzurum'a ancak -938 de varmıştı) fazla istihsal senelerinde mahsulü memleketin diğer kısımlarına göndermeyi imkânsız kılıyordu. Fakat İkinci Dünya Savaşının başlaması ve zahire fiyatlarının anî olarak yükselmesi, halkı ihtiyaçları hakkında daha şuurlu yapmış ve belki de ilk defa istihsal vasıtalarının ıslahını ciddî bir şekilde düşünmeye sevketmiştir. Hakikatte ziraat makine ve aletlerini edinmek arzusu, hiç bir vakit bu kadar şiddetli olmamıştı. Buna mukabil siyasî vaziyet aksi istikamette tesir ediyordu; muhtemel bir Rus taarruzu daimî bir endişe ve korku yaratıyor ve her nevi yeni teşebbüsü felce uğratıyordu. Filhakika 1940 da Rusların bugün yarın taarruz edecekleri şayiası o kadar kuvvetlenmişti ki Kars ahalisi Erzurum'a, Sivas ve Kayseri'ye doğru hicrete bile başlamıştı. Maamafih bu cesaret kırıcı havaya rağmen istedikleri alet ve makineleri kolayca temin etmek ve nasıl kullanılacağını öğrenmek imkânı mevcut olsaydı satın almakta bir an tereddüt etmeyeceklerdi. Zira bir felâket vukuunda kaybedecekleri şeyler o kadar büyüktü ki bu yeni ilâvelerin onların yanında hiç bir değeri olmayacaktı.

Pek iyi bilindiği gibi memleketin bu kısmında yaz çok anî gelir ve kısa sürer; devam ettiği müddetçe de nisbeten sıcak olur. Onun için tarlalar fasılalarla ekilmiş olsalar bile hep birden olgunlaşır, eğer derhal biçilmezlerse ekinler, kurur, mahvolur.

Bu esnada bilhassa yardımcı işçi bulmak güçlüğü dolayısiyle biçme makinesine olan ihtiyaç çok büyüktü. Aynı suretle harman maki-

nesine karşı da büyük bir alâka gösteriliyordu. Zira bu makineyi temin edebilselerdl, bu sayede sahip oldukları ziraat tekniğinin belki en zayıf noktasını kuvvetlendirmiş ve en ibtidaî unsurunu bertaraf etmiş olacaklardı. Bu zayıf noktanın zararı bu havaiide hüküm süren iklim şartlariyle bir kat daha arttığı için bir arada gözden geçirilmesi icab etmektedir. Çünkü iklim Icabı her şey, bütün bir senelik emek ve ümidin semeresi olan mahsulü tam vaktinde kaldırmaya bağlı bulunmaktadır. Ekinler biçilip harman yerine getirildikten sonra da emniyet altına alınmış sayılmaz, yağmur ve kış bastırmadan bunların döğülüp içeri alınması lâzımdır. Halbuki haddi zatında çok kısa olması lâzım gelen bu amellye bütün ziraî faaliyet içinde mevcut tekniğin ibtidaîliği yüzünden çok uzun sürmekte ve vakit kaybettirmektedir. Döğenlerle uzun müddet döğülen buğday veya arpalar ya rüzgârda savrulmaktla veya el ile çevrilen harman makineleriyle samanlarından ayırdedilmektedir. Birinci metot köylüyü hava şartlarına tabi kılmaktadır; ikincisi ise hem çok zaman alıyor, hem de zahmetlidir. Onun için bu havaiide mahsulün Içeri alınmadan yağmur veya kış yüzünden mahvolup gittiği çok defa vakidir. Binaenaleyh biçme makinesi gibi harman makinesi de mevcut ziraat tekniğinin yalnız en zayıf taraflarını gidermekle kalmamakta aynı zamanda hayati bir ehemmiyeti de haiz bulunmaktadır. Bunun gibi el ile tohum serpmenin yerini tutacak tohum serpme makinesiyle yine atla çekilen bir nevi tırmık ve sürülmüş toprağı düzlemeye mahsus makine de, emehhiyetlerini takdir ederek özledikleri aletler arasındaydı.

Şu halde netice olarak denebilir ki eğer iktisadî ve siyasî vaziyet emniyet telkin edecek şekilde düzelecek olursa cemaat içinde hüküm süren temayüller, şimdilik reddedilmiş bulunan bu unsurların kabulüne müsait bir istikamette tesir yapmaktadırlar. Bu itibarla eğer fiyatlar sabit ve yüksek kalmakta devam eder, arazi sahipleri işçi bulmak hususunda daima güçlük çeker, bu makineleri, yedek parçalarını satın almak, bozuldukları zaman tamir ettirmek kolaylaşır, bunları kullanmak imkânı hasıl olur, siyasî vazlyet de düzelirse bu aletlerin derhal alınacağını kabul etmek yerinde olur. Hattâ bu şarulardan yalnız birkaçının tahakkuku bile buna kâfi gelecektir. Bu takdirde, bu havalide öküz yerine at ve makine kullanmak gibi ziraatte esaslı ve umumî bir değişme de ihtimal, kendiliğinden aynı zamanda meydana gelmiş olacaktır.

Bu umumî tahlll ve mülâhazalardan da anlaşılacağı gibi bu unsurların reddini icab ettiren âmiller, kuvvetlerlni cemiyet içinde hü-

küm süren umumî temayüllerden almış tamamiyle psikolojik faktörler olmayıp daha ziyade cemaatin iktidar ve kontrolü dışında kalan haricî hal ve şartlara tabi bulunan sebeplerdir. Hakikatte köylülerin bu aletleri, bilhassa biçme makinesini almak hususunda duymuş oldukları arzunun şiddetini cemaat içinde yapmış olduğumuz şu tecrübe de gayet vazıh bir şekilde göstermektedir.

Mütalâa edilmekte bulunan bu kategoriye ait unsurlara, tecrübe dolayısiyle telkin ve tavsiye edildikleri halde reddolunan unsurları da ilâve edebiliriz. Bunlardan bir kısmı da ya kısa bir tecrübeden sonra veya arzu olundukları halde, yahut hiç bir tecrübeye tabi tutulmadan reddedilmişlerdir (maamafih bu sonuncuları üçüncü kategoriye ithal etmek de mümkündür).

Bu tecrübe esnasında üç dört ailenin bir araya gelip ziraat aletlerinden mürekkeb bir kombine (traktör, pulluk, biçme, tohum, harman makinesi vesaire) satın almak üzere küçük bir kooperatif teşkil etmelerini tavsiye etmiştim. Bu fikri ortaya atarken muhal olarak tahakkuk ettirildiği takdirde faydalı olup olmayacağından ben de pek emin değildim. Çünkü toprağın bugünkü verim şartları içinde böyle bir teşebbüse girişmek mümkün olmadığına göre bunları tashih maksadiyle birçok noktaların bilinmesi lâzımdı: Toprağın tabiat ve vasıflarına uygun gübre bulup kullanmak imkânlarını, bu suretle istihsali arttırmanın ne dereceye kadar mümkün olduğunu, nihayet, zahire fiyatlarının yüksek ve sabit kalıp kalmıyacağını, ve kolayca satılacağını bilmek icap ediyordu. Onun için bu tavsiyede bulunmaktan maksadım sadece ne şekilde bir aksülâmel göstereceklerini müşahededen ibaretti. Hakikatte kombine satın almak fikrini pek ciddî telâkki etmişe benzemiyorlardı; ancak harpten sonra oralarda temin etmek mümkün olduğu takdirde müştereken bir harman makinesi satın alabileceklerini kabul ediyorlardı. Bundan başka atla çekilen biçme, tırmık ve tohum ekme makinelerine en çok ihtiyaçları olduğunda, ve ilk fırsatta bunları hemen satın almaları lâzım geldiği hususunda ittifak ediyorlardı (o vakit «1942 de» bu aletleri satın almak artık mümkün değildi).

Bu tecrübe münasebetiyle yapmış olduğumuz tavsiyelerden birisi de, evlerin inşasiyle alâkadar yeni, ıslah edilmiş bir metottu. Bunu izaha girişmeden evvel, hali hazırdaki yapı tekniğini kısaca tasvir etmek lâzım geliyor.

Bu havalide kışın sert ve uzun olması, sıcağı muhafaza etmesi ve soğuğa mani olabilmesi maksadiyle evlerin ağır ve mazbut yapıl-

masını icab ettirmektedir. Bu yüzden fakir evleri hemen hemen yarıya kadar toprağa gömülmüş bir vaziyettedir. Orta halli ve zengin ailelerse duvarları çok kalın evlerde oturmaktadırlar. Mamafih duvarların bu derece kalın olmasında yapma tekniğinin de büyük bir hissesi vardır. Umumiyetle duvarlar yontulmamış kaba taşlardan, harç veya çimento kullanmadan yapıldığından sağlam ve sabit durabilmeleri için kalın olmak mecburiyetindedirler. Üst üste konan taşların kaymamasını temin etmek ve boşlukları doldurmak maksadiyle samanla karıştırılmış alelâde çamur kullanılmaktadır. Taşları yerlerinde sabit tutabilmek için de her bir metre irtifada bütün duvar boyunca dört köşe yontulmuş, hatıl denilen ağaçlar konmaktadır. Duvarların iç tarafı evvelâ kalın kil veya çamurla sıvandıktan sonra kireçle badana edilir. Evlerin üstü (çatı) kalın ağaçlar yanyana dizilmek suretiyle kapandıktan sonra evvelâ tahtalarla müteakiben yarım ilâ bir metre kalınlığında toprakla örtülür.

Duvarların bu derece kalın olması hem faydasız, hem zararlıydı. Muntazam yapıldığı takdirde sıcağı muhafaza edebilmesi için bu kadar kalın olmasına lüzum yoktu; fazla malzeme ve zaman sarfını icab ettirmesi, zelzelede yıkıldığı zaman tehlikeli olması da mahzurlarını teşkil ediyordu. Eğer harç kullanılmış olsaydı bütün bu mahzurlar ortadan kalkacaktı. (Harç elde etmek için civarda bulunan kireç taşlarını getirip yakmaları kâfiydi. Zira köyden geçen derenin yatağından istedikleri kadar kum temin edebilirlerdi. Zaten bu nevi bir harcın Kayseri'de kullanıldığını biliyorlardı). Çatılarını, ekseri kasaba ve şehir evlerindeki gibi yapıp saçla döşeyebilselerdi çok güç bulabildikleri keresteden azamî şekilde tasarruf edeceklerdi. Esasen bu nevi çatılardan çok cüz'i bir nisbette olsa bile kendilerinin de basit bir şekilde yapmağa başladıklarını yukarıda görmüştük. Bu tavsiyeleri yerine getirmekle daha emin, daha rahat ve ihtimal daha ucuz evler yapmış olacaklardı.

Köylüler bu tavsiyeleri büyük bir alâka ve dikkatle dinledikten sonra «iyi amma bu tarzda evleri bize kim yapacak?» diye sormuşlardı. Hakikatte bu köylerde usta sanatkâr olarak yalnız bir berber, bir nalbant bir de basit bir demirci vardı. Binaenaleyh bir şey yaptırmak için kasaba veya şehre gitmedikleri takdirde ya onu bizzat kendileri yapmaya çalışıyor veya köydeki amatörlere yaptırıyorlardı. Halbuki bu amatörler maişetlerini ne yalnız zanaatleri, ne de sadece ziraat vasıtasiyle temin edemedikleri ve ancak fırsat düştükçe çalış-

tıkları için daima acemi kalmaya mahkûmdular. Esasen bunlar hiç bir meslekî mümarese veya terbiye görmüş insanlar değildiler. İşte evler de bu amatörler tarafından yapılacağı için tavsiye edilen metodu kullanmaları mümkün değildi. Şehirden usta işçi getirip ev yaptırmaya iktisadî bakımdan o vakit imkân yoktu; zira bütün cemaat içinde buna kudreti yeten iki kişi çıkmazdı.

Bunlardan başka bir fırın ve bunun bitişiğinde çamaşırhane ve hamam vazifesini görecek büyükçe bir bina yaptırmalarını tavsiye etmiştim. Bu teklifi kabul ettikleri takdirde fırının tavanına konacak demir bir fıçı veya kazan sayesinde ekmek pişirdikçe sıcak su da temin etmiş olacaklardı. Bu fikir bilhassa kadınlar arasında büyük bir memnuniyet uyandırmış ve birçok taraftar kazanmıştı. Erkekler de bunun tahakkuk ettirildiği takdirde fevkalâde lyi bir şey olacağını itiraftan çekinmiyorlardı; fakat tatbikatta yukarıda işaret edilen sebeplerden dolayı rastlanacak güçlüklerin yenemiyecekleri kadar büyük olduğunda ısrar ediyorlardı. Burada temizlik ihtiyacının, bilhassa rahatlık ve zaman faktörlerinin onları harekete sevkedecek derecede kuvvetli olmadıklarını da hesaba katmak lâzımdır. Bu fırın fikrini ileri sürerken iki şey daha düşünmüştüm: Evvelâ onları, gübre olarak kullanabilecekleri tezeği yakmaktan kurtarmak; sonra, sırf ekmek pişirme metodu yüzünden reddedilen ve oldukça verimli bulunan bir buğdayın kabul edilip edilmiyeceğini görmek. Yine bu tekliflerle ilgili olmak üzere bol miktarda ağaç dikmelerini tavsiye etmiştim. Bundan da maksadım ileride yakacaklarının bir kısmını temin edebilmeleriydi. Öğrendiğime göre yalnız bir iki kişi buna teşebbüs etmiş fakat onlar da sonradan vazgeçmişlerdir. Bütün köylülerin bu hususta öne sürdükleri Itiraz veya bahaneleri, ağaç dikme mevsiminin ziraat işleriyle aynı zamana rastlaması ve esasen güç temin edilen fidanları çocuklar ile hayvanlardan korumanın güç olmasıydı.

Bütün diğer Istikametlerde olduğu gibi burada da, sebep ve hikmeti zikredilmeyen bir tavsiyenin teşebbüs veya harekete teşvik eden büyük bir kıymeti olmadığı görülmektedir. Bundan başka, diğer benzeri ictimaî gruplarda görüldüğü gibi bu cemaat için de muvaffak olmuş müşahhas bir misal yüz tane lyi tavsiyeden daha müessirdi; hattâ bu tavsiyeler tamamiyle itimat edilen bir şahıs tarafından yapılmış olsalar bile yine fiil ile takviye edilmedikçe sözden ibaret kalmaktan kurtulamamaktaydı.

C — Reddedilmiş unsurlardan üçüncü kategoride bulunanlar

Hiç denenmeden doğrudan doğruya reddedilen unsurlar. Büyük bir ihtiyaç hissedilerek istenildiği halde psikolojik âmillerden gayri —meselâ iktisadî vesaire gibi— sebeplerin tesiriyle reddolunan unsurlarla istenmediği için daha başlangıçta reddedilen unsurlar arasında bir fark gözetmenin doğru olacağını zannediyorum. Gerçi bunlar, amelî bakımdan neticede bir görünüyorsa da psikolojik faktörler itibariyle farklı olduklarından birbirinden ayırmak zarureti vardır.

Bu son kategori, cemaatin hali hazır ihtiyaçları bakımından alınmaları muhakkak zarurî olmayan unsurlarla, kabulleri için grubun zihniyetinde vuku bulan değişikliğin henüz kâfi gelmediği unsurları ihtiva etmektedir. Bu itibarla bundan evvelki kategorinin sonunda bahsi geçen tecrübe esnasında tavsiye edilip reddolunan unsurlardan bir kısmiyle hükûmetin lâğv veya kabulünü emir ve tavsiye ettiği unsurlar burada zikrolunabilir. Bunların başında peçe ve çarşafın lâğvı, şapkanın kabulü, köyde müşterek bir meyve fidanlığının tesisi ve temizliğe ait bazı tedbirler gelmektedir. Peçe ve çarşafı kaldırmak için sarfedilen bütün emekler boşa gitmiştir. Burada müessir olan en mühim psikolojik âmilin dine dayanan kültür ve sınıf farklarından gelmesi çok muhtemeldir. Bu unsurların, onları hıristiyan cemaatlerinden ayıran birer alâmet olduğuna ait evvelce edindikleri kanaat ve hatıraları, hâlâ pek canlı bulunmaktadır. Binaenaleyh bu hususdaki atitüt, görüş ve zihniyetlerinin daha değişmesi lâzımdır. Nitekim bunu onlar da teslim etmekte ve zamanla bu tahavvülün de kendiliğinden meydana geleceğini söylemekteydiler. Hakikaten bu hususta yaşlılarla gençler arasındaki görüş farkları barizdi. Kanunî mecburiyet dolayısiyle kabul ettikleri şapka veya kasketleri eski itiyatlara, fes âdabına göre giyiyorlardı. Birden çok kadınla evlenme, kanunla memnu ve eskiden de ender olmakla beraber hâlâ görülmektedir. Buna evvelce fakir veya orta halli iken sonradan. harp vesaire dolayısiyle zengin olanlar arasında bilhassa çok rastlanmaktadır. İktisadî sebeplerin de aynı suretle âmil olduğu görülüyordu. Hali vakti yerinde olan eski aileler arasında bugün de birden fazla kadınla evlenmeye ancak daimî hastalık veya kısırlık gibi hallerde ender olarak tesadüf edilmektedir. Dinen caiz olmasına rağmen her nedense hoş görülmemektedir. Bunun, izleri bugün bile hâlâ kuvvetli görünen Türk aşiret an'ane ve âdetlerinden gelmesi çok muhtemeldir. Buna rağmen büsbütün terkedilmemesinin sebebini dinî mülâhazalarda aramak icap ediyor. Nitekim, umumî bir konuşma esnasında hazır olanlardan birisi bu mevzua

dair «efendim, Allahın müsaade ettiği bir şeyi kul nasıl meneder?» gibi bir fikir yürütmüştü. Bu unsurlarla alâkadar değişmelerin reddinde. cemaatin görüş ve düşüncelerinin tesirini vazıh bir şekilde görmek mümkündür; binaenaleyh bu istikamette herhangi bir yeniliğin veya inkişafın husule gelebilmesi, cemiyetin zihniyetlnde belirecek değişmelere bağlı bulunmaktadır.

Buna mukabil bıraz sonra bahsedilecek olan unsurların reddi hususunda diğer ilâve faktörler işe karışmaktadır: Bunlar, hali hazır ihtiyaçların, mevcut metotları, itiyatları değiştirmeye sevkedecek derecede kuvvetll olmaması, tavsiye olunan unsurların kabulü halinde elde edilecek faydaların önceden görülememesi, rahatlığın, temiz ve kolay yaşamanın, emek ve vakitten tasarruf etmenin onları harekete geçirecek bir saik, bir ihtiyaç haline henüz gelmemesi, cemaatin iktisadî ve teknik seviyesinin yeni teşebbüslerin tahakkukuna müsait bulunmaması gibi âmillerdir. İşte bu âmiller ve tesirler altında, hükûmetin teşvik ve yardımiyle köyde meydana getirilen müşterek meyve fidanlığı alâkasızlık, bakımsızlık yüzünden mahvolup gitmiştir. Yine hükûmetin, gübreleri evlerin yakınında tutmamak, helâ yaptırmak, sokakları tanzim etmek teşebbüsleri de aynı suretle neticesiz kalmıştır. Bizim bir fırın yapmalarına, bol sayıda ağaç dikmelerine dair rağbet görmeyen tavsiyelerimizi de buraya ilâve edebiliriz.

5 — Kültür değişmelerine sebep olan temaslar esnasında grupların birbirine karşı atitütleri

Umumiyetle muhtelif kültürleri temsil eden ictimaî grupların temas hallerinde birbirine karşı takınmış oldukları tavırlar, (atitüdler) kültür değişmelerinde müessir olan mühim faktörlerden biri diye kabul edilmektedir; binaenaleyh tetkik etmekte olduğumuz cemaat münasebetiyle bu cihetin de mütalâa edilmesi lâzımdır.

Bununla beraber tetkik edilen bu hususî kültür değişme vakasında bu faktörün tesirlerini azaltan sebepler vardır. Evvelâ grupların karşılaştığı mahallin, (Kayserinin) oldukça büyük bir şehir olması, temas vaziyetini doğrudan doğruya ve şahsî olmaktan çıkarmıştı. Burada bizim cemaat diğer muhacir grupların arasında veya yanında yaşadığı için başlangıçta yerli ahaliyle doğrudan doğruya temas etmiyordu. Bundan başka hicrete harbln sebep olması ve bunun yerli ahaliye bazı dinî mükellefiyetler yüklenmesi bu dindar memleket halkının

muhacirlere karşı vaziyetlerinin tanziminde hiç olmazsa itidalle hareket etmelerine sebep olmuştur. Aksi takdirde hemşehrilik hissiyle mevziî memleket severliği çok kuvvetli olan bu vilâyette yabancılara karşı mülâyim hareket edilmeyerek en küçük vesilelerle zuhur edecek ihtilâflar açığa vurulmuş olacaktı. Halbuki küçük münferit şahsî vakalar müstesna, aradaki kültür farklarından gelme, bütün cemaati alâkadar eden mühim ihtilâflar görülmemiştir.[41]

Hulâsa, gruplar arasındaki kültür temasının şahsî olmaması, dinî mükellefiyetlerin işe karışması, ihtimal cemaatin köylü, yerli ahalinin şehirli olması ve bu itibarla birbirini iktisaden tamamlaması gibi âmiller kültür farklarından gelme ihtilâfların vukuuna mani olmuştu. Hakikatte bu iki esas grup arasında psikoloji bakımından dostça olmayan veya düşmanca denebilecek herhangi bir atitüdün tezahürüne şahit olunamamıştır. Şüphesiz her iki taraf, birbirini aralarındaki kültür farklarına göre tenkit ediyordu. Fakat kendi aralarında yapmış oldukları bu tenkitlere çok defa istihza ve neşe karışıyordu. Buna mukabil karşılıklı saygı ve takdirler de eksik değildi; denebilir ki aralarında tam bir müsamaha hüküm sürüyordu. Esasen farklı kültürleri temsil eden muhtelif gruplar bir araya gelip beraber yaşamak mecburiyetinde kaldıkları zaman bu nevi karşılıklı müsamahaya dayanan bir atitüdün teşekkül etmesinin umumî olduğu görülüyor. Hakikaten **Sol Tax** aynı şeyi **Guatemala**'da tespit ediyor:

«Denebilir ki her kültürde diğerleriyle kendi arasındaki farkları olduğu gibi kabul etme, hoş görme şeklinde bir unsur vardır. Bu tak-

41 Bu münasebetle Türkiye'nin muhtelif köşelerinde, şiddet ve derece itibariyle az çok mütehavvil olmak üzere rastlanan bu dar, mevziî memleketçilik, hemşehrilik gibi inhisarcı zihniyetin üzerinde kısaca durmak yerinde olur. Bunun, tarihî sebepler, coğrafî ve iktisadî âmiller neticesinde meydana gelen mahallî kültür farklarının bir ifadesi olması çok muhtemeldir. Hakikatte her yerde, hattâ en medenî memleketlerde bile lehçe ayrılıkları, örf ve âdetler şeklinde tezahür eden bu mahallî kültür farkları münevver kütlenin temsil ettiği, maarif sistemleri ve matbuat vasıtasiyle yayılan umumî ve müşterek kültür sayesinde tadil edilmekte, yumuşatılmakta hattâ kısmen giderilmektedir. Memleketimizde bu nevi umumî ve müşterek bir münevver kültürünün zayıf olması, hattâ bazı yerlerde bulunmaması mahallî kültürleri, bunlardan doğan farkları hâkim kılmaktadır. Umumî, müşterek kültürümüz kuvvetlendikçe bu mahallî kültür farklarının, zamanla şiddetlerini kaybedeceği, zayıflayacağı, hattâ büsbütün ortadan kalkacağı şüphesizdir.

dirde umumî olarak istenilen atitüd, ne medih, ne de zem olmayıp sadece bitaraflıktır.[42]»

Cemaatin Kars ve havalisi ahalisiyle olan karşılaşması, tamamiyle gayri şahsiydi, çünkü grup hiç bir vakit bütün olarak temas etmemişti. Sadece her iki gruba ait bazı fertler karşılaşıyorlardı. Binaenaleyh burada bütün grubun temayülünü ifade eden herhangi bir atitüd bahis mevzuu olamaz. Tabiî arasıra münferit müşahedelerle tezahür eden takdir veya tenkitlere burada rastlamak mümkündür.

6 — İlâve: 1942 - 1948 seneleri zarfında meydana gelen değişmeler

Bu tetkikin bittiği 1942 den altı sene sonra yani 1948 de cemaatin bulunduğu havaliye tekrar gitmiştim. Bu arada meydana gelen değişmeler, tahminlerimi kat kat aşacak mahiyette ve umumî inkişaf temayülleri istikametinde bulundukları için bundan evvelki araştırmaları tamamlamak üzere nazarı itibara alınmaya değer. Bunların yakından tetkiki, cemaat içinde hüküm süren temayüllerin müşahede edilebilecek derecede şiddet kazanmalarını göstermesi bakımından da ayrıca faydalıdır. Böylece bundan evvelki değişmelerde müessir olduklarını tahmin ettiğimiz tesir ve âmilleri şimdi müşahede edebilecek bir vaziyete gelmiş bulunuyoruz. Filhakika dünyanın umumî siyasî ve iktisadî vaziyetindeki anî ve şiddetli tahavvüller, hududa yakın olan bu havalide tesirlerini icra etmekten geri kalmadıkları gibi, ictimaî bünyedeki tebeddüler de, inkişaflarda kendilerini hissettirmişlerdir. Gerek dahilî, gerek haricî tesir ve şartların bu anî inkişafları, değişmelerin seyri üzerinde müessir olarak süratlerini arttırmıştır. Binaenaleyh ilkin bunları gözden geçirmek icap etmektedir: Dünya siyasî vaziyetindeki nisbî salâh (bilhassa 1945 - 1946 senelerine nazaran) Amerikan askerî yardımı psikolojl bakımından çok müsbet bir tesir yapmıştır. Emniyet ve güven artmış, teşebbüs fikri kuvvetlenmiştir. Dünya iktisadî vaziyetl dolayısiyle ziraat mahsullerine olan fazla ihtiyaç, fiyatların yüksek ve sabit kalmasını temin etmiş, bu da fazla istihsal arzusunu arttırmıştır. Bu arada toprak mahsulleri ofisinin Horasan'da bir ambar tesis edip mahsulü hemen oracıkta peşin

42 Sol Tax, World Wiew and Social Relations in Guatemala. Amerikan Anthropologist, New Series, Vol, 43, nu I, P. 32.

para ile satın ve teslim alması, değişmeleri teşvik eden müsbet tesirlerin şiddetini büsbütün çoğaltmıştır. Bu bakımdan burada kaydedilmeye değer. Değişmeler üzerinde müessir olan diğer dahilî âmiller arasında bilhassa Erzurum'la Kars arasında yapılmakta olan geniş demiryolunu zikredebiliriz. Bunun iki türlü tesiri olmuştur: Evvelâ umumiyetle çiftçilerin boş zamanlarında bu hatta çalışmaları sayesinde fazla para kazanmaları mümkün olmuş, malî durumları düzelmiştir. Saniyen demiryolunun ziraat amelesinden bir kısmını çekmesi, esasen ziraat işçisine olan ihtiyacı büsbütün arttırmış, bu da arazi sahiplerinin ziraat makineleri satın almak arzusunu kuvvetlendirmiştir.

Bu suretle tebellür ederek artan arzu ve ihtiyaçların, tatmin vasıtalarının tedarik ve temininde en esaslı rolü oynayan başka bir âmil de cemaati teşkil eden köylerden birisine gayet usta bir değirmencinin getirilmesidir. Haddi zatında ehemmiyetsiz gibi görünen bu faktör değişmelerin tahakkukunda diğer âmillerden daha çok müessir olmuştur. Çünkü diğer faktörler duyulan arzu ve ihtiyaçların şiddetini sadece psikolojik temayüller istikametinde kuvvetlendirmiş fakat bunların tatmin imkânları hususunda hiç bir tesir yapamamıştır. Halbuki Kars havalisinden getirilen ve köylülerin tabiriyle elinden her şey gelen bu usta değirmenci, onlara arzuladıkları makinelerin nasıl kullanılacağı hususunda yardım etmiş, arızalarını gidermiş, bozuk ve kırıkları tamir etmiştir. Bu sayede evvelce kullanılamadığı için bir tarafa atılmış biçme makinesini işletmek mümkün olduğu gibi yenileri ve diğer ziraat aletleri de satın alınabilmiş veya yaptırılmıştır. Bu suretle yenileri fazla satın alınamadığı için sayısı mahdut kalan biçme makinelerinden başka, adedi her köyde 10-30'u bulan ve atla çekilen tırmık makinelerini tedarik, elle işleyen mevcut harman veya savurma makinelerini tamir veya ıslah etmek yahut yenilerini yaptırmak mümkün olmuştur. İnsan, tek bir ustanın bu müsbet tesirlerini görünce Ziraat Vekâletinin 1940 da bu havalide bir nümune çiftlik kurma teşebbüsünü tahakkuk ettirememesine ne kadar acınsa azdır.

Haklkaten memleketin iktisadî bakımdan en sıkıntılı zamanlarında, bilhassa ziraî buhranların yenilmesinde büyük bir yardımı dokunan devlet çiftlikleri, bulundukları havalide yalnız nümune olmakla kalmamış, aynı zamanda civar çiftçiler için bir mektep ve atelye vazifesini de görmüştür. Eğer bu çiftlik projesi tahakkuk etseydi, Türkiye'nin en kesif ziraat yapılan yerlerinden biri olan bu havali şimdi traktörlerle dolmuş bulunacaktı. Basit makineleri kullanmasını öğre-

nerek faydalarını gören köylüler arasında ziraat makinelerine karşı büyük bir alâkanın uyandığı görülmekteydi. Marşal planı dolayısiyle Türkiye'ye külliyetli miktarda ziraat aletleri verileceğini işitir işitmez alâkalı makamlara müracaat etmiş, malûmat istemişlerdi. Bununla beraber tedarik etmek mümkün olsa bile, bunların kullanılması, bakımı, tamirleri ve yedek parçalarının temini yine en büyük dertlerini teşkil ediyordu.

Göze çarpan son yeniliklerden birisi de iki tekerlekli, yaylı at arabalarının ithaliydi; iki kişilik olan bu arabalar yakın mesafelere, köyden köye gitmek üzere kullanılıyordu. Bunların ithalinde olmasa bile taammümünde yine değirmenci ustanın büyük bir hissesi vardı. Zira bir köyde rastladığım dört arabadan yalnız bir tanesi Kars'tan getirilmiş, diğerleri, bu model olmak üzere, demir kısımları şehirden tedarik edilerek köyde değirmenci tarafından yapılmıştı. Bu suretle arabaların gittikçe daha çok taammüm edeceği anlaşılıyordu.

Son değişmeler üzerinde en çok tesir yapan âmillerden diğeri de bu köylerden birinin (Horasan'ın) kaza olması rivayetiydi. Alâkalı makamların vaadlerine göre kaza olacak nahiye merkezlerinin başında burası geliyormuş. Horasan'ın kaza olacağı şayiası, civar köylülerin arsa temin etmek maksadiyle buraya tehacümüne ve burada toprağın birdenbire kıymetlenmesine sebep olmuştur. Fakat asıl mühim nokta, köylüler arasında ticaret fikrinin ne derece taammüm etmiş olmasının bu vesile ile meydana çıkmasıdır. Horasan'da temin edilen bu arsalar ileride kaza olunca pahalı satmak fikrinden ziyade, dükkân, fırın, otel vesaire yaptırıp işletmek maksadiyle satın alınmaktadır. Buralarda kendi mahsullerini hem daha iyi bir fiyatla satabileceklerini hem de böylece kış için ibr meşgale temin etmiş olacaklarını düşünüyorlar. Ticaret fikrinin inkişafiyle birlikte köyden kasaba ve şehirlere muhaceret temayülu de kuvvetlenmiştir. Maamafih bu hususiaki soruşturmalarımza göre burada en mühim saikin fazla kazançtan ziyade, köyde bulamadıkları rahatlık, konfor ve bilhassa kendi tabirleriyle insan gibi muamele görmek arzusu olduğu anlaşılıyor.

Bu sevindirici müsbet inkişaf ve değişmelerin yanında insanı üzen ve düşündüren bir tahavvülü de buraya kaydetmeden geçemiyeceğim. Bu da maarife karşı gittikçe fazlalaşan bir alâkasızlık ve lâkaydidir. İlk hamlede mahiyetini anlayamadığım bu hadise benim için büyük bir sürpriz olmuş, sonra da çok düşündürmüştü. Çünkü yukarı-

da Işaret edildiği gibi, bu cemaatin en bellibaşlı hususiyetlerinden birisi de maarife, bilhassa köylerdeki mekteplere düşkünlüğüydü. Bunu bilince insanın hayret etmemesi, ve cemaatin atitüdündeki bu değişikliğin bir muamma gibi tesir etmemesi mümkün değildi. Bu meseleyi hal ve izah edecek yakın ve uzak bütün ihtimalleri düşünüp objektif deliller ararken yakındaki yayla köylerinden birine davet edilmiştIm. Köyün ileri gelenlerinden çoğu bizi ziyarete gelmişti; misafir olduğum evde toplanmış konuşuyorlardı. Bir aralık içeriye giren bekçi, muhtara «gezici başöğretmenle müdür geldi; seni görmek Istiyorlar» dedi. Uyanık, zeki bir adam olan muhtarın rahatı kaçmıştı. Sanki ödemek istediği halde borcunu veremiyen bir kimsenin huzursuzluğu içindeydi. «Ben şimdi ne yapacağım?» diye söyleniyordu. Muhtar gittikten sonra meselenin esasını öğrenmek istedim. İçlerinden birisi, «hiç efendim, mektebin camları kırılmış, herhalde onları yaptırmaya gelmişlerdir» dedi, «Başöğretmen bundan evvel iki defa daha gelmişti. Belki yine yaptıramam, diye müdürü de beraber getirmiş olacak. Malûmunuz, iki hafta sonra mektep açılacaktır, o vakte kadar yapılması lâzım.» Peki bu camları kimin yapması lâzım, kime yaptırmak istiyorlar? diye sordum. «Yine bizim yaptırmamızı istiyorlar; sanki köyde cam fabrikası var; biz bir defa her şeyi tamamlayıp, teslim ettik, Iyi muhafaza etseydiler.» Bunun üzerine öğrenmenlerin nerede olduğunu öğrenmek istemiştim. «Asıl öğretmen, Erzurum'a kursa gitmiş, eğitmen de ben tatildeyim, diye alâkadar olmuyor. Onun için her şeyi köylüye yaptırmak istiyorlar.» dediler. Bundan sonra, camlar niçin sağlam kalmıyor, kim kırıyor, acaba bir bekçi tutmak kabil değil mi? gibi daha birçok sualler sordum. Sonra da başöğretmenle, muhtarla ayrı ayrı ve bir arada konuştum. Aldığım cevapların ve intibaın hulâsası şuydu: Köylüler, mektepten, bilhassa öğretmenlerden memnun değildiler; bunların tavır ve hareketleri, köylülere karşı muameleleri ve onlarla olan münasebetleri iyi değildir, garip görünmektedir; vazifelerini yapamamaktadırlar. Bütün köyde seksen talebeden sekizi olsun sadece okuma yazma bile öğrenememiştir. Binaenaleyh köylü evvelce mektebe karşı göstermiş olduğu alâkayı da kaybetmiştir, onu yaptırmak için şimdiye kadar sarfetmiş olduğu para ve emeğe acımaktadır. Yeni en küçük bir fedakârlıkta bulunmak Istemiyor. Bu noktalarda başöğretmen de, muhtar da birleşiyorlar ve bu vaziyet karşısında acz duymaktadırlar. Yine bunlara göre aynı insanlar, bir köy için muazzam denebilecek şu mektebi, öğretmen eviyle birlikte seve seve yapmışlardır; en fakir ve kimsesiz kadınlardan zenginlere kadar herkes istIsnasız bir şekilde çalışmış, maddî, ma-

nevî yardımda bulunmuşlardır. Şimdi cam almak için cüz'î bir para vermek istemiyorlar.

Bu vakadan birkaç gün sonra cemaati teşkil eden köylerin en büyüklerinden biri olan başka bir köye, Azap'a gitmiştim. Bu köy mektep an'anesi bakımından diğerlerinden çok daha eski ve kuvvetlidir. Birinci Dünya Savaşından evvel, diğer köylerden gelen talebeleri de içine alan bir mahalle mektebi vardı. Harpten sonra da bu havalinin ilk resmî beş sınıflık mektebi burada açılmış, Erzurum Mualim mektebinden mezun Iki muktedir muallimin eline verilmişti. Şimdi bunların yerine Cilâvuz Köy Enstitüsünden çıkmış iki öğretmen gelmişti. Burada da aynı şikâyet ve dertlere şahit oldum. Bu hususta sual sormak Için bana vakit bırakmadan, bu öğretmenleri oradan aldırıp yerlerine yine eskisi gibi şehirde yetişmiş (Muallim Mektebi mezunu) hocaların gönderilmesine delâlet etmeml istediler. Hocalardan niçin memnun olmadıklarının sebebini sordum. Hemen hep birden «beyim, eğer böyle giderse köyde okur yazar kalmıyacak» diye haykırdılar. Halbuki, yine anlattıklarına göre, bu köyden şimdiye kadar biri blrinci sınıf bir doktor bir tanesi ziraat ve diğeri orman mühendisi olmak üzere üç yüksek mektep mezunu, beş altı tane orta ve lise mezunu ve birkaç ilk mektep muallimi çıkmıştır. Bunların hepsi, hattâ bugünkü öğretmen bile eski köy mektebinden mezundurlar. «Şimdi mektebi bitirenlerin onda hattâ yirmi de biri okuyup yazmayı bile öğrenemlyorlar, şehirlerde tahsillerine nasıl devam edebilirler. Maamafih dâva yalnız bununla bitmiyor; bir de öğretmenleri görmemiz lâzım. İşleri güçleri bir araya gelip içmek mütemadiyen şarkı söyleyip oynamaktır. Âdetlerimlze, ahlâk kaidelerine riayet etmiyor, bizleri hakir görüyorlar. Bunlar geleli köylerde hürmet diye bir şey kalmadı. Umumiyetle tahsil ve terbiyenin insanı böyle yapacağını zannetmiyoruz, çünkü onlardan daha yüksek mekteplerden mezun olmuş başkalarını da görüyoruz. Sözün kısası, bunlar, tuhaf yetiştirilmiş bir acayip insanlar, bunlarla biz anlaşamıyoruz, görseniz bize hak verirdiniz» Bu öğretmenlerin şimdi nerede bulunduklarını sormuştum. «Bütün bu köylerdeki öğretmenler Için Pulur (Erzurum) Köy Enstitüsünde beş haftalık bir kurs açılmış oraya gittiler.» Bu cevap üzerine, biraz da köylüleri teselli maksadiyle, oradan belki düzelmiş olarak dönerler deyince; yine hep birden, istihfaf ve istihza ile «Aman beyim, beş senede öğrenemediklerini şimdi beş haftada mı öğrenecekler?» demişlerdi.

Beni çok üzen ve düşündüren bu vaka üzerine diğer köylere de

gittim, başka köylülerle de bu mevzuu konuştum; bütün müşahede ve temaslarımdan aldığım netice maalesef hep aynıydı.

Öğretmenlere gelince, kendileriyle görüşüp konuşmadığım için haklarında bir şey söyleyemiyeceğim. Ancak köylülere nazaran bunlar, gerek nazarî, gerek amelî bilgi bakımından kendilerine rehberlik edemiyecek derecede kifayetsiz yetişmişlerdir. Zanaatlarına ait en basit bir şeyi yapmaktan âcizdiler. Her köyde atelye istemiş, bir sürü para sarfiyle alet ve edevat aldırmışlardır; fakat bunlar kullanılmadan bir tarafa atılmışlardır. Bundan başka köydeki yapıcı, yaratıcı, büyük bir feragat ve fedakârlık isteyen rehberlik vazifesinden habersiz olarak, kafalarına yerleştirilmiş acayip fikirlerin tesiriyle, köylüyü, örf ve âdetlerini hakir görmektedirler.

7 — Tasvir edilen kültür değişmelerinin umumî şartları ve karakteristik vasıfları

Şimdiye kadar tasvir edilen araştırmaların bir hulâsası olmak üzere, burada değişmelerin umumî karakteristik vasıflarından toplu bir şekilde bahsedilecektir. Bundan sonra tahlil edilecek olan diğer nevi bir değişmeye ait araştırma neticeleriyle mukayese bakımından buna ihtiyaç vardır.

Yukarıda tasvir edilen yeniliklerin hangi neviden bir kültür değişmesine delâlet ettikleri, bilâhare bütün inkişafların esas karakteristik vasıflarından mukayeseli ve toplu bir şekilde bahsettiğimiz zaman daha iyi anlaşılmış olacaktır. Burada şimdilik yukarıda tasvir edilmiş olan cemaatin hayat ve kültüründe bariz bir tarzda görülen değişmelerin esas vasıfları umumî bir şekilde gözden geçirilecektir.

Tetkik ettiğimiz bu havalide vukua gelen kültür değişmelerinin en belli başlı ve en ehemmiyetli hususiyetinin, bunların şuurlu bir şekilde bir tahdide ve seçime tabi tutulmuş olmasıdır. Bu bakımdan değişmeler, mevcut bazı kültür unsurlarının bilhassa yeni şartlar altında grubun ihtiyaçlarını tatmine artık kâfi gelmediği veya hususî ve muayyen bir istikamette vuku bulan bir inkişafa ayak uydurup intibak edemediği noktalarında toplanmaktadır. Değişmelerin şuurlu bir şekilde vukua gelmesinin bu arada hususî bir ehemmiyeti vardır. Zira bu bize değişmelerin, sadece maddî kültür kısmında meydana gelmeyip manevî sahalara da yayılacak kadar şümullü ve geniş olduğunu gösteriyor. Bu ictimaî grubun kültüründe bu nevi bir tahavvü-

lün vuku bulması, ancak onun yabancı bir kültürle teması neticesinde mümkündür. Zira cemaat bu sayede aynı ihtiyaçların başka vasıtalarla da —belki daha iyi— tatmin olunabileceğini görüp anlamakla ve eğer muhafazakâr bir atitüdü varsa, onu da değiştirmeye mecbur olmaktadır. Hakikatte en mühim yenilikler, değişen şartların tesiriyle mevcut itiyatlar, faaliyetler vesair vasıtaların artık grubun aslî ihtiyaçlarını tamamiyle tatmin edemez bir hale geldikleri hissedilmeye başlandığı zaman vuku bulmaktadır ki bu da en çok yabancı bir kültürle temas neticesinde görülmektedir. Bu yeniliklerin hududunu, siyasî, iktisadî âmiller, bilhassa grubun teknik bilgisi ve seviyesi gibi diğer faktörler tayin etmiş ve bunların mahdut kalmasına sebep olmuşlardır. Binaenaleyh bu şartlar altında eğer faydalı yabancı bir kültür unsuru, iktisadî vesair bakımdan kolaylıkla temin olunabiliyor, fazla ve yeni bir cehd sarfına lüzum hissetmeden kullanılabiliyor ve ithali mevcut nizamda büyük karışıklıklara veya istenmeyen başka değişikliklere sebep olmuyorsa büyük bir istek ve memnuniyet ile kabul edilmektedir (sütten krem yapma makinesinin kabulü bu hususta güzel bir misal teşkil etmektedir.)

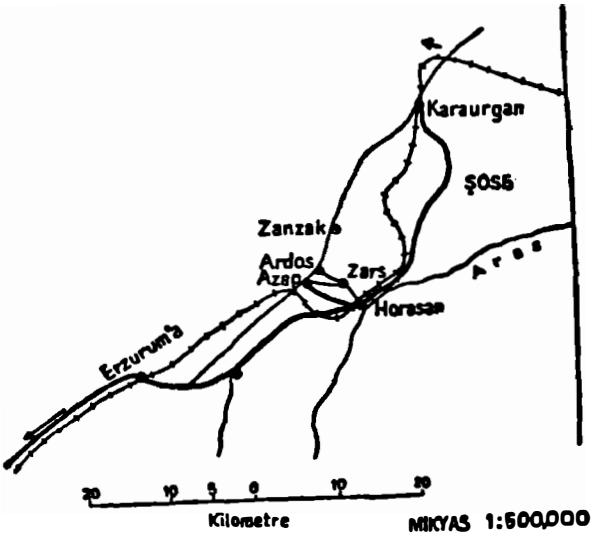
Bundan başka bu kültür değişmeleri esnasında, grubun hali hazır ihtiyaçlarını tatmin eden yeni, yabancı unsurların istikbalde fayda temin etmesi muhtelif hattâ muhakkak olanlara bariz bir şekilde tercih edildiği görülmektedir.

Mütalâa etmekte olduğumuz bu değişmelerde bilhassa göze çarpan diğer mühim bir hususiyet de maddî kültürle manevî kültür arasında görülen bariz münasebettir. Bu sahalardan birisinde vukua gelen değişmelerin ötekisine de sirayet ettiği ve bunlardan birisine ait unsurların kabul veya reddinde diğerinin bazen hâkim bir rol oynadığı görülüyor. Böylece ictimaî grubun itiyatları, âdetleri, görüş ve zihniyeti, iktibas edilen maddî kültür unsurunun akıbetini tayin etmiş oluyor: Grubun ahlâk kaidelerine, zevk ve düşüncelerine aykırı düşen bir kültür unsuru, temin edeceği faydalar nazarı itibara alınmadan reddedilebiliyor. Maamafih bu kaidenin kültürün bütün unsurları için yanı derecede carî olmadığını da kabul etmek lâzımdır. Bu hususta gösterilen hassasiyet, şüphesiz ithal veya kabul edilmesi istenilen unsurun, kültürün özüne ait bulunmasına, merkezî bir yer işgal edecek kadar mühim olup olmamasına göre değişmektedir. Umumiyetle serbest kültür değişmelerin en mühim bir hususiyeti olmak üzere, yerine daha iyi, daha faydalı ve müessir yeni bir unsur konmadan eskilerden hiç birisinin terk olunmadığı müşahedesini de zikretmek lâzımdır.

Nihayet burada, son olarak belirtilmesi icap eden diğer mühim bir nokta da, birçok değişmelere rağmen bu mahallî kültürün faal bir şekilde ayniliğini muhafaza etmesidir. Binaenaleyh bu yerli kültür, kendisine has mahallî hususiyet ve hüviyetini kaybetmeksizin lnkişaf edebilmiştir. Kültürün bu neticeyi, değişmelerin serbest bir şekilde meydana gelmesi ve bu esnada seçici bir karakteri haiz bulunması keyfiyetine borçlu olduğu muhakkaktır. Hakikatte bir kültürün müstakil olmasiyle seçici olması, yani yabancı kültürlerden iktibas edeceği unsurları veya kısımları intihab edebilme kabiliyeti elele gitmektedir. Zira bu hasseyi kaybeden kültür, istiklâlini de kaybediyor.

Bu haritada Erzurum ile Kars arasındaki siyah yuvarlak araştırmanın yapıldığı yeri göstermektedir.

Bu kroki araştırmanın yapıldığı köyleri göstermektedir.

İKİNCİ KISIM

FASIL V

Mecburî kültür değişmelerinin muhtelif memleketlere ait tetkiklerinden şimdiye kadar elde edilen neticelerin bir hulâsası

Bundan evvelki kısımda serbest kültür değişmelerini meydana getiren şartlar, amil ve tesirler hakkında muhtelif memleketlerde yapılan tetkik neticelerinden kısaca bahsetmiş, bu hususta müşahhas bir misal olmak üzere memleketimize ait bir araştırmayı gözden geçirmiştik. Bu fasılda da evvelâ mecburî kültür değişmelerine dair diğer memleketlerde yapılmış tetkiklerin neticelerini görecek ve sonunda yine memleketimize ait bazı tarihî misaller vereceğiz.

1 — Mecburî kültür değişmelerinin husûsiliği

Her şeyden evvel şunu belirtmek lâzımdır ki mecburî kültür değişmeleri umumiyetle muhtelif medeniyet veya kültürü temsil eden cemiyetlerin **doğrudan doğruya** (direct) karşılaştıkları vaziyetlerde meydana gelmektedir. Bununla beraber bu nevi kültür teması neticesinde vukua gelen birçok hadiseler seyrek de olsa diğer karşılaşma neticelerinde de meydana gelseler bile doğrudan doğruya temas neticesinde daha sık olarak görünmektedirler; bundan başka ancak doğrudan doğruya devamlı bir temasın neticesinde meydana gelen kültüre ait değişme hadiseleri de vardır. Bu hususta mevcut tasvirî mahiyetteki araştırmalar gerek kemiyet, gerek keyflyet bakımından henüz insanı tatmin edecek derecede olmamalarına rağmen yine bazı hükümler vermeye ve neticeler çıkarmaya müsait görünmektedir. Doğrudan doğruya temasın neticesinde meydana gelen şartlar altın-

da ancak tezahür eden kültüre ait değişme hadiselerini **R. Linton'a**[43] göre başlıca iki gruba ayırmak mümkündür:

1 — Empoze veya mecburî bir kültür değişmesi esnasında meydana gelen hadiseler.

2 — İctimaî - kültür karışmasına ait hadiseler.

Bu arada en çok, en sık doğrudan doğruya devamlı bir temas neticesinde tezahür eden hadiselere misal olmak üzere de sosyal antropoloji veya etnoloji âlimlerinin «yerli hareketler **nativistic movements**» dedikleri vakalar zikrolunabilir.

Biz burada en çok empoze veya mecburî değişmeler üzerinde duracağımız için diğerlerinden sadece dolayısıyle bahsedeceğiz. Bununla beraber bu üç kültür hadisesi arasında umumiyetle sabit ve sıkı bir münasebetin mevcut olduğu görüldüğünden bir arada mütalâa edilmesi faydalıdır.

Empoze veya mecburî kültür değişmesinin bir tarifini yukarıda (Fasıl: I de Terimler bahsinde) vermiştik; burada tamamlayıcı bazı izahlarla, onu meydana getiren vaziyetlere ve şartlara temas edeceğiz. Evvelâ empoze veya mecburî kültür değişmesinden, bir cemiyetin muhitinde vukua gelen tahavvüller neticesi zarurî olarak tezahür eden kütür hadiselerinin kastedilmediğini belirtmek lâzımdır. Umumiyetle mecburî veya empoze kültür değişmesinden, birbiriyle karşılaşan muhtelif kültür veya medeniyeti temsil eden iki cemiyetten birinin diğerinin kültürüne faal bir şekilde ve hususî bir maksatla müdahalesi neticesinde meydana gelen tahavvüller kastolunmaktadır. Hâkim grubun bu müdahalesi, ya kendisine mahsus kültür unsurlarını zorla kabul ettirmek, veya yerli kültürün mevcut bazı şekillerini menetmek suretiyle yahut çok defa görüldüğü gibi her ikisini de aynı zamanda içine alacak tarzda tecelli eder. Meselâ, İspanyollar Meksika'da yerlileri, kiliseye gitmeye, Hıristiyan merasimine iştirake mecbur ederken aynı zamanda putperest dinlerini de terketmeye zorluyorlardı. Bundan başka mecburî veya empoze kültür değişmesi, aynı cemiyet içinden çıkan bir grubun üstünlüğüne inandığı yabancı bir kültürü veya bunun bir kısmını yahut muayyen bazı unsurlarını, mensub olduğu cemiyete zorla kabul ettirmesini de tazammun eder. Bu takdirde mecburî veya empoze kültür değişmesine,

43 Bu Fasıl'a ait malzeme için de yine R. Linton'nin (Acculturation in Seven American Indian Tribes) adlı eseri esas tutulmuştur.

sevk ve idareye tabi, «güdümlü - directed» kültür değişmesi de denilmektedir.

İctimaî - kültür karışması — tabirinde, tamamıyle ayrı iki cemiyet ve kültürün tek ve mütecanis bir kültüre sahip cemiyet meydana getirmek üzere birleşmesi kastolunmaktadır. Norman ve Sakson kültür unsurlarının birleşerek İngiliz kültürünü meydana getirmiş olması buna iyi bir misal teşkil edebilir. Hakikî bir kültür karışması, yalnız evvelce mevcut Iki kültürün kaynaşmak suretiyle ortadan kalkmasını ifade etmeyip aynı zamanda o iki cemiyetin biyolojik bakımdan da tamamiyle birleşecek mütecanis bir halita meydana getirmesini Icab ettirmektedir. Hakikatte temessül denilen bütün ictimaî hadiseler (bir grubun dğerini temsil etmesi) ictimaî - kültür karışmasına bir misal olarak alınabilir; zira temsil eden cemiyetin kültürü de, temessül edilen grubun kültüründen bazı unsurlar alması neticesinde değişmiştir.

Yerli hareketler — tabirine gelince, muhtelif tarzlarda kullanılmış olmasına rağmen bugün etnologların en çok kastettikleri hadiselere göre oldukça katî ve muayyen bir manası vardır. Buna göre tazyike maruz kalmış, mecburî bir değişmeye tabî tutulmuş yerli kültürdeki irtica hareketini ifade eden bir aksülâmeldir. Bu bakımdan cemiyet, yalnız mazisini veya kültürünün geçmişteki bazı safhalarını tebcil etmekle, tehassürle anlamakla kalmayıp, onları yeniden şuurlu bir şekilde ihya etmeye çalışır.

Empoze veya mecburî kültür değişmeleri, ekseriya grup veya cemiyetlerden birisinin mahkûmiyetiyle neticelenen karşılaşma hallerinde meydana gelmektedir. Aynı suretle yerli hareketleri de bu nevi sitüasyonlara bağlı şartlar altında tezahür etmektedir. İctimaî - kültür karışması ise, cemiyetlerden birinin hâkimiyet veya mahkûmiyetiyle biten karşılaşmalarda vuku bulduğu gibi grupların tamamiyle müsaviliği esasına dayanan temas hallerinde de meydana gelebilir. Mecburî kültür değişmesi, temasın ilk devrelerinde en çok faal olup neticeleri de yine bu safha esnasında bariz olarak tezahür etmektedir. Buna mukabil yerli hareketleri, bilâkis daha sonraları görülüyor; şimdiye kadar bu nevi hareketlerin temasın ilk devrelerinde tezahür ettiğine dair hiç bir misale rastlanmamıştır. İctimaî - kültür karışması umumiyetle temas hallerinin ilk anlarında başlayarak uzun müddet devam etmekte hattâ bazen nesillerce sürmektedlr.

Birbiriyle karşılaşan gruplardan birinin hâkim veya mahkûm olması hall, doğrudan doğruya (direct) kültür temasının zarurî ve sabit

bir neticesi olmamakla beraber ekseriya onunla birlikte görünmektedir. Hattâ bu nevi bir temas, feth, zapt veya istilâ gibi kuvvete dayanan bir karşılaşma neticesi olmadığı zamanlarda bile temas halinde gruplardan birinin ötekisini üstün gördüğü veya öyle tanıdığı umumiyetle müşahede edilen bir vakıadır. Bu takdirde kendisini küçük gören grup gerek ictimaî gerek kültür bakımından hayran olduğu cemiyete benzemeye çalışmaktadır. Üstün gruba karşı duyulan hayranlığı, kendisini küçük gören cemiyetin verdiği hükümlerde müşahede etmek mümkündür. Her iki grubun birbirini daha üstün gördüğü bir temas hali bulmak güç ise de yekdiğerini aşağı gören vaziyetler çoktur. İşte bu nevi psikoloji tavır mübadelesine müdahale etmesini mümkün kılmaktadır; zira o, mahkûm grubu kendi unsurlarını kabule zorlamadan da bu hususiaki ictimaî tazyiki en yüksek bir dereceye kadar çıkarabilir. Buna mukabil hâkim grup, mahkûm gruba ait olup hoşlanmadığı kültür unsurlarını onun nazarında kıymetten düşürebilecek ve böylelikle kolayca terk olunmalarını temin edebilecektir. Hakikatte Amerika'da yerleşen Avrupalı muhacirler, Amerikalıların gülünçleştirdikleri millî âdetlerini, onların lâkayt kaldıkları diğer unsurlardan daha çabuk terk etmektedirler. Bununla beraber hâkim grubun tazyiki sadece psikolojik planda kaldığı müddetçe, normal kültür değişmesi hadisesine ciddî bir müdahale yapılıyor, denemez. Zira psikolojik müdahale, normal bir şekilde cereyan eden bir kültür değişmesinin ancak seyrini ve unsurların sırasını tebdil edebilir. Zira bu takdirde itibar faktörünün tesiriyle bazı unsurların kabulü diğerlerine tekaddüm edecektir. Fakat hiç bir unsur, bilhassa kültürün özüne ait aslî unsurlardan hiç biri; yerine daha fazla tatmin edici bir vasıta getirilmeden terk edilemez. Bu da normal kültür aktarmalarında grubun ihtiyaçlarını tatmin eden hiç bir unsurun yeri boş kalamaz. demektir.

Kültür değişmelerini tanzime yarayan bütün teşebbüsler, hakikatte hâkim grubun kendi muhitini değiştirme ve kontrol etmeye mahsus cehtlerinden başka bir şey değildir. Tâbi grup, aslında bu muhitin bir parçası bulunduğundan hâkim grubun arzularını yerine getirme veya onlara mani olma imkânlarını haizdir. Böylece tâbi grup fertlerinin, hâkim grubun istediği bazı şeyleri yapmaları, veya ona ait bazı eşyaları satın almaları, kendisiyle veya diğer gruplarla mücadeleyi durdurmaları hep üstün grubun menfaati icabıdır. Hâkim grup bazen de sırf manevî huzur temin etmek gayesiyle tâbi grubun işlerine müdahale eder. Böylece hoşuna gitmeyen şeyleri yapmamasını ister. Meselâ Avrupalıların daima bir arada yaşadıkları bazı yerlile-

rin yamyam olduklarını, insanları kurban olarak kullandıklarını veya kadınların evlenmeden evvel cinsî münasebette serbest bulunduklarını düşünmeleri tabiatiyle onları rahatsız etmektedir.

Hâkim grubun, kendisine tâbi bulunan bir cemiyetin kültürünü ne dereceye kadar değiştirebileceği ve bu hususta ne gibi metotlar tatbik etmesi lâzım geldiği şüphesiz büyük mikyasta temasa müessir olan şartlara bağlı bulunacaktır. Eğer kültür teması, sosyal psikolojik planda kalıyor ve silâh kuvvetiyle desteklenmiyorsa, ikna yolu, itibar faktörünün tesiri sayesinde, biricik tesirli metot olarak kalacaktır. Hakikatte bu metot çok defa oldukça müessirdir. Fakat eğer temas tamamiyle amelî ve Fiilî şekilde vuku bulmuş ve mahkûm grup da tâbi bir vaziyette ise, kültür değişmeleri tehdit altında faal bir halde meydana getirilebilir.

Tehdit ve ceza yoluyla kültür değişmeleri üzerinde ne dereceye kadar müessir olunabileceği meselesi tahkika değer enteresan bir mevzu teşkil etmektedir. Zira, bazı davranış trazlarını menetmek veya zorla kabul ettirmek tabiatiyle mümkündür. Meselâ insanların kurban edilmesi veya kabileler arasındaki harplar pekâlâ durdurulabilir. Aynı suretle tâbi grubun kıyafetini değiştirmek, veya ibtidaî kavimlerin elbise giymelerini temin etmek de kolaydır. Bu nevi değişmeler zamanla mevcut kültürün içinde bir cüzü teşkil ederek onunla kaynaşabilir; hattâ ciddi hiç bir aksülâmel doğurmadan kültür yine bütünlüğünü kazanabilir. Bununla beraber davranışlarla doğrudan doğruya alâkası olmayan kültür unsurlarını zorla kabul ettirmek güçtür. Zira yaptığı veya yapmadığı muayyen bazı şeylerden ötürü bir insana ceza verilebildiği halde düşündüğü veya inandığı bir şeyden dolayı cezalandırılamaz. Yerli bir grubu kiliseye muntazaman gitmeye mecbur etmek mümkündür; fakat Hıristiyanlığı zorla kabul etmesi temin olunamaz. Esasen cebir hissi aksülâmeller uyandırmak suretiyle kültür farklarına ait şuuru kuvvetlendirmektedir ki bu da, menedilmesi istenen kültür unsurlarının çoğuna yeni ve sembolik bir kıymet kazandırır. Zor ve ceza yoluyla bazı unsurların kabulünü tacil etmek mümkün ise de diğer bir kısmındaki geciktirilmiş olur.

Güdümlü veya mecburî kültür değişmesinin bir hususiyeti de hâkim grubun, empoze edeceği unsurlar gibi mahkûm grubun kültüründe tahrip etmek istediği unsurları da bizzat seçmektedir. Tabiî bu intihap, hâkim grubun alâka ve menfaatlerine uyacak bir şekilde yapılır. Esasen güdümlü veya mecburî değişmede bile kültür bir bütün olarak empoze edilemeyeceğine göre mesele unsurların intihabından

ve bunların zorla kabul ettirilmesinden Ibaret kalır. Binaenaleyh hâkim grup hiç bir cezaî usul tatbik etmeden unsurların intihabında mahkûm grubu serbest bırakırsa değişmeler, yerli kültürde ciddî bir intizamsızlık veya aksaklıklara sebep olmadan vukua gelebilir. Fakat hâkim grup bunun aksine hareket ettiği müddetçe kültür değişmesinin neticesi mahkûm grup için felâketli olmaktadır.

Bu hususun iyice takdir edilmesi, bir kültürü teşkil eden unsurların veya unsur komplekslerinin mütenevvi fonksiyonlarına ve karşılıklı münasebetlerine ait hadiselerle bunların değişmedeki rollerinin bilinmesine bağlıdır. Fakat bu nevi münasebetler çok şümullü, çok geniş olduğundan bir cemiyete mensup fertler tarafından bilinmediği gibi en iyi bir devlet adamı da bunları bilememektedir. Onun için normal şartlar altında vukua gelen serbest kültür değişmelerinde, bütün fonksiyonel münasebetleri tamamiyle ifa edebilecek yeni bir unsur kabul edilmeden eski kültür unsurlarına dokunulmamaktadır. Halbuki mecburî kültür değişmelerinde bunun aksine hareket edilerek tatmin edici ikameler bulunmadan, yani yerlerine uygun, muadil yeni unsurlar konmadan eskileri mütemadiyen ortadan kaldırılmaktadır. Bu suretle kültürün en tabiî, en aslî bir fonksiyonunun önüne geçilerek grubun birçok ihtiyaçlarının tatmin edilmesine mani olunmaktadır. Bunun neticesi olmak üzere cemiyetin iktisadî ve ictimaî hayatında birçok aksaklıklar meydana gelmekte, fertler azamî bir huzursuzluk ve sıkıntı Içinde yaşamaya mahkûm bulunmaktadırlar.

Avrupalılar, ictimaî kavimlerle temasları esnasında mecburî kültür değişmelerine, mevcut unsurları menetmek gibi daima bu menfi istikamete gitmek suretiyle başlamaktadırlar. Bu hususta ilk hedefi umumî olarak kabileler arasındaki «harpler» teşkil etmektedir. Çünkü bu nevi harpler, mevziî servet menbalarının Istismarına ve ticarete mani olmaktadır. Bundan başka hâkim grubu teşkil eden Avrupalılar, yerli ahaliyi muhafaza etmekle, fertleri taarruzdan korumakla «harpleri» lüzumsuz kıldıklarına kanidirler. Bu arada hiç bir ibtidaî kültürde harp kompleksi fonksiyonunun sadece taarruz ve müdafaadan ibaret olmadığı unutulmaktadır. Hakikatte harbin ibtidaî cemiyetlerde daha mühim diğer fonksiyonları vardır. Bunlardan bazılarını müşahhas misallerle göstermek mümkündür. Sahrada **Tuarez**'ler arasında çalışmış olan **Alento Pond**'un müşahedelerine göre «harp»in men'I bu kabilenin mahvına sebep olmuştur. Zira, bu grupta câri evlenme hükümlerine göre, miktarı gurur ve iftihar mevzuu olan bir başlık ve-

ya ağırlık, nikâhın ilk şartını teşkil ediyordu. Eski devirlerde bu başlık civar kabileler üzerine yapılan baskınlar sayesinde temin ediliyordu. Bu şartlar altında bile erkeklerden ancak cüz'î bir kısmı orta yaşlarda evlenebiliyor ve o vakte kadar esir zenci kadınlarla yaşamak mecburiyetinde kalıyorlardı. Bu tarzda serbest cinsî münasebet fazla yaygın olmakla beraber doğan çocuklar ödürülüyordu. Diğer kabileler üzerine baskınlar menedilince evlenme için zarurî olan servetin temini imkânsızlaşıyor. Diğer taraftan gayri meşru çocukların katline devam edildiğinden kabilenin nüfusu gittikçe azalıyor.

Bu nevi harplerin başka bir fonksiyonuna alt diğer bir misali, Amerika yerlilerinden **Comanche** kabilesi vermektedir. Bu cemiyetteki bütün teşkilât ve rütbelerin esasını harpte kazanılan muvaffakıyet ve şeref teşkil etmektedir; bu sahada yükselenler ancak cemiyetl idare ve kontrola mezundurlar. Onun için evvelce başa geçmiş olanlar, harp hali devam ettiği müddetçe, bir gün gösterecekleri muvaffakiyetlerden dolayı yeni parlayıp yükseleceklerin intikamlarından korktuklarından gayet dürüst ve âdilâne hareket etmeye çalışırlardı. Fakat harbin kalkmasıyle bunlar nasıl olsa bir defa iktidarı ele geçirdikleri için küstah ve müstebit oluyorlar; buna mukabil birçok kabiliyetli gençlerin cemiyette mühim bir yer işgal etmeleri imkânsızlaşıyor.

Bu nevi zararlı neticeler, hemen her kültür unsurunun veya unsurlar terkibinin men'iyle meydana çıkmaktadır.

Madagaskar'da Avrupalı idare adamları, yerli ahalinin sihir ve büyüye dair imanlarını değiştirmeye teşebbüs bile etmeden onu men'e kalkışmışlar, ve büyünün mevcut olabileceğini kabul etmedikleri için sihirbazları öldürenleri katil cürmüyle cezalandırmışlardır. Bu tarzda hareket neticesinde bazı kabilelerde sihirbazlar korkunç bir kudret kazanmışlar, halk bu vaziyet karşısında çaresiz kalmıştır.

Aynı suretle ictimaî teşkilâtı müteaddit kadınlarla evlenme esası üzerine kurulmuş olan cemiyetlerde bunun men'i, mevcut nizamda aksaklıklar doğurmuştur. Evvelâ birçok kadınların koca bulmalarına mani olunduğundan bunlar iktisadî bakımdan çok müşkül bir duruma düşmüşlerdir. Zira mevcut iktisadî sistem içerisinde kendilerine yer kalmamaktadır. Bunun katî bir neticesi olarak, tezahür eden fuhuş başta gelmek üzere, cemiyetl bozan daha birçok fena tesirleri vardır. Bundan hattâ koca bulan kadınlar bile zarar görmektedirler. Zira bunlar, yanlarında daima birkaç arkadaşın bulunacğı, gerek tar-

lada gerek ev işlerinde kendilerine yardım edeceği ümidiyle yetiştirilmişlerdir. Gerçi bu vaziyete intibak gayesiyle kültürün diğer kısımlarında kendiliğinden bazı değişmeler meydana gelecektir; fakat o vakte kadar müthiş bir karışıklık hüküm sürecek, kargaşalık ve huzursuzluk bütün fertlerin kurtulamayacağı bir akıbet olarak kendisini gösterecektir.

Bu hususta getirilebilecek misalleri istenildiği kadar çoğaltmak mümkündür; esasen buna benzer hadiseler kültür değişmelerini tetkik eden araştırıcılarca çoktan maiûmdur. Ancak burada üzerinde ısrarla durulması icab eden çok mühim bir nokta vardır: Mecburî bir değişmenin fena ve zararlı neticeler vermesinin sebebini, yalnız zorla ithal edilen yeni unsurlarda aramak doğru değildir; asıl sebep büyük bir Ihtimalle mevcut kültür unsurlarının fonksiyonlarına mani olunmasındadır. Zira yeni kültür unsurlarının zorla kabuliyle mevcut olanlardan bazılarının men'i, birbirine muvazi olarak aynı zamanda vuku bulmaktadır. Bu iki halden her birisinin hususî vaziyetlerde ne gibi neticeler doğurabileceğini tahmin etmek, bunları kıymetlendirmek belki bazen güç olabilir. Fakat bunu takdir edebilmek için umumiyetle mecburî bir kültür değişmesinin mekanizmasını ve nasıl meydana geldiğini göz önünde tutmak kâfidir. Bir cemiyete zorla kabul ettirilebilecek kültür unsurlarının ancak bazı davranış şekillerinden ibaret olduğunu yukarıda görmüştük. Buna mukabil bir cemiyetin kendi kıymetlerini, atitütlerini, görüş ve zlhniyetini başka bir cemiyete aynı şekilde kabul ettirmesi mümkün değildir. Umumiyetle alıcı grup, kabule mecbur olduğu davranış şekillerini kendi kıymet sistemlerine, zihniyetine göre yeniden kıymetlendirmek, tefsir etmek, değiştirmek suretiyle ancak muvaffakiyetle temsil edebilir. Bunun için de mevcut kültür şekillerinin, unsurlarının menedilmemiş olması lâzımdır. Bu takdirde mecburî kültür değiştirme ameliyesi, serbest değişme veya münferit unsurların iktibası esnasında vukua gelen hadiselerden esas itibariyle ayrılmayacaktır. Yalnız bu arada yeni kültür unsurlarının kabuliyle muvakkat bir zaman için fonksiyonların tezaufu, yani aynı ihtiyacı tatmin eden vasıtaların ikileşmesi gibi bir vaziyet hâsıl olacaktır ki, umumiyetle bilindiği gibi, her kültür buna karşı pek müsamahakârdır. Buna mukabil kültür şekillerinden veya unsurlarından bazılarının men'i, cemiyetin bunlara tekabül den ihtiyaçlarının tatmin edilmemiş bırakılmasına sebep olacaktır. Eğer bunlar, hayatî, aslî, mühim ihtiyaçlardan değilseler belki felâketle bitecek neticeler vermeyebilirler; fakat böyle olsalar bile yine o kültür mensup-

larına birçok zorluklara, huzursuzluğa mal olacağından şüphe edilemez.

Cemiyetin ihtiyaçlarının tatmin edilmemesiyle neticelenen mevcut kültür şekillerinin fonksiyonlarına mani olunması hadisesi, yalnız mecburi kültür değişmelerine has bir hal değildir. Bir kabilenin civarında yabancı bir grubun yerleşmesi gibi ictimaî muhitte vukua gelen kaçınılmaz tahavvüller de bazen aynı tesiri yapabilirler. Meselâ Amerika'ya ilk hicret eden beyazların yerli ahalinin yaşadıkları yerlerin civarında yerleşmeleri, kırmızı derililerin daralan hayat sahaları içinde sahip oldukları ibtidaî teknik vasıtasiyle artık ve kâfi derecede av, ne de ham madde temin edememelerine sebp omuştur. Aynı suretle yine Avrupa'dan Amerika şehirlerine hicret eden köylüler de, birlikte getirdikleri teknik ve bilginin kifayetsizliği yüzünden yeni yerleştikleri yabancı bir muhitte aciz ve çaresiz kaldıklarını hissetmişlerdir. Eski memleketlerinde alışmış oldukları kiler, ambar teşkilâtının, dere, ırmak gibi akar suların bulunmaması, bunları temizlik, sıhhî tedbirler bakımından müşkül bir duruma düşürmüştür. Bu nevi hallerin mevcut kültürün artık grubun ihtiyaçlarını tatmin edememesi, yeni bir teknik veya vasıtalar buluncaya kadar teşkilâtsızlık ve huzursuzluğun devam etmesi bakımından mecburî kültür değiştirme hadisesiyle iştirak noktaları vardır.

Umumiyetle her kültür, oldukça mütehavvil ve intibak kabiliyetini haiz bir mekanizma ihtiva etmektedir. Bu itibarla bir cemiyetin hiç bir ihtiyacı uzun müddet tatmin edilmemiş kalmaz. Eğer birbiriyle karşılaşan iki cemiyet, ilk anların şiddetli tesirlerinden kendilerini koruyabilmeş iseler kültürleri, bir arada yaşayıp çalışmayı mümkün kılacak bir tarzda değişir. Binaenaleyh mecburî kültür değişmesi, biraz da hâkim grubun yeni şartlara uymak maksadiyle teşebbüs edilmesi zarurî olan değişme faaliyet ve cehitlerinde en güç kısmı mahkûm gruba yüklemesinden başka bir şey değildir; denebilir. Bununla beraber mahkûm grubun, kendi kültüründe meydaan getirmek zorunda kaldığı değişikliklerin de bir hududu vardır. Hâkim grup bazı noktalarda itiyatlarını nasıl değiştirmiyorsa mahkûm grup da kendininkileri değiştirmez. İbtidaî kavimler arasında yaşayan Avrupalıların hayatları buna bir misal olarak getirilebilir. Bunlar yerlilerin vaktinde iş görmemelerinden çok defa şikâyet ederek bu kusurlarını düzeltmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Fakat sonunda en küçük bir muvaffakiyet bile elde edemeden bu işten vazgeçmiş ve zamanla artık şikâyet etmemeye başlamışlardır. Bunun sebebi kendilerinin de

vaktinde hareket etmek hassasını yavaş yavaş kaybetmiş olmalarıdır. Avrupalıların tarzı hareketlerinde husule gelen bu tahavvül, her yeni gelenin dikkatini çekecek derecede barız olmuştur.

Bir araya gelen iki grup birbirine ve müşterek muhite intibak edecek şekilde yeni bir faaliyet tarzı bulduktan sonra kültür değişmelerini teşvik eden haricî tenbih de ortadan kalkar. Fertlerin memnuniyetsizliğinden, hali hazır şartların düzelebileceği kanaatinden doğan dahilî tenbihler şüphesiz teşirlerini icraya devam edeceklerdir. bunlar her iki kültüre ait durgunluğu yenebilecek derecede olduklarından bir grupta meydana gelen bir unsur, normal bir şekilde diğerine intikal edebilir. Bunun gibi karşılıklı intibak, arada bir müvazene meydana getirdiğinden gruplardan birinde husule gelen anî bir değişiklik diğerinde de şiddetli bir tahavvüle sebep olacaktır. İşte bunun için, hâkim grup istiklâlini muhafaza edebileceğinden istediği zaman tabi grubun işlerine müdahale etmekten geri durmayacaktır. Meselâ hâkim gruba mensup bazı fertler, sırf hasbî hiş ve düşüncelerin sevkiyle mahkûm grubun hayat şartlarını değiştirmeye kalkışabilirler. Bu nevi sevk ve idareye tabi, güdümlü bir kültür değişmesi, herhangi mecburî bir değişmede olduğu gibi, mahkûm grubun arzu ve ihtiyaçlarına lâkayd kalarak bu işi başarmaya çalışacak, bu yüzden kültürde nizamsızlığa, aksaklıklara sebep olacaktır. Diğer taraftan hâkim grup menfaat saikiyle de tabi grubun bazı itiyatlarını değiştirmeye yeltenebilir. Meselâ şapka, elbise vesaire gibi kendi mallarını satabilmek gayesiyle onları kullanmaya veya yerlileri fabrikalarda çalıştırmak hususunda ikna etmeye uğraşabilir. Veya mahkûm grubun kendisi için bir tehlike olması zannı, hâkim grubu ya onu tamamiyle ortadan kaldırmaya veya temsile sevkedebilir. Amerikalıların Avrupa'dan gelen muhacirleri Amerikalılaştırmak istemeleri; veya muhtelif Avrupa milletlerinin kendi memleketlerinde yaşayan, başka lisan ve kültüre sahip ekalliyetleri temsil etmek arzu ve cehitleri buna misal olarak gösterilebilir. Bununla beraber bu nevi haller oldukça nâdirdir.

2 — İctimaî ve kültür bakımından karışma

İctimaî - kültür kaynaşması; şimdi doğrudan doğruya, sıkı ve devamlı bir kültür teması neticesinde ancak vuku bulan ikinci grup hadiselere geçiyoruz. Fakat her şeyden evvel, sıkı ve devamlı bir temas olmadan, ictimaî - kültür kaynaşmasının meydana gelemeyeceği aşi-

kâr olmakla beraber, onun zarurî bir neticesi olmadığını, daimî ve sabit bir şekilde onunla birlikte tezahür etmediğini de belirtmek lâzımdır. Hakikatte iki kültür veya cemiyet bir arada çalışabilecek şekilde birbirine intibak ettikten sonra karışmadan asırlarca yanyana yaşayabilmektedir. Bunu, muhasım milliyetçilik cereyanları başlamadan evvel Avrupa'nın muhtelif semtlerinde müşahede etmek mümkündür. Meselâ Rusya'da 18 inci asırdan itibaren Ruslarla yanyana yaşadıkları halde âdetlerini şekillerini muhafaza eden İsveç ve Alman grupları vardı. Bu nevi hallere, medenî olmayan cemiyetler arasında da rastlanmaktadır. Madagaskar'da, cenup Skalava'ları, ayrı krala tabi üç kabilenin federasyonundan başk bir şey değillerdir. **R. Linton,** burda tetkiklerde bulunurken müracaat ettiği yerliierin ifadesine göre bu kabilelerden biri, deniz, diğeri toprak, üçüncüsü de orman işleriyle meşgul olmakta ve elde ettikleri mahsulleri aralarında mübadele etmektedirler. Bazen her üç gruba mensup fertlerin aynı köyde, bir arada yaşadıkları da vakidir. Bununla beraber her kabilenin kendisine mahsus örf ve âdetleri vardır. Her kabile kendi âdet ve an'anelerine riayet ettiği kadar diğerlerininkine de hürmet etmekte, tavır ve hareketlerini ona göre ayarlamaktadır. Aralarında hüküm süren âdâbı muaşeret bunu icab ettiriyor: Meselâ diğer kabilelere ait köyler ziyaret edildiği zaman mahall- âdetlere göre hareket edilmekte bilhassa tabulara riayet olunmaktadır. Bununla beraber hiçbir grup mensubu diğer kabilelere ait âdetleri devamlı olarak benimseyip kabul etmiyor. Resmî bir şekilde menedilmiş olmamakla beraber kabileler arasında evlenmeye ender olarak rastlanıyor. Evlenmenin vukuu halinde kabile âdetlerine aykırı olarak hareket edilmiyor; zira kadınla çocuklar, kocanın mensup olduğu grubun âdetlerini benimsiyorlar.

Bu misalde kültür karışmasına mani sebeplerin tamamiyle psikolojik olduğu anlaşılıyor. Hakikatte fertlerde müşahede edilebildiği veçhile insanın kendisini emniyet veya emniyetsizlik içinde hissettiğine göre şahsiyetin nev'ini ve kaderini tayin eden gayet esaslı bazı temayüller vardır. Bunlar, ferdin tavır ve hareketleri üzerinde müessir olmaktadırlar. Bunun gibi psikoloji bakımından kendilerini emniyette hisseden cemiyetler vardır. Yukarıki misalde olduğu gibi bu nevi cemiyetlerden her biri, uzun müddet temas halinde bulunmalarına rağmen, kendi üstünlüğüne son derece kani olduğundan âdetlerini veya kültürünü başka gruplara empoze etmek ihtiyacını bile duymuyor. Bunun için bu kabilelerden herhangi birisine mensup bir fert öteki grublarda bulunanlara ne gıpta etmekte ne de onlara benzemek lüzumunu hissetmektedir.

Maamafih bu şartlar altında bile şüphesiz kültür değişmeleri vuku bulmakta, bazı küçük unsurlar mübadele edilmektedir. Yeni alınan bu unsurları her grup kendi kültürünün mevcut şekillerine uyacak bir tarzda değiştirmekte. tefsir etmektedir. Buna mukabil yine her grubun kendi kültürünün içinden doğan, yeniden yaratılan her unsur, mevcut kültür farklarını idame ettirmektedir.

Muhtelif kültürlerin karışmasını tayin eden şart ve amiller çok muhtelif olmakla beraber bu hadisenin mekanizması ve tabi bulunduğu ameliye haddi zatında gayet basit olduğundan bütün hallerde daima aynı yeknesaklık içinde meydana gelmektedir. Kültür karışması, ilkin unsurların karşılıklı olarak verilip alınmasilye başlar. Bu mübadelede, fayda temini, mevcut kültür şekilleri veya nizamiyle uyuşma, itibar ve sair psikolojiye ait faktörler başka nevi kültür değişmelerinde olduğu gibi tesir ederler. Bundan başka kabul olunan unsurların temsil edilmesi hadisesi de burada aynıdır. Arada biricik fark, karşılıklı olarak kültürlerin birbirine intibak etmek üzere unsurlar mü badele etmesi ameliyesine, bu merhaleye erişildikten sonra da devam olunmasındadır. Bu hususta en müessir saikin, ictimaî ve kültür bakımından kendisini aşağı gören cemiyetin, hâkim veya üstün zannettiği gruba tamamiyle ve her cihetle benzeme arzusundan ibaret olduğu görülüyor.

İctimaî kültür karşılaşmalarında her iki cemiyetin aynı nisbet dahilinde, müsavi unsurlar alıp verdiği haller enderdir. Mübadele ettikleri unsurlar arasında husule gelen bu fark, esas itibariyle şu iki nevi faktöre tabi bulunmaktadır: Bunlardan biri itibara ait faktörler; diğeri de her iki kültürün bulundukları muhite intibak kabiliyetleriyle ilgili bulunan faktörlerdir. Şüphesiz bu faktörler birbiri üzerine karşılıklı tesir icra ederler. Eğer her iki kültür de muhitlerine iyiden iyiye intibak etmiş ise ictimaî bakımdan kendisini aşağı gören grubun daha çok kültür unsuru alacağını kabul etmek doğru olur. Zira üstün zannedilen gruba benzeme temayülünün psikolojik saikleri bunu icap ettirmektedir. Bununla beraber eğer ictimaî bakımdan üstün olan grubun kültürü muhit şartlarına iyi intibak edemiyorsa bu cemiyete mensup fertlerin tabi grubtan daha çok kültür unsurları almaları mümkündür. Bunun en parlak misalini, medenî şehirler zaptedip buralarda yaşamaya başlayan göçebe ve harpçi kavimler vermektedirler. Bu şartlar altında göçebe kavimler hâkim ve ictimaî bakımdan üstün bir vaziyette olmalarına rağmen mağlûp ve mahkûm cemiyetin kültürünü almak suretiyle temessül etmişlerdir. Bu vaziyet Avrupa'nın muhtelif devirlerinde birçok grubun aristokrat kısmı, daima yendikleri

memleketin kültürünü almış, kendi kültürünün sadece sembolik bir kıymeti haiz olan kısmını muhafaza etmiştir.

Buna mukabil hâkim tabakanın kültürü hem yüksek, hem de muhite intibak kabiliyetini haizse, artık mübadele, daha ziyade tek taraflı bir iktibas karakterini taşıyacaktır. Bu hal, Avrupa'dan Amerika'ya hicret eden gruplarda pek iyi müşahede olunmaktadır: Bunlar mevcut Amerika kültürünü bir bütün olarak aldıkları halde, ancak pek cüz'î denebilecek bir nisbette kültür unsurları verebilmişlerdir.

İctimaî - kültür karışmasının vuku bulduğu hallerin çoğunda mübadele her vakit böyle tek taraflı olmadığı gibi iktibas edilen unsurların izlerini de onların menşelerine kadar takip etmek her vakit kolay değildir. Zira kültür unsurlarının mübadele veya iktibas esnasında geçirdikleri tahavvüller ve yerli unsurların bunlara uyması keyfiyeti, meydana gelen halitaya fizikî olmaktan ziyade kimyevî bir karakter vermektedir. Yani karışmanın bir neticesi olan terkip, her iki kültürden gelen unsurların sadece bir yığınından ibaret olmadığından mevcut şekillere bakarak bunların evvelce hangi kültüre ait olduklarını tayin etmek güçtür.

İctimaî ve kültür bakımından birbirine karışan cemiyetlerden hiç biri ötekisini bir bütün olarak içine alıp temsil edemeyeceğinden karışma, münferit fertlerin bir gruptan ötekisine devamlı bir şekilde geçmesiyle başlar ve öylece biter. Bu itibarla ictimaî ve kültür karışmasının takip ettiği seyir her zaman yeknesaktır. Bu nevi karışmalarda cemiyetlere izafe edilen ictimaî bakımdan üstünlük veya aşağılık vasıflarıyla birlikte tezahür eden hisler de her vakit araya girdiğinden bir gruptan üstün gruba karışma şeklinde kendisini göstermektedir. Böylece aşağı tabakalara veya gruba ait fertler hâkim grubun kültür unsurlarını, tarz ve şekillerini alarak bu grup mensuplariyle temaslarını artırmak suretiyle ona karışmaktadır. Bu kültür hadisesini Amerika'ya hicret eden gruplara mensup fertlerde müşahede etmek mümkündür. Şüphesiz bu ameliye bazı şartlar altında tacil edilebileceği gibi tehir de edilebilir. Meselâ aşağı gruba mensup herhangi bir fert bu grupla temasını muhafaza ettiği müddetçe ona ait olduğunu kolaylıkla unutamayacaktır. Fakat bu şahıs kalkıp başka bir yere, sadece ictimaî bakımdan yüksek olan cemiyet mensuplarından teşekkül etmiş bir grubun bulunduğu mahalle giderek yerleşmiş olsa ve onlar da bu ferdin aşağı tabakaya ait olduğunu bilmeseler kendini temsil etme, içlerine kabul etme ameliyesi çok kolaylaşmış olur. Üstün gruba karışmak arzusu şiddetli bulunduğu zaman bu gruba fert fert geçme hareketi de süratli olur. Böylece aşağı gruba mensup en

kuvvetli, enerjik ve kabiliyetli fertler, mensup oldukları grup ayrı yaşadığı müddetçe ondan ayrılmayı, onun içinde kalıp yüksek bir mevkie geçmeye tercih ederler.

Bu suretle aşağı grubun kültürünü hakir görmek, onu reddetmek ferdî muvaffakiyetin bir sırrı olarak âdeta usul haline geldiğinden bütün grubun kendi kültürüne karşı atitüdü de bu istikamette değişecek ve bu hal o kültürün büsbütün ortadan kalkmasını neticelendirebilecektir. Buna rağmen mahkûm gruba mensup bazı kimseler temessül edilmeyi istemeyerek kendi kültürlerine ait bazı unsurları, birer sembol halinde muhafaza hususunda ısrar edebilirler.

Kültür temaslarında, ictimaî üstünlük veya aşağılık farkları ve ve bunlara dayanan hisler gibi ırk farklarının da birer amil olması mümkündür. Binaenaleyh ırk farklarının da nazarı itibara alınması lâzımdır. Temas halinde bulunan grupların ırk farklarına izafe edecekleri mana ve tedailer kültür karışmalarında büyük bir ehemmiyet kazanabilir. Bilhassa grupların birbirine karşı takınacakları tavırlar bunlara dayanabilir. Çok defa ırk farklarından ziyade bunlara izafe olunan mana ve tedailerin daha ehemmiytli olduğu görülmektedir. Zira ırk farkları, iki grubun evlenme suretiyle birbirine karışmasına mani olamamaktadır; açıktan açığa veya gizli olarak tesalüpler vuku bulmaktadır. Bu hadise, temas halindeki iki grup arasında en sık rastlanan umumî bir hadisedir.. Bu nevi birleşmeler neticesi meydana gelen melezleri psikoloji bakımından ana ve babalarının mensup bulundukları grupların hiç birisinden aşağı olmadıkları iddia edilmektedir.

Bir kültürün, onu temsil eden bir gruptan diğerine intikali meselesine gelince; şimdiye kadar elde edilen malûmata ve yapılan tetkik neticelerine göre, herhangi bir ırkın, kendisine tam bir imkân ve fırsat verildiği takdirde herhangi bir kültürü edinememesi için hiç bir sebep yoktur. Zira bütün ırkların psikoloji bakımından birbirine çok benzedikleri anlaşılıyor. Binaenaleyh bir grubun davranış tarzlarını, atitüt ve zihniyetini başka bir grubun edinmemesi için hiç bir mani görülmemiştir. Hakikatte birçok, mütecanis olmayan kültür unsurlarının mazide büyük bir sahaya yayıldığı; ırk bakımından pek muhtelif gruplar tarafından benimsenip temessül edildiği bilinmektedir. Ancak bazı fizyolojik farkların bu umumî kaideyi hudutlandırması mümkündür. Meselâ Polinezyalılardan bazılarında görüldüğü gibi vereme karşı irsî temayülü fazla olan bir grubun, maden işlerini veya fabrika hayatını benimsemesi kendisi için mahzurlu olabilir.

Fakat umumî ve normal bir kültür mübadelesinde ehemmiyetli bir rol oynamayan ırk farklarından doğan faktörler, grupların ictimaî bakımdan karışma ve birleşmelerinde çok mühim bir yer alabilir. Zira bu nevi karışma hallerinde ırkın ehemmiyeti, gruplar arasında mevcut bedenî farkların ictimaî sınıf veya tabakalar için ayırıcı bir alâmet olarak kıymetlendirilebilmesindedir. Yoksa sırf biyolojik bir vakıa olarak alındığı takdirde ırk, ehemmiyetini kaybetmektedir. Zira muhtelif ırklara mensup iki grubun birleşmesi daima mümkündür. Bunun için de sadece temasa geçmelerinin kâfi geldiği ve en iyi düşünülmüş. gayet girift nizam ve kanunların buna mani olamadıkları çoktan bilinmektedir. Ancak temas halleri ekseriya ictimaî üstünlük ve aşağılık farklarını, bunlardan doğan hissi atitütleri ihtiva edeceğinden yüksek grup mensupları, sahip bulundukları maddî bazı faydalar gibi sırf itibara dayanan imtiyazları da hakir gördükleri bir zümre ile bölüşmek istemeyebilirler. Bu itibarla aşağı veya mahkûm grup fertlerinin üstün gruba geçme arzuları ne kadar kuvvetli ise yüksek tabaka mensuplarının da bunları uzaklaştırmak temayülleri o nispette kuvvetli olacaktır. Yalnız şu da var ki grup arasındaki farklar sırf kültürden geldiği müddetçe karışmaya mani olmak amelî bakımdan mümkün değildir. Zira aşağı gruba mensup fertler üstün tabakanın lisanını, itiyatlarını adamakıllı öğrenip yaşayış tarzını benimsedikten sonra onları ayırmak güçleşecektir. Avrupa'nın şimalindeki memleketlerden Amerika'ya gelenler bu hususta misal olarak gösterilebilirler.

Fakat her iki grup fertleri arasında bariz bedenî farklar bulunuyorsa aşağı grubun üstün gruba karışmasına mani olmak kısmen kolaylaşır. Maamafih bu takdirde bile grupların karışması ancak geciktirilmiş olur. Zira aşağı, mahkûm gruba mensup fertler karışmayı arzu edyorlarsa, bütün harici manlalara rağmen buna er geç muvaffak olmaları mümkündür. Üstün grubun kadınları aşağı gruba mensup fertleri nazarî olarak reddetseler bile erkekler, aşağı grubun gönüllü kadınlarıyle temastan çekinmeyeceklerdir. Böylece aradaki bedenî farkları gidermeye müteveccih bir kan karışması meydana gelecektir. Bu karışma ameliyesi çabuk veya yavaş vukua gelebilir. Fakat muhakkak olan bir şey varsa, bu nevi temas hallerinde gruplardan birisi karışma istediği takdirde buna tamamiyle manl olunamayacağıdır.

Birbiriyle temasa gelen gruplar arasında karışma arzusunun bulunmadığı haller de vardır. Bu taktirde her iki grup kendi üstünlüğüne inandığı için karışmaya karşı mukavemet bir kat daha artmış olur.

Şayet bu vaziyet dahilinde yine karışmak vuku bulursa meydana gelecek melezleri her iki taraf da istemeyeceğinden bunlar üçüncü; aşağı bir grubu teşkil ederler. Avrupalıların bazı Uzakşark memleketlerindeki durumları buna misal olabilir. Bu son durumun zarurî olarak gruplar arasındaki hâkimiyet veya tâbi olma halini temsil etmesi, onun bir neticesi olması şart değildir. Bununla beraber bilfiil mağlûp ve mahkûm olmuş bir grup da buna rağmen kendisini hâlâ üstün sanarak hâkim grubun kültüründen yalnız muhitine intibak temin eden unsurları almakla iktifa edip meşru bir şekilde karışmayı istemeyebilir. Amerika'da yaşayan yerli kabilelerden kızılderililerden bazılarının tavırları da buna misal olarak zikredilebilir. Hakikatte her tarafı beyaz ırktan olan insanlarla çevrilmiş, fiilen onların hüküm ve idaresi altında bulunan bu kabileler, Amerikalıların iktisadî yardımları olmadan yaşamayacaklarını ihtimal bildikleri halde hâlâ kendilerini onlara üstün addetmektedirler. Bu yerli kabileler, Amerika kültüründen ancak kendi işlerine yarayan unsurları seçip almakta, fakat hiç bir vakit onlarla karışarak temessül edilmeyi akıllarından geçirmemektedirler.

Maamafih kültür temaslarının devamlı olduğu bu nevi hallerde grupların birbirine karşı takınmış oldukları tavırların, atitütlerin de muhtelif zamanlarda değiştiği vakidir. Grupların kendi aralarında tayin etmiş oldukları ictimaî hudutlara karşı daha müteassıp veya daha müsamahalı davrandıkları görülüyor. Bu tahavvülü, Avrupalıların şark kültürüne, bunların mensuplarına ve bu kültürlerden iktibas olunan unsurlara karşı takınmış oldukları tavırlarda müşahede etmek mümkün olduğu gibi, Amerikalıların kendi memleketlerinde yaşayan yerli kabilelere karşı muamele ve atitütlerinde de görmek kabildir. Devamlı bir kültür teması halinde bulunan grupların birbirine karşı takındıkları tavırlarda görülen bu değişikliği meydana getiren faktörler şüphesiz çok karışık ve mütenevvidir; bu itibarla iki muhtelif vaziyette birbirinin aynı olmaması ihtimali çok kuvvetlidir.

Buna mukabil, yine devamlı kültür teması hallerinde grupların birbirine karşı takınmış oldukları tavırlar veya atitütlerde müşahede olunan başka neviden, diğer bazı tahavvüller daha vardır ki bunlar birçok vaziyetlerde hep aynı tarzda tekerrür ettiklerinden muayyen bir nev'in sabit bir mümessili oldukları hissini vermektedirler. Atitütlerde vukua gelen bu nevi tahavvüller, ilkin üstün gruba karşı duyulan büyük bir hayranlık, ona karışabilmek, tamamiyle benzemek gaye ve emeliyle, onun kültürünü samimî olarak benimsemek arzusuyle baş-

lar. Fakat temas devam ettikçe başlangıçtaki hayranlığın ifadesi olan atitüdün yerine yavaş yavaş daha çok tenkidln karıştığı bir takdir hükmü geçmekte ve onu düşmanca bir tavır takip etmektedir. Hemen bütün vakalarda atitütlerde görülen bu değişmeler, muvaffakiyetsizlik neticesinde husule gelen ferdî sukutu hayaller, hâkim grup mensuplarının reddedici, sert ve haşin muamelelerinin sebep olduğu kırgınlıklarla birlikte tezahür etmektedir. **Hakikatte muvaffakiyetll bir ictimaî - kültür karışması esnasında veya temessül hadisesi devam ettiği müddetçe, aşağı mahkûm gruba mensup fertlerin ekserisinin tavırlarında tenkit veya düşmanlık ifade eden bir tezahüre rastlanmaktadır.** Bunun mânîdâr olduğu inkâr edilemez. Aşağı mahkûm gruba mensup fertler, eğer kendileri için mevcut ictimaî mania ve mahzurların bir gün ortadan kalkacağına kanaat getirilirse birçok müşkküllere hattâ haksızlıklara, geçici hadiseler diye tahammül edebilirler. Bu arada hâkim gruba karşı duydukları hayranlık ve takdir hissinden bir kısmını kaybetseler bile, ona karışmak, benzemek veya onun bir cüz'ü olmak arzusunu muhafaza edeceklerdir; aşağı grup mensupları üstün gruba benzemek, ona karışmak ümidini kaybettikleri zaman ancak düşmanca bir tavır takınmaktadırlar.

3 — Yerli hareketler (değişmeye karşı aksülâmeller, irticalar)

İctimaî - kültür karışmaları esnasında veya başka kültür mensuplarına benzeme, o kültürü benimseme cehitlerinden doğan sukutu hayaller ve ümitsizlikler «yerli hareketler» denen aksülâmellere bir başlangıç sayılmaktadır. Bu nevi «yerli hareketler» değişmekte olan bir cemiyetin mazislni kültürünün geçmişteki muayyen bir safhasını tebcll etmesi ve mümkün olduğu takdirde onları ihya etmeye çalışması diye vasıflandırılmıştı. Umumiyetle kültür edğişmeleri esnasında karşılaşılan güçlükler, muvaffakiyetsizlikler, ferdî veya maşerî sukutu hayaller, kırgınlıklar ve ümitsizliklerle beslenen bu nevi aksülâmelleri, yalnız ictimaî - kültür karışmalarına veya devamlı kültür temaslarına has bir hal diye kabul edip onları ihmal etmek doğru değildir. Hakikatte maziyi veya kültürün geçmişteki muayyen bir safhasını tebcil etmek, hâdisesi, alelâde kültür değişmelerinde de müşahede edilebilmektedir. Zira terakkiyi seven, daima ilerlemek isteyen cemiyetlerde bile kültürde vukua gelen değişmeler, fert için rahat-

sızlık yaratmakta, hoşnutsuzluklara, manevî huzursuzluklara sebep olmaktadır. Bu itibarla o cemiyete ait fertlerden mühim bir kısmı geçmiş zamanlara hasret duyacak, maziyi günün zorlukları arasından pembe ışıklar altında görecek, o şekilde tahayyül edecektir. Binaenaleyh değişmelerden gelme huzursuzluklar, hoşnutsuzluklar ne kadar şiddetli ve serî olursa mazi hasretini ifade eden atitüt de o nispette yayılmış olacaktır.

Fakat kültür değişmeleri başka bir grup veya cemiyetin de sahneye girmesiyle daha karışık bir vaziyet almış ve bu esnada aşağılık hissi de işe karışmış ise maziyi tebcil etme, ulvîleştirme hadisesi de artık bir nevi psikolojik tatmin ve telâfi - **compensation** vasıtası olmuştur. Bu takdirde hali hazırda öğünecek bir şey bulamayan cemiyet, mazisinin hayali veya hakikî zaferleriyle kendisini avutmaya çalışacak ve bu nevi tatmin arzularının şiddet kazandığı anlarda kültürünün geçmişe ait bazı unsurlarını da ihya etmeye uğraşacaktır. Gerek bu ihya teşebbüsleri, gerek maziye hasret duyma, onu tebcil etme temayülleri, vaziyetten vaziyete değişeceği gibi, her cemiyetin kültürünün durumu ve mahiyetiyle de sıkıdan sıkıya alâkalıdır. Onun için bu hususta şümullü bir kaide koymaya imkân yoktur. Meselâ ibtidaî bir cemiyetin yerli edebiyatını veya köye mahsus güzel sanatlarını ihya etmeye çalışması nihayet sembolik bir kıymet ve mânayı haiz olacak ve ancak eski bir iktisadî sisteme dönme kadar faydalı veya müessir olacaktır.

Bu bakımdan yerli hareketlerin, ictimaî aksülâmelellerin birçok nevileri ve muhtelif tezahür şekilleri vardır. Yerli hareketlerin psikoloji bakımından burada zikredilmeye değer enteresan bir tezahürü, çok eskiden Amerika'ya gelip grup halinde yerleşmiş muhacirlerde müşahede edilmektedir. Bunlar, Amerika kültürünü bir bütün olarak alıp benimsediklerinden oldukça, iyi bir ekonomik durumda bulunmaktadırlar; buna rağmen, menşeleri itibariyl eaşağı bir tabakadan oldukları, ya kendilerine ihsas edilmekte veya onlar böyle hissetmektedirler. Bunun sebebi, hâlâ grup halinde yaşamaları ve komşularının bunların menşelerini unutmamalarıdır. İşte bu grupların kendilerinden daha eski Amerikalılar karşısındaki tavır ve hareketlerinde, aksülâmellerinde yerli hareketlerin bir nevi garip tezahürü görülmektedir: Bunlar, gizleyemedikleri hususiyetleri, saklamak istedikleri şeyleri, bu defa açıktan açığa tebcil etmeye kalkışmaktadırlar; millî kıyafetlerini giyiyor, millî günlerini eski devirlerde yaşadıkları şekillerde tes'it etmeye çalışıyorlar. Buna rağmen şenlikler gayet sathî, iğ-

reti bir şekilde tertip edilmekte ve kutlanmaktadır; toplantılar biter bitmez eski kostümler derhal depo veya mahzenlere konuyor ve herkes otomobillerine binip evlerine dönüyor.

Şimdi zikredilen bu vaka, yukarıdaki tarifine göre haklı olarak bir «yerli hareket» diye vasıflandırılabilir. Şüphesiz o, bu sahanın en meşhur ve tipik misallerinden birini teşkil eden Amerika yerlilerinden (kızılderililerden) ovalarda yaşayan kabilelerden birinin ihya ettiği hayalet dans - **ghost dance**'dan oldukça ayrılmaktadır. Ondan, şiddet itibariyle aynı derecede kuvvetli olmaması ile ayrıldığı gibi, daha fazla bir realizm ihtiva etmesi bakımından da ayrılmaktadır. Bununla beraber hülâsa olarak denebilir ki temas neticesi meydana gelen bütün kültür değişmelerinde bu iki neviden birine bilhassa birinci misale benzeyen bir «yerli hareket» baş göstermektedir. Hattâ bazen mevcudiyetinin tehlikeye düştüğünü hisseden hâkim grupta dahi bu nevi bir «yerli hareket» vukua gelebilir.

Diğer taraftan şiddetli, taşkın «yerli hareketlerin» ictimaî aksülâmel ve irticaların vuku bulması keyfiyetinin, muhtelif şartlara bağlı ve onların birleşmesini icap ettiren gayet hususî bir hadise olduğu anlaşılıyor. Bunların başında, yabancı bir grubun hâkimiyeti altına girmek, iktisadî güçlük, elde mevcut amelî vasıtalarla hüküm sürmekte olan buhranı gidermek ve sıkıntıdan kurtulma ümidini kesmiş olmak gibi şartlar gelmektedir. Bunlardan bir veya ikisinin mevcudiyeti bu hareketi meydana getirmeye kâfi gelemeyeceği gibi hepsinin bir arada bulunması da muhakkak ictimaî aksülâmeli doğurmaz.

Muhtelif araştırıcılar tarafından şimdiye kadar tetkik olunan şiddetli, taşkın «yerli hareketleri»nin hemen hepsinde tabiatüstü bir unsurun bulunduğu tespit edilmiştir. Bu nevi şiddetli ictimaî aksülâmellerin zuhur edebilmesi için harici tesirlerin ne derece kuvvetli olması keyfiyeti, grubun tabiatüstü kuvvetlere ve bunların hali hazırda cemiyetin, içinde bocaladığı maddî, manevî güçlükleri yenebilecekleri imanına bağlı bulunmaktadır. Bu itibarla «yerli hareketler» dolayısiyle kültürün maziye ait muayyen bir safhasının veya kısmının ihya edilmesi, haddi zatında bir gaye olmayıp arzu edilen hedefe varabilmek, istenilen bir neticeyi elde etmek için sadece sihirli bir vasıtadır. Başka bir ifade ile grup eski kültürüne, onun daha iyi, daha mükemmel olduğunu ve şimdiki şartlara daha iyi uyacağını hissettiği için dönmek istemiyor; sadece tabiatüstü kuvvetin yardımiyle bugünkü fena vaziyetini düzeltmek istiyor. Onun için bu nevi yerli hareket-

lerin temelinde irrasyonel bir tedaî sistemi faaliyet halinde bulunmaktadır: Grubun bir vakitler muayyen bir devir ve muhit içinde memnun ve mesut olduğu hatırlanmakta, ona, yani eski kültürün bu altın çağına dönmekle diğer bütün şartların da kendiliğinden herhangi bir şekilde yeniden düzeleceği zannedilmektedir. Bununla beraber grubun aynı zamanda realizmden büsbütün mahrum olmadığına da işaret etmek lâzımdır; zira o, hiç bir vakit eski kültürünü bir bütün olarak ihya etmeyi aklından geçirmiyor, ona, tamamiyle dönmek istemiyor. Bu itibarla eskilerine nazaran üstün olduklarını kabul ettiği kültür unsurlarının muhafaza edilmesinde mahzur görmüyor. Onun için hayalet dansını ihya eden Amerika yerlileri, kabilelerinin mavzer tüfeklerini, yemek pişirmeye mahsus madenî kapları kullanmalarına, beyazları taklit etmek suretiyle yaptıkları evlere ve yine onlardan almış oldukları bazı hayvanlara müsaade ediyorlardı.

Binaenaleyh hiç bir grup eski kültürünü muayyen bir zamanda mevcut olduğu şekilde aynen ihya etmek teşebbüsünde bulunmamıştır. Bu itibarla muayyen bir hedef gözetilerek bazı neticeler elde etmek maksadiyle ihya edilmesi istenen unsurlar, bu gayeye göre seçilmiş birer sembol mahiyetindedirler. Yalnız bu ameliye şiddetli, taşkın aksülâmellerde daha ziyade sihire mütemayil olduğundan yerli hareket, ta başlangıcında muvaffakiyetsizliğe mahkûm bulunmaktadır: Halbuki daha mutedil yerli hareketlerinde, umumiyetle psikolojik faktörlere dayandığı, daima gaye ve göz önünde tutulup hareket edildiği için kısmen muvaffak olunmaktadır. Esasen buradaki muvaffakiyetten maksat, eski, ölü bir kültürü ihya etmek olmayıp, grubun, fena, mahkûm edici şartlar altında kendini küçük hissetme duygusuna karşı benliğini takviye etmesidir.

FASIL : VI

Geçmişte ve zamanımızda büyük şehirlerde vukua gelen serbest kültür değişmeleri

Büyük şehir hayatının ictimaî, sınaî ve umumiyetle iktisadî bakımdan esasen mü'dil olan bütünlüğüne tesir eden muhtelif kuvvetlerin büyük tenevvüü neticesinde buralarda vukua gelen kültür değişmelerini tesbit ve izlerini takip etmek kolay değildir. Bir köy cemaatinde esas faaliyetler bir veya iki, nihayet pek mahdut meslekler etrafında toplandığından vukua gelecek değişmeleri tayin ve takip etmek nisbeten kolaydır. Halbuki küçük ve büyük şehir kültürü daha mürekkeb, daha mütenevvi ve fazla işlenmiş bulunduğundan ortaya çıkan yenilikler ictimaî hayatın hemen her sahasına yayılarak bütün faaliyetlere şamil olabilmektedir.

Bunlardan daha mühimmi, bu değişmelerin bugün bizden çok uzak bulunan bir geçmişte meydana gelmiş ve zamanında sistemli bir şekilde müşahede ve tesbit edilmemiş olmasıdır. Bu yüzden kültür değişmeleri tetkiki bakımından telâfisi çok güç hattâ bazen imkânsız kayıplar karşısındayız. Zira bu değişmelerin ne zaman, hangî şartlar altında, kimler tarafından meydana getirildiği, bunların nev'i, mahiyeti, şümulü hakkında etraflı, katî, sarih malümattan, bu hususta yapılmış Ilmî tetkiklerden mahrum bulunuyoruz. Onun için, bütün bu noktaları birer birer araştırmak, değişmeler üzerinde müessir olan ictimaî - ruhî amilleri meydana çıkarmak gibi gayet güç, zahmetli bir vazife ile karşılaşıyoruz. Bunları, şüphesiz, tek bir insanın hattâ tek bir ilme (meselâ tarih veya sosyolojiye) mensup bir grubun bir nesil içinde başarması mümkün değildir. Bunun Için muhtelif ilim şubeleriyle (tarih, sosyoloji, hukuk, felsefe, Iktisat, sosyal antropoloji, psikoloji... ilh. ilimlerle) alâkalı ekiplerin müşterek, sistemli bir şekilde çalışmaları, araştırmaları lâzımdır.

Bu maksatla neşredilmiş olan «Tanzimat» adlı eser, mütevazi bir başlangıç sayılmalı, bundan böyle araştırmaların daha sistemli,

daha etraflı olmasına ve bunların Tanzimattan evvelki devirler gibi ondan sonrakileri de ihtiva etmesine çalışmalıdır.

Bu şartlar altında bugün biz ancak mevcut tarihî vesikalarda tesbit edilmiş olanlarla iktifa etmek zaruretindeyiz. Bu vesikalar maalesef esas itibariyle yalnız idarî, siyasî veya mülkî teşkilâttaki değişmeleri yahut sadece askerî, iktisadî ıslahatı kaydeden malûm tarihî eserlerle, burada bizim işimize daha çok yarayan yabancı seyyah, sefir, tüccar, mütehassıs gibi müşahitlerin münferit vakalara daha çok ehemmiyet veren seyahatnameleri ve Türkiye'deki ikametleri esnasında tuttukları jurnalleri, gönderdikleri mektuplar vesaire kabilinden zabıtlardır.

Bunlardan başka bugün müracaat edilebilecek başka bir vasıta, belki de en emin bir yol vardır. O da: Geçmişte vukua gelen değişmelere ait bütün tarihî malûmatı ve vesikaları göz önünde tutmakla beraber asıl ehemmiyeti bugünkü yeniliklere verip onları tetkik etmektir. Hakikatte bu metodla çalışma bu nevi araştırmalarda bugün teamül haline gelme istidadını göstermektedir. Yukarıda da (Fasıl: II) işaret edildiği veçhile hemen her yerde kültür değişmelerine katî bir mebde tayin edememek ve daha evvelki devirlere ait güvenilir tarihî vesika vesair kaynaklardan mahrum olmak gibi güçlükler karşısında araştırmalar, ister istemez kolayca müşahede edilebilen bir devre inhisar ettirilmektedir. Esasen hangi devlrde olursa olsun kültür değişmeleri bir cemiyette aşağı yukarı aynı ictimaî - ruhî faktörler tesiriyle meydana geldiklerinden yalnız derece ve şümul itibariyle birbirinden ayrılacak fakat aralarında mahiyet bakımından büyük bir fark olmayacaktır. Ancak kültür değişmeleri, taşkın heyecan ve ihtirasların karşılığı bir inkılâp çerçevesi içinde meydana geldiği zaman, aynı cemiyete mensup bir şahsın bunları velev objektif bir tarzda da olsa tetkik etmesi muhtelif sebeplerden dolayı kolay olmayacaktır. Bir defa cemiyetin hayatında onun yüksek menfaatleri icabı bir vasıta olması icab eden bir inkilap veya ihtilâlin ilk plandaki taraftarlarının gayretkeşliği, menfaati, taassubu; sonra, eski atitüt ve zihniyetin yeni şekiller, kalıplar altında yaşamakta devam etmesi... onu kolayca bir gaye haline getirebilmektedir.. Bu andan itibaren, memleketin yüksek menfaati ve hattâ inkılâbın esas prensipleri gibi asıl gayeler unutulmakta ve bir vasıtadan başka bir şey olmaması icab eden unsurlar onun yerine geçebilmektedir. Onun içindir ki tarihte çok defa inkılâplar muhaliflerinin tenkitlerinden ziyade taraftarlarının bu taadsup ve gayretkeşliklerine kurban gitmişlerdir. Bina-

enaleyh bu nevi zemin; ve ruh haleti içinde vukua gelen değişmeleri objektif bir şekilde tetkike tabi tutmak kolay değildir. Bundan başka evvelâ gelen bir yenilik, başlangıçtaki şeklini muhafaza edemeyerek daimî bir değişikliğe tabi olmaktadır ki, bunun da tetkik bakımından göstereceği güçlük meydandadır.

İşte bu ve buna benzer diğer sebeplerden ötürü biz her iki yoldan da faydalanmaya çalışacağız. Evvelâ, kültür değişmelerinin hangi ictimaî ve ruhî zaruretler, amiller tesiriyle nasıl, ne tarzda başladığını dha sarih ve bariz bir şekilde tayin edebilmek maksadıyle bir taraftan mümkün mertebe menşee kadar gidebilmek için azamî surette tarihî vesikalardan istifadeye çalışacak; öte yandan, memleketin tenkit ruhu ve hürriyet imkânları nisbetinde bugünkü değişmeleri göz önünde tutacağız.

Umumiyetle Türkiye'deki garplılaşma hareketi, yakın zamanlara kadar, hep tanzimatla başlatılırdı. Bu temayül bugün bile kuvvetli olmakla beraber garba yönelmenin fasılalarla da olsa daha çok eskiden bşlayıp devam ettiğini ileri süren fikir adamlarımız çoğalmaktadır.[44] Gerçi bu hususta katî bir tarih tayin etmek güç olmakla beraber garplılaşmaya verilecek manaya göre takribî bir zaman tespit etmek mümkündür. Filhakika garplılaşma hareketine başlangıç olarak münferit **kültür** unsurlarının bilhassa teknik vasıtaların Iktibası kabul edilecek olursa bunun tarihini, elde mevcut vesikalarda kayıtlı olanlara göre on beşinci asra kadar götürmek mümkündür (meselâ matbaanın memleketimize Yahudler tarafından ithal olunması gibi). Şimdilik başka tarihî vesikaların mevcut olmamasına veya bilinmemesine rağmen bu nevi kültür unsurlarının bilhassa bazı ticaret maddelerinin de aynı suretle daha önce kısmen de olsa Ithal edilmiş bulunması mümkündür. Zira garpla temasımızın memleketin coğrafî vaziyeti icabı ve haçlı seferleri dolayısiyle bu tarihlerden çok daha eski olduğunu ve bu münasebetlerin siyaset, harp sahalarındaki kadar ticaret sahasında da sıkı bulunduğunu biliyoruz.[46] Buna rağmen coğrafî bir temasın hudutlarını aşmayan bu devirde mahiyeti, nev'i ve ke-

---

44 Ahmet Refik, Ahmet Hamdi Tanpınar, Enver Ziya Karal, Uzunçarşılı İsmail Hakkı.

45 Avram Galanti; Türkler ve Yahudiler. Selim Nüzhet Gerçek; Türk matbaacılığı.

46 Toynbee; A. Study of History. vol. I.

A. Hamdi Tanpınar: 19 uncu asır Türk Edebiyat Tarihi mukaddeme.

mlyeti ne olursa olsun Iki âlem arasındaki mübadele ve Iktlbasların memleketimizde garba doğru hissedilir bir kültür değişmesi meydana getirmediğine şüphe yoktur. Bu itlbarla serbest bir şekilde de olsa kültür unsurlarının iktibasında daha şuurlu bir atltüdün esas olarak alınıp başlangıç tarihinin ona göre tesbit edilmesi istenildiği takdirde daha çok yakın zamanlara doğru gelmek zarureti vardır. Bu esasa göre münferit kültür unsurlarının Osmanlı imparatorluğu camiası içinde Türkler tarafından şuurlu bir şekilde iktibasını, 18 inci asırla başlatmak icab ediyor. Bununla beraber bizce şimdilik malüm olmayan daha evvelki iktibasların kendi sahalarında teknik tesirler meydana getirmek suretiyle iktisadî ve Ictimaî bünyede mahdut değişmelere sebep olmaları, ve müteakip iktibaslar Için bilhassa hazırlayıcı ve tacil edici bir rol oynamaları çok mümkündür. Maamflh Avrupa karşısındaki atitüdün değişmesinde bu nevi münferit iktibaslardan ziyade mağlûbiyetlerimlzin daha tesirli oldukları muhakkaktır. Bu Itibarla münferit kültür unsurlarının, şuurlu bir şekilde iktibaslarına başlangıç olarak ilk büyük mağlûbiyetlerin acısını en çok ve yakından duyan bir neslin yaşadığı (Lâle devri) alınabilir. Buna mukabil garplılaşmadan, (ilk cezrî ve mecburî değişmeler) kastolunuyorsa onu hiç şüphesiz İkinci Mahmud'la başlatmak icap eder. Bu takdirde Üçüncü Selim zamanı, serbest değişmelerle mecburî değişmeler arasında bir nevi intikal devresi olarak kabul edilmelidir. Böylece geçmişteki kültür değişmelerini esas itibariyle üç kısma ayırmak mümkündür.

1 — Cemiyette belli başlı herhangi tahavvül meydana getiremeyen ve mebdei katî olarak tesbit olunamayan münferit unsurların ithal edildiği safha ile bunların şuurlu bir şekilde Iktibas edildiği safhadan mürekkeb serbest değişmeler devri; yani on dokuzuncu asra kadar olan devir.

2 — Bir intikal devri olmak üzere Üçüncü Selim zamanı.

3 — Şümullü ve cezrî kültür değişmelerinin ancak mecburî bir şekilde meydana getirilebileceği kanaatinin belirmeye başladığı devir. Bu kısmı da İkinci Mahmud'la başlatmak suretiyle muhtelif devrelere ayırmak mümkündür.

a) İkincl Mahmud'dan Tanzimat'a kadar, yani Gülhane Hattı Hümayunu'nun ilânına kadar olan zaman,

b) Tanzimattan 1876 ya kadar,

c) 1876 dan 1908 inkılâbına kadar,

d) 1908 den 1923'e kadar,
e) 1923 ten zamanımıza kadar.

Şüphesiz bu taksimi başka türlü yapmak da mümkündür. Meselâ Selim'le Mahmud zamanlarını ayrı ayrı gösterecek yerde bunları Tanzimatın ilk safhası olmak üzere onunla birleştirip İkinci Abdülhamid'e kadar bir devre saymak; veya Tanzimatı 1908 inkılâbına kadar uzatmak da mümkündür. Çünkü bu safhaların ayırt edilmesi, biraz da tarihte iz bırakmış mühim siyasî vakaların mebde olarak alınıp alınmamasına ve bunlardan hangisinin alındığına göre değişmektedir. Şüphesiz geçmişteki mecburî kültür değişmelerini, ileride etraflıca tahlil edeceğimiz sebep ve âmillerin tesiriyle daima yarım kalmaya mahkûm idarî, siyasî, teşriî veya askerî ıslahat hareketleriyle birlikte yürüdüklerini nazarı itibara almak şartiyle bunlardan tamamiyle müstakil bir tasnife tabi tutmak da mümkündür. Maamafih hangi sahada olursa olsun bu ıslah veya yenilik teşebbüslerî de daima garp medeniyetine mensup cemiyetlerden biri model olarak alınıp ona göre tahakkuk ettirilmek için bunlar da bizzat birer kültür değişme hareketi diye kabul edilebilir. İşte tarihî vesika ve kayıtlara bağlı kalışımızın bir sebebi de budur, zira her nevi idarî, tesirî veya askerî ıslah teşebbüsleri oldukça tafsilâtla tesbit olunduğu halde sırf kültür değişme hareketleri ihmal edilmiştir.

1 — Geçmişteki serbest kültür değişmelerinin en şuurlu bir safhası ve mebdei olan Lâle Devrinden Üçüncü Selim'e kadar.

Avrupa ile aramızdaki ruhî manialar yüzünden şimdiye kadar resmî hudutlar içinde yalnız coğrafî bir mahiyet taşıyan, ticaret siyaset ve harp sahalarına inhisar eden münasebetler, bu devirde artık psikolojik setlerin sarsılması, hattâ kısmen çökmesi neticesinde manevi sahalara da yayılmış, bu suretle daha geniş, daha şümullü bir kültür temasına yol açılmıştır. Bu ruhî manialardan ne kastedildiğini ve bunların nasıl gevşeyip çöktüğünü ileride göreceğiz. Filhakika bu devirde başta Fransa gelmek üzere garp devletleri ve mümessileriyle daha sıkı bir temas ve münasebet tesis edilmiş, memlekete geniş mikyasta Avrupa mamulâtı ve sanat eserleri ithal olunmuştur. «**Langedok**'dan her sene İstanbul'la şark memleketleri iskelelerine 5000 balyadan ziyade kumaş gönderilirdi. Sonra **Liyon**'un sırmalı kumaşla-

rı, Marsilya'nın boyalı kumaşları, eczayı tıbbiye ve ziynet eşyası da sevkolunurdu. Bu ithalât on beş milyon liraya baliğ olurdu. Her sene Fransa ile Türkiye arasında beş yüz ticaret gemisi gelir giderdi.[47]»

Bundan başka Avrupa'ya bilhassa Fransa'ya, Avusturya ve İngiltere'ye müşahedelerini bildirmek, bulundukları memleketlerin terakki sebeplerini, maarifini tetkik gayesiyle ilk defa sefirler gönderilmiş, hediyeler verilmiş ve alınmıştır. Aynı suretle memleketimize gelen garp devletleri mümessilleriyle daha sıkı bir temas temin edilmiştir. «Lâle devri hengâmında Türklerle garplılar bilhassa Fransızlar beyninde fevkalâde bir samimiyet hâsıl oldu. İbrahim Paşanın keskin görüşü, siyasî tedbirleri tesiriyle Paris'e, Viyana'ya gönderilen elçiler, vatanlarına döndükleri zaman Avrupa medeniyetinin eserlerini de tamime çalıştılar, elçilerle düşüp kalktılar. Bu sebepten Lâle devri Türkler için parlak bir **uyanma** devri oldu. Avrupa medeniyetinin esaslı bir surette şarkta intişarı için ilk safhayı teşkil eyledi. Ezcümle Saadabad kasırlarının inşasında Fransız zevkinin büyük tesiri görüldü. İstanbul'un siyasî mehafilinde hep Fransızlık taklit edildi. Fransız elçisi, Üçüncü Ahmed'e kırk kadar zarif portakal ağacı takdim etti.[48]»

Filhakika diğer vesikalardan da anlaşıldığına göre garba, onun yaşayış, tezyin, tefriş tarzına karşı bilhassa saray ve yüksek tabaka mensubları arasında büyük alâka ve şiddetli bir taklit temayülü başlamıştı. Garp sanayiine ait mamullerin bilhassa ziynet ve giyim eşyasının yanında sanat eserlerinin de, mimarlık ve resim yoliyle memlekete girdiğine şahit oluyoruz. Felemenk elçilerinden birisinin maiyetinde İstanbul'a gelen ressam **Van Moar**'ın bu hususta büyük bir tesiri ve rolü görülüyor. Bu devrin yaşayış tarzına, tantanalı teşrifatına, ince işlenmiş olduğu kadar gösterişli, zengin kıyafetine ait sahneleri gayet canlı bir şekilde onun tablolarında tesbit edilmiş buluyoruz.

Fakat bu devrin en büyük ve müteakıp nesiller üzerine tesiri bakımından da şüphesiz en devamlı ve ehemmiyetli yeniliği İbrahim Müteferika'nın Sait Efendiyle birlikte (1727) açtıkları matbaadır. Gerçi matbaa memleketimize ilk defa 1492 de[49] Yahudiler, 1567 de Ermeni-

47 Ahmet Refik; Lâle Devri. 5. tabı. İstanbul, Hilmi kitaphanesi, 1932, sf. 90.
48 Ahmet Refik; aynı eser sf. 76-77.
49 Avram Galânti; Türkler ve Yahudiler, sf. 7. Selim Nüzhet Gerçek'in Türk matbaacılığı, İstanbul, Devlet Matbaası, 1939, adlı eserine bakınız.

ler ve 1627 de Rumlar tarafından ithal edilmiş ise de Türkler arasında rağbet görmediğinden umumî bir kabule mazhar olamamıştır. **Avram Galânti**'ye göre, İkinci Beyazid zamanında İstanbul ve Selânik'de, 19, Birinci Selim zamanında da 33 kitap basılmıştır. Bu tarihlerde İstanbul'da üç ve Selânik'te bir matbaa vardı. Bu matbaalarda ibranice, lâtince, yunanca eserler basılıyordu.[50] Sivaslı **Akpar** tarafından Venedik'ten getirilerek 1567 de İstanbul'da kurulan ilk Ermeni matbaasında da lisana ait bir kitapla 1568 de duaya dair ve 1569 da ayinlere mahsus birer kitap basılmıştır. İlk Rum matbaası da **Nikodemos Metaksas** adlı bir rahip tarafından malzemesi Londra'dan getirtilerek 1627 de İstanbul'da kurulmuş ve «Museviler aleyhinde bir risale» unvanlı ilk eser neşrolunmuştur. Gayet nadir olan bu kitabın bir nüshası Atina umumî kütüphanesinde bulunmaktadır.[51] Yine bu devirde hariçte bilhassa İtalya'da tabolunup satılmak üzere Türkiye'ye kitaplar ithal olunduğu malûmdur. Böylece matbaanın keşfinden 40 sene sonra Türkiye'ye ithal edildiği halde Türkler tarafından benimsenmeyip bundan ancak iki asır (235 sene) sonra yeniden kurulması çok şayanı dikkattir. Kültür değişmelerinin mekanizması ve psikolojisi bakımından fevkalâde mühim olan bu vaka, bize bu devirde mevcut taassuba rağmen garba temayülün derecesi hakkında bir fikir verebilmektedir. Bu noktaya bilâhare avdet edeceğiz.

Bu ilk Türk matbaasının açılması, memlekete yeni bilgi ve fikirlerin kültür değişmeleri üzerinde müsbet tesirler yapacak olan bu matbaanın müessisleri, kuruluş tarzı, faaliyeti ve neşrettiği eserler hakkında bugün oldukça geniş ve mevsuk bir malûmata sahip bulunuyoruz.[52] Matbaayı kuranlardan biri olan İbrahim Müteferrika 1674 te **Kolojvar** şehrinde doğmuş fakat bir Macar ailesinin çocuğudur; papaz yetiştirilmek üzere kolejde okutturulmuştur. 1692 de esir düşmüş ve iki sene sonra İstanbul'a getriilmiştir. Bir müddet sonra ihtida etmiş, muhtelif devlet hizmetlerinde bulunmuş, bu arada Damat İbrahim Paşanın teveccühünü kazanmıştır. Geniş düşünceli, hür fikirli münevver bir insandır; matbaanın ehemmiyeti ve faydaları hakkında **Vesilet-üt-taba**'a adlı bir nevi mucip sebepleri ihtiva eden risalesiyle öne sürdüğü deliller, zamanının düşünce ve ihtiyaçlarına göre ayarlanmış olup gayet kuvvetli ve mantıkidir. Memlekette hüküm

50 Selim Nüzhet Gerçek; Türk matbaacılığı, sf. 27.
51 Abdülhak Adnan Adıvar: Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul, Maarif Matbaası 1943. sf. 139.
52 S. N. Gerçek; aynı eser, sf. 29-30.

süren taassup okşanmaya, melhuz Itirazlar önlenmeye çalışılmış, matbaanın bilhassa islâmiyete faydası ve islâm harsına yapacağı hizmetler üzerinde durulmuştur. Buna mukabil istidada dinî eserlerin tabedilmeyeceği ihtiyat kaydının ilâvesi de unutulmamıştır. Müteferrika İbrahim Efendinin iş ortağı olan Salt Çelebi de matbaanın ehemmiyet ve faydalarına aynı suretle inanmış bir fikir adamıdır. Bilâhare Sadrazam olan bu Sait Efendi 1719 da Paris'e sefir olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebinin oğludur. Babasiyle birlikte Paris'te bulunduğu zaman matbaacılığı tetkike fırsat bulmuş ve onun ehemmiyet ve faydasını takdirde gecikmemiştir. İstanbul'a avdet ettiği zaman bir matbaa açmak fikrinde İbrahim Müteferrika ile derha lanlaşmışlardır. Bunun üzerine Müteferrika İbrahim Efendi,, Şeyhülislâmdan fetva, ve padişahtan ferman çıkması Için Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya bir arzuhal takdim eder.[53] Padişah Üçüncü Ahmed'In Sait Efendiyle Müteferrika İbrahim'e hitap eden (H. 1139) 1726 tarihli fermanında tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm tabetmemek şartıyle matbaa tesisine ruhsat verilir. İbrahim Müteferrika'nın evinde açılan bu ilk Türk matbaasında altısı müsbet ilimlere diğerleri, lûgat, tarih ve coğrafyaya ait olmak üzere 1743'e kadar basılan eserlerin adedi 17 yi bulmuştur.[54] Bunların içinde bizi burada en çok ilgilendirenleri garptan gelme yeni bir fikir veya bilgi ihtiva edenlerIdir. Adnan Adıvar'a göre bunların başında Kâtlp Çelebi'nin Ilâveli olarak basılan **Cihannümâ**'sı gelir. Coğrafyacı İbrahim ünvanını alan Müteferrika'nın bu esere yazmış olduğu en mühim ilâveler, hendeseye alt verdiği bazı malûmatla, kâinat sistemine dair, **Tycho Brahe** ve **Copernic**'in nazarIyeleridir. Aynı suretle o vakitler Türkiye için yeni olan **Descartes**'in **«Girdaplar»** nazariyesiyle **Aristo**'nun ağır cisimlerin arzın merkezine yaklaşmaya ve hafif cisimlerin buradan uzaklaşmaya mütemayil oldukları Iddiasına karşı **Galile**'nin itirazları da bu Ilâveler arasındadır. Bundan başka mıknatısın hususIyetlerI, pusula ve bunun Ibresinin İstanbul'daki inhirafları hakkında faydalı malûmat verir.[55] Burada bilhassa zikredilmeye değer bir eseri de Avrupalılar ve idare tarzları, eski askerî usullerle yenIlerin mukayesesi, yeni usulün faydaları hakkında yazdığı **Usul-ül-hikem fl nizamil-ümem** adlı kitabıdır. Müteferrikanın bu eseri Avrupa'daki inkişafın sırrı, yeni askerlik usullerinin üs-

53 S. N. Gerçek, aynı eser.

54 A. Adnan Adıvar, yuk. ismi geçen eser.

55 Aynı eser, sf. 149.

tünlüğü, bunların lüzumu hakkında gayet sarih ve kat'î bir görüş ve yeni fikirler ihtiva eder.

Yukarıda ismi geçen kıymetli eserinde Adnan Adıvar, on yedinci asırda ilme yeni bir veçhe veren ilmî zihniyet ve düşünüşte azim bir inkılâp meydana getirmek suretiyle bugünkü medeniyetin temellerini atan **Kopernik, Kepler, Galile, Francis Bacon, Descartes, Newton** gibi dehalar ve bunların eserleri hakkında kısaca malûmat verdikten sonra aynı ve müteakıp asra tekabül eden Türkiye'deki ilmî vaziyeti şöylece hulâsa etmektedir: «İşte bu devirde başlayıp yeni terakkilerle devam edip giden bu yeni ilimlerden, yukarıda görüldüğü üzere, Türkiye pek haberdar olmamıştı. Yalnız İbrahim Müteferrika, **Copernic, Galillée,** ve **Dercastes**'in isimlerini Cihannümâ'ya ilâve ettiği tezyillerde bir iki satırla zikretmiş ve fakat memleketimizde yetişen **Alexander Mavrocordato, Harvey**'in kan devranı gibi mühim keşfine dair lâtince tezinden Türkiye'de bahsetmeye bile lüzum görmemiştir. Hele yeni fizik ve riyaziyatın adı bile dillerde dolaşmıyor, bilâkis riyaziyat namına hâlâ hendese mukaddemeleri, hesap namına da Risalei Behaiye şerhleri ellerde dolaşıyordu.[56]» İşte 18 inci asır ortalarına kadar Türkiye, garptaki yeni ilimden ancak bu nisbette faydalanabilmişti.

Bu faslın başında da işaret ettiğimiz gibi garplılaşmaya karşı gösterilen ruhî mukavemetin kırılmasında başlıca âmil mağlûbiyetlerimiz olduğuna göre, kültür değişmelerinin, hiç olmazsa başlangıcın da, daha çok askerlik sahasında veya onunla ilgili olarak vukua gelmesi beklenebilir. Nitekim öyle olmuş, Tanzimata kadar değişmelerin ağırlık noktasını askerlik veya ona bağlı mevzular teşkil etmiştir. Mamafih bu sahaya ait değişmeler de tamamiyle gelişi güzel ve tesadüfidir. Bazen şevk ve gayretle ele alınan ve çok defa muvaffak olacak gibi görünen yenilik veya ıslahat hareketleri birdenbire, ehemmiyetsiz bir meseleden dolayı yüzüstü bırakılmış, aradan bir müddet geçtikten sonra aynı şeye bu defa daha az bir muvaffakiyetle yeniden başlanmıştır. Değişmelerin başlangıcında görülen bu istikrarsızlık ve sistemsizlik, üzerinde durulmaya değer bir hâdisedir.

Önceden tasarlanmış, esasları tesbit edilmiş bir plâna ve muayyen prensiplere göre hareket edilerek meydana getirilemeyen ve tamamiyle tesadüflere bırakılan bu nevi askerî yeniliklerden ilk iz bı-

56 Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, sf. 159.

rakanlar şüphesiz Birinci Mahmud zamanına rastlayanlardır. Gerçi, daha bu devrin başlarında askerî sahada yenilik ihtiyacının duyulduğunu ve bu hususta bazı teklifler yapıldığını gösteren bir vesika meccut ise de ne dereceye kadar tahakkuk ettirildiği belli değildir. Bu vesika, **Rochefort** isminde bir Fransız zabitinin, 1716 senesinde, Üçüncü Ahmed'e verdiği «Bâbıâli hizmetinde bir ecnebi askerî mühendisler kıtası teşkiline» dair on sahifelik bir rapordan ibarettir.[57] Diğer taraftan Ahmet Refik'de[58] Patrona Halil isyanının sebepleri arasında arasında İbrahim Paşanın nizamı cedit askeri yetiştirmeye başladığını **Marqui de Bonnac**'a atfen zikretmektedir ki bunun da sıhhatini tahkik etmek güçtür. Buna mukabil Birinci Mahmud zamanına (1730-1754) ait yenilikler hakkında daha sarih malûmata sahip bulunuyoruz. Bu devirde Kralı on beşinci Lui ile anlaşamadığı için Avusturya'ya oradan da Türkiye'ye sığınan ve aslen Fransız olup İspanya'daki muharebeler esnasında kendisine askerî bir şöhret temin eden **Comte de Bonneval** sözde islâmiyeti kabul ederek Osmanlı hükûmetinin hizmetine giriyor. Sonraları Kumbaracı Ahmet Paşa namiyle tanınan bu zat, on dört senelik hizmeti esnasında gerek askerlik gerek siyaset sahasında büyük bir faaliyet gösteriyor. Ordunun idaresi, teknik ve bilgi bakımından ıslahı hakkında raporlar veriyor.[59] Kumandanlığına tayin edildiği Humbaracı efradını, yeni usullere göre yetiştiriyor. Gösterişli harp oyunları ve talimler yaptırıyor. Aldığı neticelerden o kadar memnun, Türk askerinin kabiliyetlerine o derece hayrandır ki, Alman, Fransız alaylarının bunlara gıpta edeceğini söylemekten ve «mahir bir general bu askerle dünyayı bir kutuptan diğer kutba kateder[60]» diye öğünmekten çekinmez. Ahmet Hamdi Tanpınar, 1734 de Üsküdar'da açıldığı Ata tarihinde kayıtlı bulunan hendesehanenin de Ahmet Paşanın teşviki neticesinde meydana getirilmiş olması ihtimalini ileri sürüyor[61]. Eğer bu tahmin doğruysa Humbaracılar Paşanın amelî faaliyetlerini nazarî garp bilgi ve tekniğiyle takviye etmek lüzumunu duyduğu ve bunu ihmal etmediği anlaşılıyor. Yine bu sıralarda muhtelif garp müelliflerinin eserlerinden istifade edilerek ya-

57 Adnan Adıvar: Osmanlı Türklerinde İlim, sf. 160 (Hammer, Geschichte der Osman, Reiches. IV. 396).

58 Marqui de Bonnac'in Sefaretnamesi, sf. 233; Ahmet Refik: Lâle Devri, Sahife 120.

59 A. Vandal, une Ambassade en Orient; Enver Ziya Karal: «Tanzimat» 1940, İstanbul Maarif Matbaası, sf. 20-21.

60 Aynı eser.

61 A. Hamdi Tanpınar: Yukarıda ismi geçen eser, sf. 11.

zılmış **İlm-i kıyas-ı müsellesat** adlı bir eserle Avusturyalı meşhur bir kumandan olan **Graf von Montecucoli**'nin **Comentarü Bellicii** adlı harp fennine ait tanınmış kitabının tercümesini zikretmek lâzımdır. Her ikisi de askerlikle ilgili olmakla beraber birincisi, garp dillerinden türkçeye tercüme edilmiş müsellesata ait ilk riyaziye kitabı olması bakımından da ayrıca mühimdir[62]. Yine bu devir esnasında Patrona Halil isyanını müteakıp kısa bir müddet kapanan Müteferrika İbrahim matbaası tekrar açıldığı gibi Yalova'da bir kâğıt fabrikası kurulmuştur[63].

Araya giren kısa fasılaya rağmen garba yönelme ve medeniyete ait unsurların iktibası bakımından Üçüncü Mustafa'nın zamanı (1757-1773) bütün bu devrin hiç şüphesiz en ciddî, verimli ve devamlısı olmuştur. Memleketin geçirdiği felâketler, mütemadî mağlûbiyetler karşısında fazlasiyle müteessir olan bu kaygulu ve uyanık padişaha da yine tesadüfler yardım eder. Zamanında Fransa sefiri olan **de Vergennes**'nin damadı, Macar asılzadelerinden **Baron de Tott** adında bir zat, Türkçe öğrenmek maksadiyle İstanbul'a gelir ve muallim topçu zabiti sıfatiyle devlet hizmetine girer[64]. Bu zat ilk iş olarak «Sür'atçi» adı verilen bir topçu sınıfı meydana getirerek bunlara yeni usulde talimler yaptırır. Padişah da bir çok defalar bizzat, bazan da oğlu Üçüncü Selimi beraberine alarak bu talimlerde hazır bulunmak suretiyle yakın alâkasını gösterir[65]. **Baron de Tott** aynı zamanda Tophaneyi de ıslah ederek yeni tarzda toplar döktürmüştür. Bundan başka padişahın arzu ve teşviki üzerine Mühendishânei Bahrîi Hümâyûnu tesis ederek bizzat tedrisata başlamıştır: «Bu hükümdar (Mustafa III.) devlet idaresinin bütün şubelerini berbad eden fenalıkları izale için bazı tedbir ve malûmatın Avrupadan alınmasiyle iktifa etmemiş, ilim ve maarifin yayılmasını düşünerek, bir riyaziyat mektebinin açılmasını ve idaresini deruhte etmekliğimi benden istemiştir. Bunun üzerine Süleyman'ın (Bonneval'in evlâtlığı) hendesecilerinden geri kalanlar, böyle yeni bir tesisi, kendi cehillerine ima farzederek, itiraza kalkıştılar. Padişah büyük memurlardan intihap edilen iki mümeyyizin huzurunda, bu muterizleri imtihan etmemi bana emretti. Aralarından altı kişi imtihana girip, eski müessesenin şeref ve haysiyetini

62 Adnan Adıvar: aynı eser, sf. 163.
63 Ahmet Refik: Lâle Devri, sf. 163.
64 Adnan Adıvar: aynı eser.
65 Enver Ziya'ya göre, Baron de Tott memoires c. III. sf. 52, «Tanzimat» sf. 21.

müdafaa Için ayrıldılar. Bu imtihanda, kısaca, bir müsellesin üç zavlyesi mecmuunun ne olduğunu sordum; içlerinden en cesuru bana «müsellesine göre» cevabı verince imtihanı daha ziyade uzatmağa hacet kalmadığı anlaşıldı. Fakat şunu da söylemeliyim ki, bu mühendisler ilme rağbet gösterdiler, hemen hepsi yeni mektebe yazılmağa talip oldular[66].»

Baron de Tott'un bu ifadesinden Üçüncü Mustafa'nın ilme ve maarife olan meylini objektif ve derin bir görüşün mahsulü sanmakta acele etmemelidir. Her ne kadar o, Osmanlı imparatorluğunun daimî mağlûbiyet ve çöküşünün sebeplerini nizamı bozulan yeniçeri ordusunda görür ve onu ıslah etmenin mümkün olmadığını oğlu Selim'e söylerse[67] de kendisine karşı hayranlık duyduğu İkinci Frederik'in şaşırtıcı muvaffakiyetlerini aynı sebebe, yani askerinin iyi yetiştirilmiş olmasına hamletmez. Bilâkis Avrupa devletleri arasında cereyan eden yedi sene (1756-1763) muharebeleri esnasında bunların en küçüğü olan Prusya'nın bu zaferini o, hâdiseleri ve meş'um yıldızların tesirini önceden görüp haber veren müneccimlerin bir eseri olarak kabul eder. Bu bâtıl itikadın sevkiyle de Ahmet Resmî Efendiyi Prusya kralının nezdine elçi göndererek ondan üç müneccim ister. Frederik'in sefire verdiği cevap, şarkla garp arasında daha o vakit belirmiş olan zihniyet ve görüş farkı bakımından da çok müihmdir: «İyi bir orduya sahip olmak, sulh zamanında, harbe derhal girebilecek bir şekilde onu talim ettirmek, hazinesini dolu tutmak; işte benim üç müneccimim. Başkalarına malik değilim. Dostumuz Padişaha böylece bildirmenizi rica ederim[68].» Bu itibarla onun ilme temayülünü, tıbba bilhassa (ilmi nücuma) olan merakiyle izah etmek belki daha doğrudur.

Maamafih onun bu zaaflarının da memlekete faydası olmuştur. Padişah bir taraftan Fas'dan ve Prusya'dan müneccimler isterken diğer taraftan da Fransa'dan bu hususta yazılmış mükemmel bir kitap istemiştir. Bu talep üzerine Fransız İlimler Akademisi bir kaç astronomi kitabı göndermiştir ki bunların arasında **Josephe Jérôme Lalande**'ın meşhur eseriyle **Ziç**'leri vardır[69]. Bundan başka Üçüncü Ahmet zamanın-

66 Adnan Adıvar: ismi geçen eseri sf. 181 de; De Tott: Memoires sur les Turcs... Amsterdam 1784; III. sf. 152.

67 Enver Ziya Karal: Tanzimat sf. 21 de; A. Cevdet Bey: Etat Militie Ottoman, cilt I, sf. 316.

68 Enver Ziya Karal: aynı makale, «Tanzimat» sf. 22; Lavisse et Rambaud. c. 7, sf. 486.

69 Adnan Adıvar: Yukarıda ismi geçen eser, sf. 179.

da Paris'e sefir olarak giden Yirmisekiz Mehmet Çelebi vasıtasiyle yazma halinde İstanbul'a getirilen **Dominique Cassini**'nin **Zic**'leri o zamandanberi yani yarım asır kütüphane raflarında durduktan sonra Üçüncü Mustafa tarafından bulunarak türkçeye tercüme ettirilmiş. Bu eseri türkçeye çeviren Kalfazade İsmail Çinârî aynı zamanda bir logaritma cetveli de tercüme ederek izahiyle beraber bu kitabın başına koymuştur ki bu da türkçe ilk logaritma cetvelidir[70]. Yine bu padişah Fransız sefiri Vergennes vasıtasiyle iç uzuvları balmumundan yapılmış 8-9 yaşındaki bir çocuk iskeleti getirtmek için teşebbüse girişmiştir[71]. Fakat faydaları muhakkak olan bu münferit yenilikler, memleketi içine sürüklendiği müşkül vaziyetten kurtaracak, yaklaşan felâketlerden koruyacak mahiyette değildir. Nitekim bu sıralarda patlak veren Türk-Rus harbi (1768-1774) çökmekte olan imparatorluğun mahiyetini, zaaflarını bütün çıplaklığiyle ortaya koymuştur. Fakat bu mağlûbiyet de yenileşme bakımından bundan evvelkilerden farklı bir netice vermez. Acz içinde sürüklenen devlet adamları ilk iş olmak üzere harp yorgunluğunu gidermekten başka bir şey düşünmezler. İlk tedbir olarak da bir iki sene sonra Türkiye'yi terkeden **Baron de Tott'un** «süratçi» namiyle meydana getirmiş olduğu topçu sınıfı «fazla masrafı mucip oluyor!» diye lâğvedilir. Evvelce getirilmiş olan diğer ecnebi mütehassıslar da aynı suretle kendilerini muhitlerinin uyuşukluk ve lâkaydisine terkederler. Böylece koca imparatorluk askerî sahada bundan altmış sene evvel başlamış olduğu noktaya avdet ediyordu.

Osmanlı imparatorluğu gömüldüğü bu hareketsizlik içinde ancak Halil Hâmid Paşanın himmetiyle tekrar kımıldamağa başlar. Bilindiği gibi bu meşhur müceddid Kaynarca muahedesini müteakip tahta geçen Birinci Abdülhamid'in (1774-1789) sadrazamıdır. Halil Hâmid Paşa, padişahın da tasvibiyle ordunun talimi ve teknik bakımdan ıslahı maksadiyle Fransa'dan mütehassıslar getirmiştir. Bu arada bilhssa deniz kuvvetlerinin ıslahiyle kalelerin yeniden tahkimine ehemmiyet verilmiştir. Kaynarca müahedesiyle neticelenen Türk - Rus harbi, Osmanlı devlet adamlarından daha çok Fransa'yı endişeye düşürmüştür. Kudret ve nüfuzu gittikçe artan Rusya, şarkta Fransa'nın kültür ve siyasî tesirlerine mâni olacak ve iktisadî menfaatlerini bal-

70 Aynı yerde.

71 Bonnville de Marsagny, Le Chevalier de Vergennes. C. I. sf. 88-89. Enver Ziya Karal tarafından iktibas, Bk. «Tanzimat» sf. 22.

talayacak bir tehlike teşkil ediyordu. Bunun karşısında Osmanlı imparatorluğunun hiç olmazsa kendisini müdafaa edebilecek bir vaziyette bulunması lâzımdı; onun için geniş mikyasta yenileşmeye ihtiyacı vardı. Bu maksatla Fransa hükümeti, Birinci Abdülhamid'e elçi olarak gönderdiği **Choiseul - Gouffier**'ye şu şayanı dikkat talimatı veriyordu:

> «Eğer Türkiye büyük devletler arasında kalmak istiyorsa, imparatorluğun yalnız idaresini değil Olmanlıların karakterlerini de tadil etmeğe muhtaçtır. Sultanın, Babıâlinin, büyük ricalinin bu hususta nazarı dikkati celbedilmelidir.[72]»

Bu talimata uyarak hareket eden Fransız elçisi devlet adamlarını geniş bir ıslahata hazırlamağa uğraşır ve Halil Hâmid Paşaya da mağlûbiyetin sebeplerini şu şekilde anlatır:

> «Siz felâketlerinizden kendinizi itham etmelisiniz. Betaetiniz, cehaletiniz, donanmanızın tezebzübü, ordunun başıboşluğu felâketlerinizin sebeplerini teşkil ederler.[73].»

Fakat yine sefirin işaret ettiği gibi o vakitki cemiyetin içinde bulunduğu ahval ve şartlar dahilinde hükûmete mensup tek bir kişinin bu azîm yeniliği yapabilmesine imkân yoktu.

> «Burası Fransa gibi değildir. Fransa'da kral yegâne karar sahibidir. Türkiye'de ise, bir iş için ulemayı, hukukşinasları, mevkii iktidarda olan ve evvelce mevkii iktidarda bulunmuş olan kimseleri ikna etmek lâzımdır.[74]»

Buna rağmen Halil Hâmid Paşa elinden gelen her şeyi yapmağa çalışmış ve ilk iş olarak celbettiği ecnebi mütehassıslardan başka evvelce açılmış olan Mühendishanei Bahrii Hümayunu yeniden tanzim ve tensik ettirmiştir. Fransa'da tahkimat umum müfettişliğinde bulunmuş olan **Jean de Laffite Clavé** de bu mektepte hocalık edenler arasında bulunuyor ve istihkâmcılık hakkında ders veriyordu. Muhtelif milletlere mensup mühim miktarda diğer ecnebi mütehassısla-

---

72 Tarih Encümeni Mecmuası, Tertibi Cedit, c. I, sf. 28.
73 Léon Pingaud. Choiseul Goffier, sf. 76.
74 Léon Pingaud, sf. 82. Bu üç iktibas için Bk. E. Z. Karal «Tanzimat» sf. 23.

rın da iştirak ettiği bu yenileşme hareketi beklenmedik vüs'at ve ehemmiyet kazanırsa da Halil Hâmid Paşanın azliyle yavaşlar ve Kırım'ın Ruslar tarafından istilâsından dört sene sonra (1787) de açılan harp yüzünden de akîm kalır. Bununla beraber arkadan gelecek olan hakikî müceddidler müteakip asırda bu emeklemelerin bile boşuna gitmediklerini göstereceklerdir.

Bu devre (on sekizinci asra) ait değişmelerln tahlili:

Kısa fasılalarda muhtelif merhalelere ayrılan takriben üç çeyrek asır süren bu devrin bütün garplılaşma tarihimizde çok mühim bir yeri vardır. Çünkü gerek bu devirde gerek müteakip devirlerde vukua gelecek değişmelerin kaderini tayin eden ve onlara damgasını basan psikolojik tsir ve âmilleri bütün çıplaklığıyle bu başlangıç devrinde müşahede etmek mümkün olmaktadır. Bu sayede biz yenilik hareketlerinin neden bu derece ağır, plânsız, sistemsiz ve tesadüflere bağl ıolarak yürüdüğünü, aynı zamanda dahilî, haricî her nevi mânialar karşısında uzun veya kısa fasılalarla da olsa yine yoluna devam edebildiğini fakat bütün bunlara rağmen gayesine niçin tamamiyle erişemeden asırlarca sürdüğünü göreceğiz. Bu kadar hayatî bir ehemmiyeti haiz olan bu suallere ancak bu başlangıç safhasında değişmeler üzerine müessir olan sosyal - psikolojik faktörleri meydana çıkarmakla cevap vermek mümkün olacaktır. Bu itibarla bu ilk değişmeler çağının başlangıcında yer alan kâh bir sefahat, kâh bir intibah devri olarak vasıflandırılan Lâle Devrinin büyük bir ehemmiyet ve hususiyeti vardır. Fakat bu devrin hususiyetlerini anlıyabilmek için, imparatorluğun hangi şartlar içinde ve nasıl bir vaziyette bu devre girdiğini kısaca hatırlamak lâzımdır.

Bilindiği gibi Viyana önünden çekilmenin tarihi olan 1683 ten Lâle Devrine kadar geçen zaman, Osmanlı İmparatorluğunun en kanlı en buhranlı ve tehlikeli bir devrini teşkil eder. Bu tarih, aynı zamanda onun çok uzun sürecek olan can çekişmesinin, tamamiyle çöküşünün de başlangıcıdır. Bu kısa müddet zarfında imparatorluk iki yüz senede kazandığı yerleri kaybettiği gibi geri kalan kısmı da müdafaa edemeyecek bir hale gelir. Bu felâket devrinin ilk kısmı olan «1683 ten 1699 tarihine kadar devam eden muharebeler, hep bu ricatın muhtelif ve kanlı safhaları idi. Türk ordusu âdeta müthiş bir panige düçar olmuştu. O zamana kadar hasımlarını daima firara mecbur eden yeniçeriler, batî ve perişan, irtibatsız kütleler ve insan kümeleri halinde

yuvarlanıyorlar, düşmanlar her müsademe vukunda cesetlerinden yığınlar vücude getiriyorlardı.[75]» Nihayet bu sıra mağlûbiyetler ve Budin'in düşman tarafından zaptından sonra bu kanlı muharebeler Karlofça muahedesiyle sona eriyor. Fakat bu muahede ne bu feci hali düzeltebilmiş ne de istikbal hakkında teminat verebilmişti. Bilâkis imparatorluğun taksimi bu muahede ile başlamış, yabancı devletler istedikleri ve menfaatleri icap ettiği zaman onun dahilî işlerine müdahale hakkını bu muahede ile kazanmış oluyorlardı.

Bundan başka Avusturya'nın bu ânî ve beklenmedik muvaffakiyeti o vakte kadar pusuda yatan Rusya'yı da harekete geçirmişti; maamafih onun ilk saldırışı muvaffakiyetle önlenebilmiştir. Buna mukabil kanlı dramın Ikinci perdesi Petersvaradin'de başlıyor ve feci bir mağlûbiyet sahnesini müteakip Pasarofça'da kapanıyordu. Bu muahede ile de imparatorluk Belgrat dahil olmak üzere Sırbistan'ın büyük bir kısmını, Ulah'ı, Bosna'yı kaybetmek suretiyle iki asır evveline dönüyordu. Osmanlı İmparatorluğunu, maddî ve manevî bakımdan perişan ve bitkin bir hale sokan bu mağlûbiyetlerin müthiş tesiri, bunların ânî, beklenmedik, kanlı ve devamlı oluşunda idi.

Diğer taraftan Viyana bozgununa kadar zaferlerle dolu, uzun ve şanlı tarihi boyunca Avrupa kıtasında tek ciddî bir mğlûbiyet tanımayan, karada ve denizde asırlarca rakipsiz bir surette hâkim olan, tahtından krallar indirip hükümdarlar nasp ve himaye eden bir imparatorluğun garp âlemi karşısındaki psikolojik atitüdü sadece üstünlük duygusuyla vasıflandırılabilir. Bu hissin sevkiyle daima hakir görüp her nevi inkilâp ve tekâmülüne karşı lâkayd kaldığı bir dünyadan bozgunla neticelenen ilk darbeyi yediği zaman, mağlûbiyetlnin sebeplerini kavrayamamış, onu eski bir müttefikin **(Sobyeski**'nin) ihanetine veya kendi kumandanının beceriksizliğine hamletmişti. Bunlar, şüphesiz mağlûbiyette âmil olmuşlardı; fakat asıl sebepler değillerdi. Asıl sebep, Osmanlı İmparatorluğunun farkına varmadan düşmanlarının maddeten ve manen kuvvetlenmiş, Inkişaf etmiş, bilhassa medeniyet bakımından ilerlemiş olmalarında idi. Binaenaleyh yukarıda zikredilen âmiller olmasaydı belki mağlûbiyet bir bozgun halini almayacak ve imparatorluk bir müddet ayakta durabilecekti. Bununla beraber garp dünyası karşısında hezimet Osmanlı cemiyeti için mukadderdi, ergeç gelip kendini bulacaktı. (Osmanlı İmparatorluğu niçin

75 Ahmet Refik: Lâle Devri, sf. 6.

Avrupa karşısında gafil avlanmış, onun terakkilerinin farkına varamamıştı— Bu sual üzerinde ileride duracağız.)

Şimdi bizim için mühim olan birbirini takip eden bu kanlı mağlûbiyetler sonunda Osmanlı cemiyetinin garba karşı atitüdünde husule gelen tahavvüllerdir. Umumiyetle kültür değişmeleri için mühim olan bu nokta, tahlil etmek istediğimiz devrin, izahında anahtar vazifesini görecektir.

Uzun, devamlı ve yıpratıcı harplerden yorgun, perişan, ümitsiz ve bitkin bir halde Lâle Devrine giren Osmanlı devlet adamları, artık garbın üstünlüğünü, hiç olmazsa müphem bir şeiklde muayyen sahalarda kabul ediyorlardı. Fakat ne bunun sebplerini, ne de kendi zaaflarını giderecek çareleri bulacak vaziyette idiler. «İbrahim Paşa, Pasarofça muahedesinden sonra devletin maruz kaldığı tehlikeleri lâyikiyle takdir etti. Vatanı bu tehlikeden kurtarmak için düşündüğü yegâne tedbir, hasımlariyle ittilâf üzere yaşamaktı.[76]» Hakikatte, gelecek kısımda etraflıca izah edileceği veçhile, bu iki medeniyet arasında birbirini anlamaya yarayacak bağlar çoktan kopmuş, belki daha doğrusu bu nevi münasebetler hiç kurulmamıştı. Onun için Osmanlı cemiyeti gerek Lâle Devrinde gerek onu takip eden devirlerde garp âlemi karşısında âciz ve çaresizdir.[77] Ne kendi zaaflarının sebeplerini ve bunları gidermenin çarelerlnl, ne de gittikçe artan bir teslimiyetle kendisine yaklaşmak istediği garbın üstünlük sebeplerini anlayacaktır. İşte bu iki katlı acz ve çaresizlik içinde asırlarca bocalayıp duracaktır. Bu itlbarla, garba yaklaşması gibi ona karşı atitüdü de daima bu hislerin tesiri altında gelişecektir.. İlkin garbın varlığını teslimle başlayıp onun üstünlüğünü kabule meyleden Osmanlı atitüdü zamanla hayranlığa inkılâp edecek ve bunun sonu da aşağılık duygusu olacaktır. Bu suretle iki medeniyet mensuplarını birbirinden ayıran manevî, psikolojik setler de böylece sarsılıp zamanla yavaş yavaş çökecektir. Artık bundan sonra vukua gelecek kültür değişme-

76 Ahmet Refik: Lâle Devri, sf. 21.

77 İbrahim Paşanın bu baptaki tedbirleri Osmanlı devletinin başı üstünde dolaşan fırtınaları bir müddet tehir edebilirdi. Bu fırtınaların katî bir surette tebdili istikamet etmesi imkân haricinde idi. İbrahim Paşanın siyaseti, Osmanlı devletini idare için, katî bir meslek değildi. İbrahim Paşa bu siyasetle ancak tehlikeyi tehir etti ve bu müddet zarfında dahilen teşkilât ve tensikat ile, en ziyade zevk ve sanatla Türklere hayatın saadetlerini anlatarak Türkiye tarihinde mühim bir devir vücude getirdi.» (Ahmet Refik Lâle Devri; sf. 23).

lerinde bir plân, bir sistem aramak beyhudedir; bunlar tamamiyle gelişi güzel ve tesadüflere bağlı olarak meydana gelecektir. Gerçi kültür değişmeleri bakımından bir başlangıç olan Lâle Devrinde bütün bu tezahürler birer birer görünmezse de müteakip devirlerde bütün bir vuzuhla müşahede edilebilmektedir. Lâle Devrinin hususiyeti ise, Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu müşkül vaziyetten, acı realiteden bir nevi kaçışı ifade etmesidir. İstikbalin hesabına tesis edilmeye çalışılan sun'î ve muvakkat bir muvazene ve sükûn sayesinde yakın geçmişin dertleri, geleceğin endişe ve kaygıları sanat, debdebe ve ihtişam havası içinde zevk ve safa ile unutulmaya çalışılır.[78]

Aynı suretle bir nevi başını kuma sokmak demek olan bu hareket tarzı, müteakıp iki asra yakın bir zaman için Babıâlinin «idare-i maslahatçılık ve vaziyeti kurtarma» namiyle meşhur karakteristik siyasetinin de menşeini teşki leder.[79] Yine bu devrin diğer bir hususiyeti olan iflâs zihniyeti de şu satırlarda gayet parlak bir şekilde görünüyor.

«Fiehakika erkeklerin lâleye, hüsne ve güzelliğe inhimakiyle beraber hanımların da ziynet ve debdebeye temayülü tezayüd etti... Neticede birçok hanımların zevk ve ziynet yüzünden erkeklerinden ayrıldıkları göründü. «(Lâle Devri, sf. 8).

---

78 Ahmet Refik'in tamamiyle bu devrin tahliline vakfetmiş olduğu eserinden gelişi-güzel almış olduğumuz şu parçalar birer delil olmak üzere dikkate değer.

Petervaradin hezimetinden sonra Avusturya seferlerinin kanlı safhaları da unutuldu. Sulh, artık asırlardan beri düşman muhacematı karşısında ricat eden, iki asırlık hâkimiyet mirasını on on beş sene zarfında kahir bir hezimetle mağlûbane terkeyleyen Türklerin âtilerini temin edecekti... Son Avusturya seferinden sonra memleketin âtisini temin edecek bazı siyasî tedbirler ittihaz olundu; fakat onlar da neticesiz kaldı. Buna mukabil şiir ve sanat, o da İbrahim Paşanın himmet ve teşvikiyle terakki etti. On üç sene imtidat eden müsalemet devresi zevk ve sanatla, mebani-i-hayriye ve köşkler inşasiyle refah ve saadet içinde güzar eyledi (Lâle Devri: sf. 25).

79 «İbrahim Paşa devrinde saray-ı hümayunun servet ve ihtişamı pek parlaktı. O derece ki, Pasarofça muahedesini müteakip Viyana'ya sefir gönderilmesi lâzım geldiği zaman Padişah tarafından gayet giranbaha hediyeler gönderilmişti. Miktarı epeyce bir yekûna baliğ olan bu hediyeler içinde bilhassa elmaslar, inciler ve zümrütlerle müzeyyen çadırlar ve kılıçlar, İstanbul dibasından serapa altın eğerleri bulunuyordu. O zaman Şıkkısani defterdarı bu hediyeleri hâmilen Viyana'ya gitmiş. «Lâzime-i Devlet»i parlak bir surette ibraz eylemişti. sf. 23.

Bu arada kısa süren ayıklık fasılalarından garp kültürünü iktibasa delâlet eden bazı ciddî emarelere şüphesiz rastlanmaktadır. Bu bakımdan devrin en mühim belki de yegâne eseri matbaa olmuştur.

Lâle devrini doğrudan doğruya takip eden safhalar da psikolojik âmiller ve atitüt itibariyle pek az bir farkla ondan ayrılır. Zevk ve sefahetin isyan neticesinde kalkmasına mukabil, diğer unsurlar şiddet kazanarak daha fazla belirli ve ilk safta yer alırlar. Zamanla hadiseler karşısında acz ve çaresizlik duygusu fazlalaşır. Değişmeler, memlekete tesadüfen gelen yabancıların veya münferit yerli şahsiyetlerin vücutlarına bağlı kalarak meydana gelir ve bunların çekilmesiyle ıslahat veya yenilikler de büyük bir iz bırakmadan ortadan kalkar. Bu değişmeler, cemiyetin inanıp kabul ettiği bir prensip veya plâna göre hazırlanıp başarılmadığından en lüzumlu oldukları ve zarurî görülmeleri icap eden bir anda «fazla masrafı mucip oluyor» gibi zahirî bir sebep veya bahane ile lâğvedilir; yahut yüzüstü bırakılır.

Bundan başka, değişmeleri sevk ve idare edecek bir vasıta olan şahısların kifayetsizliği, selâhiyetsiziği, cemiyetin bünyesi, mevcut kuvvetlerin değişmelere karşı ya tamamiyle lâkayt veya kayıtsız şartsiz muhalif kalmaları gibi haddi zatında çok mühim olan talî faktörler işe karışırsa da bu devirde müceddidler şuurlu ve sistemli bir şekilde hareket etmediklerinden bunların başlangıçta menfî birer âmil olmak üzere tesirleri mahdut ve hattâ şüphelidir. Maamafih gelecek bahislerde, sırası düştükçe bu talî faktörler üzerinde de duracağız.

Hulâsa mevcudiyetini gittikçe daha fazla tanıtan ve nihayet ezici bir şekilde üstünlük kazanan Avrupa karşısında hissedilen acz ile ona bu üstünlüğünü temin eden sebep ve âmillerin, garp medeniyetinin esas unsurlarının ve mahiyetinin bilinmemesinden mütevellit çaresizlik bütün bu devrin hattâ bundan sonra gelecek devirlerin en esaslı ve karakteristik vasfını teşkil eder. Onun için, bundan sonra, her devri tetkik ederken bu iki noktayı, (Avrupa'nın üstünlüğü karşısında duyulan acz ile bu medeniyeti anlayamamaktan mütevellit çaresizliği) bir mehenk, bir ölçü olarak alıp değişmeleri ona göre kıymetlendireceğiz. Sonra yine gittikçe şiddetlenen bu iki taraflı acz ve çaresizlik duygusu tesiriyle bilâhare meydana çıkan ve garplılaşma üzerinde müessir olan aşağılık hissiyle, hayranlık duyulan garp mensuplarına her ne bahasına olursa olsun «benzeme», onları «şekilden taklit etme» gibi diğer psikolojik faktörler de sırasıyle gözden geçirilecektir.

II. Serbest kültür değişmeleriyle mecburî değişmeler arasında bir intikal devresi olmak üzere III ncü Selim devri (1789-1807)

İlk esaslı, şümullü, nisbeten sistemli kültür değişmelerinin III. Selim'le başladığı muhakkak ise de bu devrin serbest tahavvüller çerçevesi içinde mi, yoksa mecburî bir değişmeye başlangıç olarak mı mütalâa edilmesi hususunda tereddüt gösterilebilir. Hakikatte bu devre ait değişmeler her iki nev'in de hususiyetlerini haizdir. Bir defa ordu hariç olmak üzere hiç bir sahada halkın yaşayış tarzı, örf ve âdeti, kılık ve kıyafeti ile alâkalı unsurlar geniş bir mikyasta değiştirilmeye teşebbüs edilmemiştir. Bu bakımdan bu sahalara ait değişmeler, tamamiyle istikbale müteveccih, ihzarî, ve serbest faaliyetler hududunu geçmez. Yalnız askerî sahada yapılmak istenen geniş ıslahat, bilhassa «yeniçerilere» müvazi ve müstakil garp modelinde «nizam-ı cedid» adiyle yeni bir teşekküle nüve vazifesini görecek küçük bir ordunun teşkili şüphesiz ilgili fertlerin veya zümrenin muvafakatiyle olmamıştır. Nitekim bilâhare ihtilâl halini alacak olan reaksiyon da bunlar tarafından hazırlanmış ve tahakkuk ettirilmiştir. Bu itibarla bu devre ait değişmeleri mecburî telâkki etmek mümkün ise de, sırf bu yüzden bu damgayı basmak doğru olamaz. Zira buna benzer reaksiyonlara her iki neve ait kültür değişmeleri çerçevesi içinde rastlamak mümkündür. Bundan başka bu devir (1789-1807) 18 inci asırda vukua gelen tahavvüllerle asıl değişmeler çağı olan 19 uncu asrı birleştirmesi bakımından da bir intikal devri sayılabilir.

Bu devir, meydana getirdiği yenilikler uğrunda hayatını feda eden III ncü Selim'in tahta çıkmasıyle başlar. Birçok cihetlerden talihsiz olan bu padişahın en büyük bedbahtlığı hiç şüphesiz muhitindeki insanlardan, kaderine hâkim olmak istediği cemiyetten başka türlü duyup düşünebilecek bir yaradılışta olmasıdır. Bundan başka o, sanki yapacağı büyük işler için yetiştirilmiş onlar için terbiye edilmiştir. Bu hususta babasının tesirleri kadar zamanının vakaları da büyük bir rol oynamıştır. III ncü Mustafa aşağı yukarı bir asra yakın bir zamandan beri mütemadiyen gerilemekte olan imparatorluğun yenemediği «makûs talihini» tersine çevirecek, onu mazideki eski, şanlı seviyesine yükseltecek bir evlât istiyordu. Onun için çok inandığı müneccimler vasıtasıyle müstakbel veliahdin hayatı üzerinde, tâ ana rahmine düşme ânından dünyaya gelme saatine kadar, müessir olmaya çalışmıştır; adını kafasındaki bu emele göre koymuş, terbiye-

sine aynı maksatla büyük bir itina göstermiştir.[80] Daha çocuk denecek bir yaşta onunla devletin düzeni, reform zarureti üzerinde konuşuyor, her nevi fenalığın menşe ve sebebi olan yeniçerilerin ıslah edilemeyeceği fikrini aşılıyordu. Bununla beraber III ncü Selim'in yetişmesinde zamanının bilhassa tahta çıkar çıkmaz karşılaştığı hadiselerin ve harp vaziyetinin büyük bir tesiri olmuştur. Bu arada şehzadeliği esnasında kafeste geçirdiği on beş senelik zamanını da III ncü Selim boşuna harcamamıştır: Bir taraftan musikî, edebiyat ve padişah olunca kendi adına bastırdığı paranın şeklini tayinle meşgul olurken diğer taraftan da bir an kafasını terketmeyen fikirlerinin tahakkuk imkânlarını araştırıyor ve hazırlıyordu. Bu maksatla Fransız sefiri ve onun vasıtasiyle Kral XVI ncı Louis ile münasebete girişmiş, bu sonuncuslyle muhabere etmiş ve kendi adamlarından İshak Efendiyi Fransa'ya göndermeye muvaffak olmuştur. Bu bakımdan gerek XVI ncı Louis'ye yazdığı mektuplar, gerek İshak Efendiye verilen talimat çok şâyanı dikkattir. Aynı suretle XVI ncı Louis'nin objektif, haklı ve makul tavsiyelerine karşı III üncü Selim'le etrafındakilerin göstermiş oldukları yersiz asabiyet ve alınganlık da her iki cemiyet mensuplarının zihniyetleri arasındaki farkı göstermeleri itibariyle üzerinde durulmaya değer (bu vesikalar için Enver Ziya Karal'ın aynı eserine bakınız: sf. 11-17).

III ncü Selim bu nevi meşguliyetlerle geçen 15 senelik bir kafes hayatından sonra uzun, yıpratıcı ve mağlûbiyetle neticelenecek olan bir harbin içinde tahta çıkıyordu. Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakı üzerine açılan bu harpte Osmanlı İmparatorluğu Rusya ve Avusturya ile çarpışıyordu. Osmanlı orduları giriştikleri muharebelerde ya mağlûp oluyor veya bulundukları yerlerde hareketsiz kalıyorlardı. Muktedir ve hamiyetli bir devlet adamı olan Halil Mâmid Paşanın kısa süren sadareti esnasında biriktirmeye muvaffak olduğu erzak, mühimmat ve para çoktan bitmişti. Ordu kumandanları erzak ve para diye feryat ediyorlardı. Askerin kuvvei mâneviyesi bozulmuştu. Genç ve tecrübesiz padişah ne yapacağını şaşırmıştır. Hangi çareye baş vursa karşısına bin bir müşkilât çıkmaktadır. Garibi şu ki bu güçlükleri çıkaranlar Işlerden birinci derecede mesul olmaları lâzım gelenlerdir: Devlet adamları lâkayd ve beceriksizdirler; her vakit en büyük payın kendi hisselerine düşmesini isteyen ulema, en küçük bir fedakârlık yapmak niyetinde değildi. Ordunun kuvvei maneviyesini yük-

80 Enver Ziya Karal: Selim II ün Hatt-ı Hümayunları, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1942, sf. 3.

seltmek maksadiyle cepheye gitmeleri teklifini gülünç bahanelerle reddediyorlardı. Altın ve gümüşten mamûl ziynet eşyasının darphaneye teslimi kararının aleyhinde bulunuyorlardı. Hele yeniçerilerin hayâsızlık ve küstahlıklarının hududu yoktu. Bu umumî hissizlik, lâkaydî ve acz içinde yalnız genç padişah ıztırap duyuyor, yalnız o telâş ediyordu.

İşte III ncü Selim böylece, devletin köhne, bozuk düzenini, onun içyüzünü bütün çıplaklığiyle bu harpte tanır. Edindiği birçok acı tecrübelerin yanında esaslı bir ıslahat yapılmadıkça imparatorluğun artık ayakta durmayacağı kanaati kendisinde kuvvetlenir. Bu maksatla daha mütareke aktedilir edilmez sadzaram Koca Yusuf Paşaya gönderibir emirle «nizamı devlete dair herkesin mütalâaatını» bir lâyiha halinde kaleme alması istenir. Devlet adamları arasında açılmış olan bu ankete gelen cevapların hepsi ordunun ıslahı hususunda birleşirler. Ancak teklifler birbirinden tamamıyle ayrı, başlıca iki görüşe nazaran yapıldıkları için ihtiva ettikleri esas fikirlerin tetkiki devrin anlayışı bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. Hakikatte bunlardan bir kısmı ıslahattan maziye dönmeyi kasteder; bunlara göre mademki Osmanlı İmparatorluğu en ihtişamlı, en parlak ve yüksek mertebesine Kanunî Sultan Süleyman zamanında erişmiştir; o halde yine onun kanunlarına avdet etmek lâzımdır. İkinci grup ise ıslahatın ancak Avrupa ordularının tâbi oldukları harp fennine, usule ve kaidelerine göre yapılabileceğine kanidir. Ancak bunlar, yeniçerilerin ıslah edilebileceğinden ümidi kestikleri için Avrupa tarzında yeni bir ordunun teşkilini, Prusya ve Fransa'dan mütehassıslar getirilmesini, ayrıca 400 kişilik bir zabit kadrosuna ihtiyaç olduğunu, Avrupa'ya adam gönderip burada orduların nasıl yetiştirildiğinin yerinde tetkik ettirilmesini, modern bir ordunun ihtiyaçlarına, harp tekniğine ait kitapların tercüme ettirilmesini tavsiye ediyorlardı. Bunların arasında Abdullah Mollanın, Defterdar Şerif, Çelebi Mustafa Reşit ve Rasih efendilerin lâyihaları en mühimleridir (bunların hulâsaları ve diğer lâyihalar için Cevdet tarihine bakınız, cilt VI, ikinci tabı).

III ncü Selim, kendi fikirlerine de uygun geldiği için bu ikinci grubun tavsiyelerine göre hareket eder. Yeniçerilerden müstakil, onların yanı başında talimli yeni bir ordu teşkiline karar verir. Sonradan «nizamı cedîd» adını alacak olan bu ordunun yetiştirilmesi maksadıyle ilk hamlede muhtelif sınıflara mensup 15 mütehassıs zabitin gönderilmesi için 7 Teşrinievvel 1793 de Fransız hariciyesine müra-

81 Enver Ziya Karal: «Tanzimat» sf. 3.

caat edilir.[81] Aynı suretle İsveç, Prusya ve İngiltere'den de askerî mütehassıslar getirtilerek ordunun yetiştirilmesine başlanır. Bu arada humbaracı, lâğımcı ocakları ve süt'at topçuları gibi evvelce kurulmuş teşekküller de yeni baştan ele alınır, tensik ve takviye edilir. Aynı suretle tophanenin de esaslı bir şekilde ıslahı düşünülür. Bundan evvelki devirde ancak ehemmiyet kazanmaya başlayan denizcilik işleri üzerinde de ciddî bir şekilde durulur. Tersaneyi genişletmek, yeni havuzlar, gemiler inşa ve mevcutları teçhiz etmek maksadiyle Avrupa'dan mühendisler, mütehassıs heyetler getirilir. Bu arada ticaret gemilerinin yenileştirilmesi, tayfaların yetiştirilmesi de ihmal edilmez. Hattâ deniz ticaretinin inkişafını temin etmek ve İstanbul'da beliren zahire kıtlığına mâni olmak için devlet adamlarına birer ticaret gemisi almaları ve bu maksatla işten anlayan kimselerle birer şirket kurmaları bile emredilir. İktisadî buhrana, bilhassa para darlığına bir çare olmak üzere ithalâtın tahdidi ve bazı maddelerin memleket içinde imali düşünülür. Barut, kâğıt ve kumaş fabrika veya imalâthaneleri kurulur. Bu arada daha ziyade ilmî eserler tabetmek üzere Üsküdar'da, ikinci bir matbaa tesis edilir.

Modern yeni bir ordunun kurulmasıyle ilmî bilgiye, mütehassıs zabitlere, mühendis ve sair teknik elemanlara olan ihtiyacı tatmin maksadıyle bir riyaziye ve topçu mektebi açılması düşünülür. Bu itibarla III ncü Selim'in tahta cülûsunu müteakip açılan «Mühendishanei Sultanî» mektebi yeni inşa edilen Mühendishane-i Berri-i Humayun binasına nakledilerek bundan çok daha evvel tesis ve muhtelif tarihlerde yeniden tensik edilen Mühendishane-i Berri-i Humayunla birleştirilir. Bu mektepte ders veren hocaların hepsi henüz garp lisanlarını bilmediklerinden bu dillerde yazılmış muhtelif ilmî ve askerî eserler tercümanlar vasıtasıyle Türkçeye çevrilir.[82] **Voban'**ın topçuluğa ait meşhur kitabı da bu meyanda tercüme edilmiştir.[83] Maamafih mektebin kütüphanesinde birçok Fransızca kitapların asılları da mevcuttur. Bu hususta malûmat veren **Juchereau** «harp bilgisine, topçuluğa, istihkâmcılığa dair en yeni Fransızca kitaplardan 400 ciltlik bir kütüphane teşkil edilmişti ki, aralarında Fransız ansiklopedisi de vardır» diyor.[34] Yine bu mektebin en muktedir hocalarından birisi olan Seyyid Mustafa'nın Fransızca yazmış olduğu küçük kitabından modern ilmin memlekete girmesini gençlerin büyük bir heves ve heye-

82 Adnan Adıvar: Yukarıda ismi geçen eser, sf. 186.
83 Enver Ziya Karal: «Tanzimat» sf. 27.
84 A. Hamdi Tanpınar: E. Tarihi, sf. 10.

canla karşıladıklarını öğreniyoruz.[85] Bu mektepte III ncü Selim'in fermanı mucibince şu dersler okutulmakta Idi. Türkçe, arapça, fransızca, hesap, hendese, coğrafya, müsellesat, cebir, topoğrafya, tarihî harp, hesabı tamamî ve tefazulî, mekanik, heyet, istihkâm ve fenni remi. Bununla beraber müfredatın bu modern ilimleri ihtiva etmesine rağmen hâlâ bazı hocalar derslerden bir kısmını eski usul ve malûmata göre tedris ediyorlardı. Böylece modern ve müsbet ilimle ondan dört asır evvel yazılmış eserlerin ihtiva ettiği bilgiler bir arada öğretilmekteydi.

Askerlik dolayısiyle mütevazi bir şekilde de olsa bazı müsbet ilimlerin memlekete girmesine mukabil tıp hâlâ eski halini muhafazada devam eder. Üçüncü Selim bu sahada da yenilik ihtiyacını duyarsa da, cehalet ve taassuptan korkarak tatbika cesaret edemez. Zira o, zamanın tıbbının teşrihsiz, tatbikatsız ve hastahanesiz tedris edilemeyeceğini pek iyi bilmektedir. Nitekim İstanbul'da Kuruçeşme'de dil, edebiyat ve riyaziye okutmak üzere açılan yüksek Rum mektebine bir de tıp şubesi ilâvesi Için müracaat edildiği zaman derhal ruhsat verilir; bu müsaadenin esbabı mucibelerini de ihtiva eden vesika[86] Selim'in veya muhitindeki şahısların bu noktalara vâkıf oldukları sarahatle göstermektedir.

Bu faaliyetlere muvazi olmak üzere garp devletlerinin idare tarzını, askerî ve mülki teşkilâtını ve bilhassa donanmalarını yakından tetkik edebilmeleri, siyasetlerinin sırrına vâkıf olabilmeleri, Osmanlı hükûmetinin işine yarayacak her nevi bilgi ve malûmatı edinip bildirmeleri için üç sene müddetle Viyana, Berlin, Paris ve Londra'ya sefirler gönderilir. Bu elçilerin maiyetlerindeki memurların da orada «izaai vakit etmeyüp hademei Devleti Aliyyeye yarayacak elsine ve ulûm ve maarif ve fünun tahsiline hakkiyle sa'yi beliğ etmeleri[87]» ve bunun için gece gündüz çalışmaları talimatı verilir.

Yine bu devirde garp medeniyetinin olmasa bile ona ait birçok lüzumlu veya lüzumsuz muhtelif halk tabakaları bilhassa ekalliyet zümreleri arasında gelişi güzel yayılmasına vasıta olarak ecnebilerden mürekkeb bir grubun teşekkül hallnde olduğu görülüyor. Türkiye'nin

---

85 A. Adıvar: aynı eser, sf. 187.

86 Adnan Adıvar'a göre bu vesika arşiv dairesinde M. Cevdet'in Sıhhiye Defter'inde, No. 304 te mukayyet bulunmaktadır. Bk. A. A. yukarıda ismi geçen eser, sf. 191.

87 Enver Ziya Karal: «Tanzimat» sf. 26.

garplılaşma tarzı ve akıbeti üzerinde oynadığı mühim rolünden bilâhare etraflıca bahsedeceğimiz bu grup, ilkin muhtelif sefaret mensupları, bunların maiyetlerindeki âlimler, muharrirler, ressamlar, Türk hükûmeti tarafından celbedilen mütehassıslar, müşavirler, ve kendi hesabına çalışan tüccarlar, müteşebbisler ve seyyahlardan terekküp ediyordu. Sonraları bunlara Fransız ihtilâli neticesinde memleketlerinden ayrılmak mecburiyetinde kalanlarla, Osmanlı hükûmetinin Avrupa devletleriyle olan münasebetinin artması neticesinde memlekete gittikçe daha çok sayıda gelmeye başlayan ve burada yerleşen yabancılar da iltihak edecektir. Böylece sayıları gittikçe artan bu grubun, şehirlerin hayatı üzerinde mühim tesirleri olacaktır. Bu arada Türk tabiiyetinde bulunan gayri müslim ekalliyetlerin de bunlarla münasebetleri sıklaşır. O vakte kadar dûn bir vaziyette bulunan bu ekalliyet zümreleri de şehirdeki Avrupalılarla olan bu temas neticesinde memleketin iktisadî hayatında ve garplılaşma yolunda ehemmiyet kazanırlar.

İşte böylece III ncü Selim devrinde vukua gelen değişmelerin yayılması için bu nevi müsait bir zemin hazırlanırken diğer taraftan yenilik aleyhtarı bir zümre de alttan alta isyan hareketiyle meşgul olur. Tarihte Kabakçı Mustafa isyanı namiyle tanınan bu ihtilâl, biraz ad bu anlayışlı ve himmetli padişahın zaafları yüzünden muvaffak olur ve onun vücudu gibi eserlerinin de ortadan kalkmasiyle sona erer. Fakat garplılaşma hareketi karşısında bu isyan, irticaın son ciddî zaferidir; müteakip devirde o da bir daha belini doğrultamamak ve esas mesnedini kaybetmek üzere tepelenecektir.

DEVRİN PSİKOLOJİK TAHLİLİ

III ncü Selim zamanında vukua gelen kültür değişmeleri, mahiyet itibariyle bundan evvelki devirlere alt yeniliklerden pek ayrılmazsa da arada yine bazı mühim farklar vardır. Bu devirde husule gelen değişmeler artık tesadüflere bağlı değildir, daha şuurludur. Önceden hazırlanmış, tasarlanmış olduğu halde meydana gelmiştir; bu itibarla daha sistemlidir; daha şuurludur. Yeniliklerin tatbik ve icrasında mütehassıs olarak kullanılan ecnebiler de önceden duyulan bir ihtiyaç neticesi kararlaştırıp celbedilmişlerdir. Bu bakımdan değişmeler plânlıdır. Bunların hepsi de aynı istikamette bir terakki ifade eden mühim farklardır.

Fakat bütün bunlara rağmen değişmeler hâlâ muayyen bazı mevziî ve münferit ihtiyaçlara bağlı kalmakta devam eder. Hadislerin sevkiyle de olsa hâlâ günün «âcil» ihtiyaçlarının tercihen tatmini gayesiyle hareket edilir. Onun için askerî sahadaki ıslahat birinci derecede ehemmiyetini muhafaza etmek suretiyle ilk safta yer alır. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu müşkül vaziyet gibi devrin zihniyeti de bunu icap ettirmektedir. İmparatorluğun bütün zaafları, içinde çırpındığı bütün güçlükler, harşılaştığı mağlûbiyetler, bir vakitler milleti şevket ve ihtişamın, debdebe ve kudretin en yüksek mertebesine çıkaran bir nizamın bozulmasiyle izah edilir. Binaenaleyh çığrından çıkmış olan orduyu eski haline iade veya ıslah etmekle meselenin kökünden halledileceğine inanılır. Müphem bir şekilde sezilmeye başlanan Avrupa üstünlüğüne de bu zaviyeden bakılır. Hattâ Fransa'da sefirlikte bulunan Halet Efendi gibi bazı fikir adamları garpla aramızdaki farkın bir üstünlük ifadesi olacağını kabul etmezler. Bazı ehemmiyetsiz unsurların dışında Avrupalılardan iktibas edeceğimiz bir şey olmadığı, binaenaleyh bu medeniyetin bize yaramayacağını bile iddia ederler.

Buna mukabil başta III ncü Selim olmak üzere yeni bir ordunun teşkilinde ve diğer ıslahatta Avrupalıları model olarak almak isteyenler de, garp medeniyeti hakkında sarih bir fikre sahip değillerdir. Avrupa ile aramızda mevcut sayısız farklar arasında garp medeniyetini meydana getiren, bu medeniyetin esasını teşkil eden aslî unsurların nelerden ibaret olduğu ne tayin ne de tesbit edilebilmiştir. Tabiatiyle garp medeniyetiyle aramızdaki esas farkın da, asırların bir mahsulü olan ilim, ilmî düşünce ve tefekkürden gelme bir atitüt, bir zihniyet farkı olduğu görülemez. Gerçi sefaret memurlarına gayet müphem bir şekilde «elsine ve ulûm ve maarif ve fünun tahsili» emredilirse de bu terimlerin uluorta, yanyana getirilerek kullanılmaları bile devrin müceddıtlerinin bunların medlûlleri hakkında muayyen ve sarih bir fikre sahip olmadıklarını apaçık gösteriyor. Maamafih sırf bu yüzden onları küçük görüp mahkûm etmek doğru değildir. Zira garplılaşma hareketinin tarihinde şerefli bir yer tuttuklarında hiç şüphe olmayan bu büyük müceddıtlerden bir buçuk asır sonra gelenlerin bile bu noktaları onlardan daha iyi kavrayamadıkları göz önünde tutulacak olursa bu ilk şümullü ve şuurlu yenilik teşebbüsleri hakkında daha insaflıca bir hüküm verilmiş olur.

Bundan başka devrin tahlili yapılırken garp medeniyetinin esas unsurlardan bir kısmının doğrudan doğruya olmasa bile askerî ısla-

hat dolayısıyle memlekete girmesine yarayacak yenilik hareket ve faaliyetlerini tahdit eden diğer âmillerin de nazarı itibara alınması lâzımdır. Bunların başında, yukarıda tâlî âmiller diye vasıflandırdığımız cemiyetin yapısı, ictimaî ve devlet teşkilâtı, hükümdarın şahsiyeti, nüfuz ve salâhiyetleri, devlet adamlarının intihabı ve yetiştirilmeleri gibi haddi zatında çok müessir faktörler vardır. Bunların hemen hepsinin bu devirde vukua gelen değişmeler için müsait olmadıkları muhakkaktır. Fakat bunlar bertaraf edilmiş veya müspet tesirler icra edecek bir istikamete sevkedilmiş bulunsalardı bile devrin görüş, anlayış ve zihniyetini değiştirmedikçe, yeniliklerin seyri ve neticeleri üzerinde beklenilen şekilde müessir olacakları şüpheliydi. Zira ne yapacağını, nasıl hareket edeceğini, hangi unsurları daha evvel alıp hangilerini sonraya bırakacağını veya reddedeceğini bilmeyen, benimsemek istediği medeniyet ve onun kıymetleri hakkında sarih bir fikri olmayan bir cemiyetin kültür değiştirme hareketinde bu tâlî faktörlerin rolünü mübalâğa etmemek lâzımdır. Hakikatte müteakip devirde bunların en mühimlerinden birkaçının (yeniliklere karşı daima menfi bir cephe almış olan yeniçerilerin lâğvı, devlet otoritesini zedeleyen derebeylerin bertaraf edilmesi, bu suretle padişah nüfuzunun artması ve onun şahsiyeti gibi) ortadan kalkması da garplılaşmanın mahiyeti ve seyri üzerinde ancak menfi istikamette tesir etmiş, kemiyyet, derece, şümul bakımından hızını artırmış; fakat keyfiyetini ve özünü değiştirememiştir. Binaenaleyh kültür değiştirme gibi çok esaslı ve hayatî bir meselede hedefini ve gayesini şuurlu bir şekilde önceden fikren tayin ve tesbit edemeyen bir cemiyetin, hiç bir mukavemet veya aksülâmelle karşılaşmadan hareket etmesi fayda yerine belki zarar verecektir. Çünkü bu takdirde olgunlaşabilmesi için yegâne vasıta ve rehberi olan tecrübelerinden mahrum kalacaktır. Halbuki cemiyet onları, ancak kendi içinden gelen bu nevi mukavemetler ve aksülâmeller neticesi sendelemeleri, bocalamaları sayesinde kazanabilecektir. Onun için biz değişmelerin tahlilini yaparken bu tâlî faktörler üzerinde fazla durmadık. Mamafih ileride, üçüncü kısımda, bütün değişmelerden umumî bir şekilde bahsederken bu noktaya tekrar avdet edeceğiz.

FASIL: VII

MECBURİ KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ DEVRİ

1 — II nci Mahmut zamanı (1808 - 1839)

II nci Mahmut zamanı, bütün garplılaşma tarihinde tamamiyle ayrı ve yeni bir devrin başlangıcıdır. Bu itibarla kültür değişmelerine alt devirler arasında hususî bir ehemmiyeti ve mevkii vardır. Zira bu devirde vukua gelen yenilikler, beliren ictimaî temayüller, tazyik ve tesirler, müteakip devirler üzerinde müessir olmak suretiyle müstakbel değişmelerin çığırını açmış, istikametini tayin etmiştir. Binaenaleyh bu devir, zamanımıza kadar devam edip gelen mecburî veya güdümlü dediğimiz değişmelerin başlangıcı olmuştur.

II nci Mahmud'un tahta çıkmasiyle başlayan bu devrin ilk yenilik teşebbüsü, beklenilmeyen kısa bir zaman zarfında akim kalmış, kendisiyle birlikte en büyük mesnet ve taraftarlarını alıp götürmüştü. Böylece «Sekban-ı cedid» de, yerine geçmek istediği «nizam-ı cedid» gibi hemen en son neferine kadar bütün mensupları ve taraftarlariyle birlikte ortadan kaldırılmıştı. Bir yıl içinde iki isyanın zaferini kazanan, kendilerine rakip iki ordunun nüvesini yok eden ve bunların müessisleri olan III ncü Selim'le Alemdar Mustafa Paşanın başını yiyen, her nevi disiplin, mesuliyet ve vazife hissinden mahrum bulunan yeniçerilerin küstahlık ve şımarıklığının hududu yoktu. Payitahtta artık istedikleri gibi hareket ediyor, imparatorluğun hakikî hâkimi olduklarını bir defa daha gösteriyorlardı. Bu şartlar altında hemen bütün ıslahat taraftarlarından mahrum ve yalnız kalan padişah, büyük müceddit amcasından tevarüs ettiği yenilik fikirleriyle uzun müddet baş başa kalmak mecburiyetini duymuş, bunu kimseye sezdirmemeye çalışmıştı. Bununla beraber baş döndürücü bir hızla gelişen hadiseler ve zaman, imparatorluğun bütünlüğü aleyhine fakat yenilik ve ıslahatın lehine olmak üzere zemini hazırlıyordu. Dahilî is-

yanlar, tedip, hareketleri, kargaşalıklar, uzun ve fasılasız harpler birbirini takip ediyordu.

Nihayet Tepedelenli vakasını müteakip patlak veren Yunan isyanını yeniçerilerin bastıramayıp bunlardan daha az sayıdaki Mısır ordusunun bunda muvaffak olması, efkârı umumiye üzerinde uyarıcı tesirini yapmıştı. Devlet adamları gibi halk da her muharebede yenilen veya harp etmek istemeyen, cemiyet içinde hiç bir mükellefiyet kabul etmeyen, her tedbir ve yeniliğe karşı kayıtsız şartsız karşı gelen, kendi menfaat ve muhtariyetinden başka hiç bir ha ktanımayan, memleketin en zararlı unsurlarını kucağında besleyen bu serkeş teşekkül kaldığı müddetçe imparatorluğun kurtulmasının mümkün olmadığını anlamışlardı. İşte tarihte «Vakai Hayriye» namiyle meşhur olan yeniçeriliğin lâğvı, efkârı umumiyenin bu nevi bir kanaati ve olgunluğu sayesinde mümkün olmuştu. Şüphesiz yeniçeriliğin lâğvı, cemiyet içinde anî bir boşluk bırakması bakımından ictimaî bünyede çok mütenevvi ve mühim tesirler icra etmiştir. İmparatorluk bu yüzden meydana çıkan sarsıntılardan kolayca kurtulamamış ise de gerek bu, gerek müteakıp devirlerde yapılacak ıslahat ve yenilikler için hiç olmazsa saha temizlenmiş, zemin hazırlanmıştır.

İşte bu suretle **II nci Mahmut** yeniçerileri ortadan kaldırmak, Anadolu ve Rumeli'deki mütegallibenin nüfuzunu kırmakla padişahın mevki ve salâhiyetini, merkezi idareyi büyük bir nisbette kuvvetlendirmiş oluyordu. Bunun müsbet ve menfî birçok tesirleri bilâhare görülecektir. Böylece karşısında nüfuzu oldukça sarsılmış ulemadan başka bir kuvvet bulunmayan padişahın ıslahat ve yenilik teşebbüsleri için artık hiç bir mania kalmamış gibi görünmektedir. Fakat değişmeler bakımından iç bünyenin bu kadar müsait görünmesine mukabil haricî vaziyet gittikçe kötüleşmekte devam eder. İmparatorluğun bütünlüğü aleyhine itiyat haline gelen Rus müdahalelerine şimdi garp devletleri de katılmışlardır. Yunan istiklâlini temin maksadiyle yapılan bu düşmanca müdahale, Mısır meselesi ve diğer gailelerle daha tehlikeli bir vaziyet yaratmıştır. **II nci Mahmut** işte bu güç şartlar altında ve zamanının ancak on üç sene gibi nisbeten kısa bir müddet zarfında tasavvur ettiği ıslahat ve yenilikleri başarmak mecburiyetindedir. Bunlar, muayyen bir gaye ve plandan mahrum olma bakımından bundan evvelki devirlerde vukua gelen değişmelerle birleşirlrese de, derece ve şümul itibariyle onları aşmakta, ictimaî faaliyetlerin hemen her sahasına yayılmaktadır.

Evvelâ askerî sahada; lağvedilen yeniçerilerin yerine (Asakir-i Mansure-i Muhammediye) adiyle yeni talimli bir ordu kurulur. Fakat bu ordunun modern bir tarzda yetiştirilmesi hususunda hariçten kâfi derecede mütehassıs ve zabit temin edilmemesi yüzünden beklenilen netice alınamaz. Yunan isyanını destekledikleri için garp devletlerinden bu hususta yardım istenmemiş, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ise zabit gönderilmesi talebini her nedense muhtelif bahanelerle reddetmiştir. Bu vaziyet karşısında Prusya hükûmetine müracaattan başka çare kalmaz. Bu arada Türkiye'de yaşayan ve kendiliğinden müracaat eden ecnebilerden ve elde mevcut diğer unsurlardan da istifadeye çalışır. Bir taraftan da Harbiye mektebi açılır. Yine esas itibariyle ordunun ihtiyacı düşünülerek açılan — bugünkü manada — ilk Tıbbiye mektebini de bu devre borçluyuz. Gerek bu mekteplere, gerek çok daha evvel açılmış ve muhtelif defalar ıslah ve tensik edilmiş bulunan Mühendishaneye talebe yetiştirmek ve orta tahsili temin etmek maksadiyle rüştiye mektepleri tesis edilir. İlk tedrisat mecburiyetini koyan meşhur ferman da bu devirde neşredilmiştir. Aynı suretle (Mekteb-i Ulûm-u Edebiyye), (Mekteb-i Maarif-i âliyye) ve (Guraba Mektepleri) gibi ilk sivil mekteplerin açılması da devrin sonuna rastlar.[88] Yine bu devirde Avrupaya tahsil için çok miktarda (150 kadar) talebe gönderilir. Buna, yüksek mekteplerde bilhassa Tıbbiyede tedrisatın fransızca olarak kabul edilmesi ve ecnebi hocaların getirilmesi gibi garplılaşma istikametinde büyük tesirleri olan tedbirleri de ilâve etmek lâzımdır. Bu arada o vakte kadar ecnebi dillerde Türkler hakkında yazılmış eserler de tercüme ettirilmiş ve (Takvimi Vakayi) tesis edilmiştir.

Aynı suretle yeni kurulan ordunun ihtiyaçlarını karşılamak ve bu arada memleket iktisadına yardım etmek maksadiyle bazı fabrikalar tesis edilmiştir. Bunlardan bir kısmı zamanımıza kadar yaşayabilmişlerdir. Bu sayede o vakitler Avrupadan getirilen kumaşların miktarı tahdit edilebilmiştir; yine bu arada müslüman tüccarların Avrupalılarla ticarî münasebetlere girişmelerini teşvik eder mahiyette bazı kararlar alınmıştır.

Bu iktisadî tedbirlerin yanında veya onlara muvazi olmak üzere ictimaî faaliyetler sahasında da bazı yeniliklere rastlanır. Türkiye'de ilk defa olmak üzere nüfus sayımının yapılması; memleket dahilinde seyahat edebilmek için mürûr tezkerelerinin ve harice gidebilmek

88 Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi, cilt: 2.

için de pasaportun ihdası, posta teşkilâtı kurmağa başlanması, memleket mikyasında geniş bir polis teşkilâtının ehemmiyet ve zarureti hakkında tetkiklere geçilmesi gibi yenilikler ictimaî sahada girişilen teşebbüslerin en mühimlerini teşkil eder. Bu arada üzerinde uzun müddet düşünülüp tahakkuku hususunda tereddüt edilen karantina usulünün nihayet kabulünü, askerî ve mülkî hastanelerin tesisini, kolera ve veba gibi bulaşık hastalıklar hakkında halkı tenvir maksadiyle broşürler taberttirip bunların askerlere ve sivil halka dağıttırılmasını da zikretmek lâzımdır.

Devrin karakter ve temayüllerini göstermesi bakımından değişmelerin en mühimmi, şüphesiz ictimaî, bilhassa devlet ve saray teşkilâtında, yaşayış tarzında, kılık ve kıyafette meydana getirilen yeniliklerdir.

Devlet teşkilâtı yeni baştan tanzim ve vezirlikler lâğvedilerek salâhiyet ve mesuliyetleri faaliyet sahalarına münhasır kalan nazırlıklar ihdas edilir. Sadrâzamlık başvekâlete; Darphane-i Âmire ile Hazine-i Mansure, (Umur-u Maliye Nezareti) ne çevrilir. Ahkâm-ı Adliye, Hariciye ve Ticaret Nazirlıklariyle, Dar-ı Şûray-ı Askerî Umur'u Nafia Encümenleri kurulur. Böylece Avrupadaki emsaline benzeyen yeni tarzda bir kabine teşkiline doğru ilk adı matılmış olur. Bu arada padişah ile nazırların ve ulemanın temas ve münasebetleri de değişir. Bunların padişahının huzurunda toplanmalarına müsaade edilir. Aynı zamanda mühim devlet meselelerini müzakere ve halletmek maksadiyle «Ahkâm-ı Adliye» ve «Dar-ı Şûray-i Bab-ı âli» adiyle iki meclis kurulur.

Saray teşkilâtı, tefriş ve teşrikatı, Avrupa sarayları göz önünde tutularak yeniden tanzim edilir. Mabeyin müşirlikleri, mabeyin kâtiplikleri, yaverlikler ihdas edilir. Eski mutantan, muhteşem, vakur, ince ve işlenmiş saray teşrifatı yerini, sade, fakir ve acemice kaide ve etkilere terkeder.

Gerek saray mensuplarının vükelâ ve askerlerin, gerek halkın kıyafetinde değişiklikler yapılır. Bizzat padişah Mısır zabitlerinin elbiselerini andıran yarı şarkı yarı garplı bazen tamamiyle eski kıyafetinde görünür. Ordu, muayyen memur ve halk tabakaları için ayrı ayrı serpuş ve elbiseler tayin edilir. Umumiyetle sarığın kaldırılıp yerine fesin konması, halk arasında oldukça büyük bir mukavemet ve dedikodu ile karşılanırsa da ciddî bir hâdiseye sebep olmaz. Bu devirde meydana gelen yeniliklerin en mühimlerini zikretmiş olmak için

yukarıda sayılanlara padişahın resmî ziyafetlerde şarap içilmesine müsaade ettiğini[89], resmini ilk defa büyük merasimlerle resmî dairelere astırdığını, ecnebilerle sıkı temaslarda bulunduğunu. Avrupanın başlıca devlet merkezlerinde sefir bulundurulmasına devam edildiğini ilk buharlı geminin yine bu devirde satın alınmış olduğunu da birer ilk teşebbüs olmak üzere ilâve etmek lâzımdır.

Bütün bunlar, devlet teşebbüsiyle meydana gelmiş, resmî ve tarihî vesikalarda tesbit edilmiş yeniliklerdir. İthal veya kabul edilmelerini ferdî teşebbüslere borçlu olan yenilikler hakkında hemen hiç bir bilgimiz yoktur. Bununla beraber vükelânın, diğer büyük devlet adamlarının hali vakti yerinde olan gayri müslim ekalliyetin, devrin icablarına, sarayın gidişine uyarak temas ettikleri Avrupalıları bazı hususlarda; mobilye intihabında, evlerin tefrişinde bilhassa yaşayış tarzında taklit ettikleri bilinmektedir.

Bunların derece ve şumulü hakkında bir fikir edinebilmek için tesir ve nüfuzları gittikçe artmakta olan ve garplılaşma hareketinde mühim bir rol oynayan Avrupalı cemaatin teşekkülünü takip etmek lâzımdır. Geçen bahiste de işaret edildiği gibi daha bu asrın başlangıcında bir cemaat halinde taazzuv etmekte olan bu yabancı zümre, bu devirde kendilerine mahsus lokanta, kahve, otel vesair tesisleriyle memleketlerindekine benzeyen bir hayat sürmeye başlamışlardır. Birçok Türklerin, bilhassa gayri müslim ekalliyetlerin buralara devam ettiklerini ve bu yabancı cemaat mensuplariyle sıkı bir temas tesis ettiklerini bu devre ait seyyahların vesair müşahitlerin eserlerinden öğrenmek mümkündür. Binaenaleyh garplılaşma hususunda, Avrupa medeniyetine ait unsurların yayılmasında, Avrupalıların yaşayış tarzlarının benimsenmesinde bu münasebetlerin, resmî devlet teşebbüslerinden, bu sayede meydana gelen yenilklerden daha çok müessir olduklarına şüphe yoktur.

DEVRİN TAHLİLİ

Bu devirde meydana gelen değişmelerle bundan evvelkiler bilhassa III ncü Selim zamanında teşebbüs edilen yenilikler arasında sistem, plân ve muayyen bir hedef ve gayeye yönelme bakımından mü-

89 Capt. Adolphus Slade, R. N. Records of Traveis in Turkey, Greece, etc. 1854; pp. 21-73.

him denecek bir fark yoktur. Bu itibarla bu devlrde vukua gelen yenilikleri, aradaki derece ve şümul farklarını göz önünde tutmak şartiyle bundan evvelki devirlerde teşebbüs edilip idame ettirilemeyen değişmelerin bazı ilâvelerle bir tekrarı olarak kabul etmek mümkündür. Şu halde bu devrin hususiyetlerini başka cihetlerde arama icab ediyor. Hakikatte bu devre hususiliğini veren, onu, bundan evvelkl devirlerden ayırdedip kendisinden sonra gelenlerin hakikî bir başlangıcı saydıran mühim birçok noktalar vardır.

Bu devir muhtevasından ziyade değişmelerin tarzi, nev'i, tâbi oldukları şartlar ve vaziyet bakımından bilhassa mahiyeti itibariyle bundan evvelki devirlerde vukua gelen yeniliklerden ayrılmakta, garplılaşmada yeni bir çığırın başlangıcını teşkil etmektedir. Zira bu devir, serbest değişmeler çağının sona erdiğini, mecburî veya güdümlü değişmelerin başladığını ve artık böylece devam edip gideceğini göstermektedir. Bu iki nevî değişme ve bunların meydana geliş tarzı arasındaki farklar psikoloji bakımından uzun uzadıya yukarıda (Fasıl II ve Fasıl V de) tahlil edildiği için burada ayrıca belirtmeye lüzum yoktur.

Şimdi, bu devrin diğer hususiyetlerinden bahsetmeden evvel, Avrupalı iki müşahidin değişmeler hakkındaki bazı fikir ve müşahederini buraya kaydetmenin yeniliklerin mahiyetini takdir bakımından faydalı olacağını zannediyorum. Bunlardan biri meşhur bir devlet adamı olan **Metternieh,** diğeri de uzun müddet Türk orudusunda hizmette bulunmuş bir İngiliz mütehassısıdır.

Aslında **Metternich,** bu müşahede ve fikirlerini o vakit İstanbulda sefir bulunan **Baron von Stürmer**'e Reşit Paşayı, yapmakta olduğu ısiahat hususunda tenvir ve ikaz etmesi maksadiyle 3 Aralık 1839 da yazmıştır. Fakat mektup, Reşit Paşa için birçok kıymetli tavsiyelerle beraber II. Mahmud'un ıslahatı hakkında, ancak harikulâde diye vasıflandırılabilecek bir görüş mahsulü olan bazı tenkitleri de ihtiva etmektedir.

Hakikatte ancak uzun müddet kültür değişmeleriyle yakından Ilgilenmiş, inceden inceye araştırmalarda bulunmuş bir sosyal antropoloji, bir sosyal psikoloji veya sosyoloji âliminin yapabileceği bu tavsiye ve müşahedeler büyük bir dikkatle okunmaya değer. Biz, bunlardan yalnız bir iki tanesini aşağıya almakla iktifa edeceğiz:

> «Sultan Mahmud'un ekseriya aldandığı cihet, ıslahat yolunda seçmiş olduğu istikamettir. Bu hükümdarı saltanatının her safhasında

takip etmeği mevkiimin icab ettirdiği bir vazife telâkki ettim. Bu itibarla müşarünileyhin iyi niyetleri gibi hataları hakkında da söylenebilecek hususlar için mutlak bir kanaate malikim. Bence yapmış olduğu en büyük hata, icraat ve teşebbüslerinin esaslarına ve hakikî mahiyetlerine atfetmesi lâzım gelen ehemmiyet ve kıymeti onların şekline vermiş olmasıdır. Tutulmuş olan bu hatalı yolun kolaylıkla sezilebilen iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi padişahın gayet tabiî olan cehaleti, ikincisi de hükümdarın düşünce ve emellerini icra edebilecek kabiliyette devlet adamlarının noksanlığıdır.[90]»

Mektubun diğer bir kısmında da şöyle denmektedir

«Sultan Mahmud'un icraatı hakkında bir devlet adamı sıfatıyle vicdanımı yoklayarak daima dermeyan edebileceğim bir tenkit de, padişahın millî şekillere uygun olarak yapıldığı takdirde faydalar tevlit edebilecek bir hareket ve teşebbüsü, hiç tereddüt etmeyerek onu yabancı şekli ile nazara alması ve böylece tatbik ve icraya girişmesidir. Şevketmeabın hemen her yenilik icraatını birlikte takip eden diğer bir hata da aynı menşe ve esasa dayanan bir müesseseyi murakabe etmek üzere başka başka kanaat ve görüşlere sahip kimselerin yardımına müracaat etmesidir. Bu mülâhaza bilhassa askerî teşkilât ve müesseselere taalllûk eder. Bir ordu için lâzım en birinci şart o ordunun muhtelif kısımlarının bir kül teşkil edebilmesi ve onların mütecanis bulunmasıdır. Birbirine zıt unsurların ve muhtelif maksatlar güden nizamların bir araya getirilmesi, ordunun bütünlüğünü temin edemez. Bunlarla sağlam ve kuvvetli bir askerî kuvvetin vücude getirilebileceğini düşünmek asla doğru olmaz. Nitekim hâdisat bunu göstermemiş midir? Her ne kadar bugün Babıâlinin az çok Avrupalı gibi giyinmiş asker ve zabitanı varsa da ordusu yoktur. Babıâli eski Türk ordusunu inhilâle sevketmiş, fakat yenisini tesis eylemek iktidarını gösterememiştir.[91]

İkinci müşahit, «Müşavir Paşa» ünvaniyle o vakit donanmada hizmet ve bilâhare Kırım harbine iştirak eden, devrin ricalinden Ahmet Vefik Paşa'nın teveccüh ve takdirini kazanmış olan A. Slade'dir[92].

90 Hıfzı Timur: Metternich'den İstanbul'da Baron von Stümer'e Viyana, 3 - XII - 1839. «Tanzimat» sf. 704.

91 Aynı eser. sf. 705. Bu kıymetli vesikayı Türk okuyucularına tanıtan mütercimi bu münasebetle tebrik etmek lâzım.

92 Müşahedelerinin kıymeti hakkında bir fikir verebilmek için Ahmet Vefik Paşanın bu zat hakkında, onun hemşehrisi iktisatçı N. W. Senior'e, Slade'ın kitapları (bunlar dört tanedir) kanaatimce Türkiye hakkında yazılmış olan eserlerin en iyisidir; dediği nakledilmektedir. Bu hususta bakınız; Harold Bowen; British Contributions to Turkish Studies, Longmans Green and Co. 1945.

Tamamiyle umumî mevzularla meşgul olan Slade, değişmelerden ve bunların neticelerinden gelişigüzel bahsettiğinden müşahedeleri kitabının muhtelif yerlerine serpilmiş bir vaziyettedir. Bunlardan kitaptaki sıralarına göre birkaç tanesini aşağıya kaydediyoruz:

> Evvelâ kitabının[93] mukaddemesinde «...Muharrir birkaç sahifeyi de sultanın ıslahat siyasetine hasretmek niyetindedir; Türkiye'de reform yapılmasının mutlak şekilde zarurî olduğuna inanmakla beraber Mahmud'un nerelerde muvaffak olamadığını göstermeğe çalışacaktır: İşe yanlış yerden başlamış ve birçok şeylere birden teşebbüs etmiştir.» dedikten sonra kitabının daha sonra gelen bir kısmında da yenilikleri şöyle tasvir etmektedir:
>
> «Memleketini yeniden ihya edeceğini söyleyen ve bu hususta devlete misal teşkil etmek mecburiyetinde olan bir şefin, medeniyetin hikmetlerini öğretecek yerde, sarayında üniformalı uşaklar (Pages) kullanmak igibi teferruatla meşgul olması, Türkiye'de büyük bir ihtiyaca cevap olmak üzere meydana getirilen ıslahatın mahiyeti hakkında bana daha ilk nazarda bir fikir vermek için kâfi gelmişti. 1826 dan sonra sarayın vakur, muhteşem teşrifatının yerini, açıktan açığa resmi geçitler, üniformalar ve garip bir hengâme almıştı.»
>
> Slade kitabının diğer bir yerinde de «frenkler, camiye gitmeği ihmal ettiği, şarap içtiği, çizme giydiği, hıristiyanlara ziyafet verdiği 'aslında onlardan nefret ettiği halde), alkışlarına karşı mültefit davrandığı ve bilhassa nakisalarını aynen taklit ettiği için onu (yani II. Mahmud'u) methetmektedirler... Hulâsa Mahmud bırakılması lâzım geldiği yerde işe başlamıştır.» diyor.

Bu müşahedeler bize, aynı zamanda devrin diğer çok mühim bir hususiyetini de ifşa etmektedir. Garplılaşma tarihimizde yine ilk defa olmak üzere Avrupa, bu devirde kılık ve kıyafette, yaşayış tarzında, ictimaî teşkilâtında taklit edilmekte, bu noktalar üzerinde bilhassa ısrarla durulmaktadır. Avrupalıya yaşayış tarzında ve şekil itibariyle benzeme ihtiyacı halinde, çok kuvvetli bir şekilde tezahür eden bu temayül, artık garp medeniyetinin üstünlüğünü tasdik etmekten, ona teslim olmaktan başka çare kalmadığını ifade eder.

Filhakika harp tazminatı meselesini konuşmak üzere Rusya'ya gönderilen Halil Paşa avdetinde, açıktan açığa «Devleti Aliyenin yaşaması için garbı taklitten başka çaresi olmadığını[94]» söylemiştir. Bilâhare Sadık Rifat Paşa, Mustafa Reşit Paşa gibi birçok muktedir dev-

93 A. Slade, Records of Travels in Turkey... pp: 21-73.
94 Ahmet Hamdi Tanpınar: Türk Edebiyatı Tarihi, sf. 35.

let adamlarının da Iştirak edecekleri bu hükmün, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasî vaziyetin tazyikiyle verilmiş olduğuna şüphe yoktur. Fakat burada mühim olan cihet, bu kanaatin hangi sebeplerle meydana gelmiş olmasından ziyade taklidin istikamet ve tarzıdır. Zira burada matlup olan sadece garp medeniyetine intisap etmenin zaruretine inanmak olmayıp aynı zamanda garplılaşmanın ne şekilde, hangi vasıtalarla mümkün olacağını ve hangi yoldan yürünmesi lâzım geldiğini de tayin etmektir. Çünkü garplılaşma hususunda gösterilecek muvaffakiyet, onun istikamet ve yolunu doğru olarak çizmeye bağlı kalmaktadır. Müteakip devirlerin de takip edeceği bu yol, maalesef iyi seçilemediği içindir ki Türkiye bugüne kadar bocalamıştır.

Hakikatte garplılaşmanın zaruretlne Inanma hususunda ne kadar isabet edilmiş ise bunun tarzını, usulünü, istikametini tayin bakımından da o nisbette acz gösterilmiştir. Binaenaleyh bu devirde de müessir olan ve bundan sonraki değişmelerin de istikametini ve kaderini tayin eden psikolojiye ait faktörlerin köklerini ,işte bu aczde aramak lâzımdır. Bu itibarla garp medeniyetinin özünü, mahiyetini ve esas unsurlarını tayin edememek hususunda bu devir, daha evvelkilerden ayrılmaz. Anlaşılan Türk milleti, garplılaşmanın hakikî yolunu, el yordamiyle buluncaya veya bu hususta tecrübeleri zenginleşip olgunlaşıncaya, fikir ve bilgi itibariyle garbı anlayabilecek bir seviyeye gelinceye kadar hep aynı şekilde çabalayacak, aynı istikamette yürüyecektir.

Maamafih II. Mahmut devrinde günün âcil ve mübrem ihtiyaçlarına cevap teşkil edeceği zanniyle başvurulmuş çarelerin, sathî, zararlı veya zararsız taklitlerin yanında ikinci derece bir ehemmiyet verilmekle beraber garplılaşmaya hakikaten yarayacak tedbirler de alınmıştır. Bunların başında, gelecek devirlerin müceddıtlerini, yenilik fikirlerinin taraftarı olacak nesilleri yetiştiren yüksek mekteplerin açılması, bilhassa Avrupa'ya talebe gönderilmesi gibi teşebbüsler gelmektedir. Zaten Mahmut devrinin en esaslı, en faydalı tedbirlerinden biri, o vakte kadar her türlü ıslahat ve yeniliğe karşı daima muhalefet eden yeniçerilerin lâğvı ise, diğeri de müteakıp devirlerde faal bir rol oynaacak adamları yetiştirmek suretiyle garplılaşma hususunda zemini hazırlamaktır.

2 — Tanzimat Devri (1839 - 1876)

Tarihimizde «Tanzimat-ı Hayriye» adıyla tanınan bu devir, yakın zamana kadar garplılaşma hareketinin başlangıcı sayılmıştır. Bu da, Türk kültür değişmelerinde bu devrin ne kadar mühim bir yer işgal etmiş olduğuna delâlet eder.

Filhakika bu devirde Osmanlı imparatorluğu, ortaçağa ait bir devlet sistemiden hukukî mânada yeni, muasır bir devlet teşkilâtına doğru ilk adımı atmaya teşebbüs eder. Islahat teşebbüslerinin başlangıcından Tanzimata kadar, bir asrı aşan zaman zarfında bütün cehit ve gayretler askerî sahada toplanmış, burada bütün gailelerin ağırlık merkezini teşkil eden yeniçerilerin ıslahı veya lâğvı ile uğraşılmıştır. Ordu meselesi bir dereceye kadar halledildikten sonradır ki reform temayülleri ancak başka sahalara teveccüh edebilmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun hangi şartlar altında ıslahata, yeniliğe ve garplılaşmaya teşebbüs ettiğini yukarıdanberi takip etmiş bulunuyoruz. Onu bu istikamette harekete sevkeden âmil ve sebepler, yeni bir ordunun kurulmasiyle bertaraf olmamış, bunların şiddet ve tesirleri azalmamış, bilâkis belki de artmıştır. İşte aynı âmil ve tesirlerin sevkiyle devlet adamları, ilkin başta padişah olmak üzere, imparatorluğun çöküşünü, gerilemesini, inhilâlini durdurmak, devleti içinde bulunduğu dahilî ve haricî gailelerden kurtarmak çarelerini bu defa onun siyasî bünyesinde, esas teşkilâtında ve idare tarzında bulduklarını zannetmişlerdir.

Maamafih Tanzimatı meydana getiren sebep ve âmiller, dahilî gailelerden doğduğu kadar bunların neticesinde meydana gelen haricî tazyik ve tesirlere belki daha çok tâbi olmuştur. Filhakika ikinci Mısır meselesiyle çok müşkül bir duruma düşen Osmanlı hükûmeti, garp devletlerinin yardımına her vakitkinden daha çok muhtaçtı. Halbuki Avrupa devletlerinin Yunan istiklâlini temin maksadiyle müdahalelerinden sonra bu yardımı elde etmek kolay olamamıştır.

Bu arada Yunan istiklâlinden cesaret bulan diğer gayrimüslim unsurların, bilhassa Sırpların, Bulgarların muhtariyet veya istiklâle matuf hareketleri, diğer dahilî kargaşalıklar, ayaklanmalar karşısında Osmanlı hükûmetinin gösterdiği acz, garp devletlerini endişeye düşürdüğü kadar lâkaydî ve ümitsizliğe de sürüklüyordu. Hakikatte bir asırdan çok bir zamandanberi Osmanlı devletini kendini müdafaaya muktedir bir hale getirme cehdi, bu uğurda yapılan fedakârlıklar,

tavsiyeler, ıslah teşebbüsleri, ictimaî bünyede ciddî bir değişiklik meydana getirememiş; bütün yenilikler ya mevziî sathî veya tesirsiz kalmıştır. İşte bu arada koca imparatorluğun, kendisine tâbi bir eyalet tarafından mağlûp edilmesi dahilde olduğu gibi hariçte de efkârı umumiye üzerinde müthiş bir tesir icra etmiştir. Hariçte Osmanlı devleti aleyhine, Mehmet Ali Paşa ve hıristiyan azlıklar lehine belirmekte olan bir temayül karşısında garp devletlerini Mısır meselesiyle alâkadar etmek ancak Rusya'nın Osmanlı imparatorluğunu himaye ediyormuş gibi bir tavır takınmasından sonra mümkün olabilmiştir. Fakat bundan da beklenilen netice alınamayınca, gittikçe artan Rus müdahale ve tehlikesini önlemek maksadiyle hıristiyan teb'a lehine ıslahat hususunda daha cezrî bir şekilde harekete rıza gösterilmiştir.

Hakikatte II. Mahmut, müteakıp devrin teceddüt kahramanı olan Reşit Paşayı, Hariciye Nezareti uhdesinde kalmak üzere sefir olarak Paris'e ve sonradan Londra'ya gönderirken Mısır meselesinin hallini ön plâna almış bulunuyordu. Bu arada Reşit Paşa daha o vakit padişahı tanzimata ait ıslahat hususunda iknaa çalışmış ise de muvaffak olamamıştır. İkinci Mahmudun ölümünü müteakıp Paris ve Londra'dan İstanbul'a eli boş dönen büyük müceddit, padişah Abdülmecid'i babasına kabul ettiremediği ıslahat hususunda iknaa muvaffak olmuş belki de bu yüzden bir ölümden de kurtulmuştu. Zira Reşit Paşanın garp devletleri nezdindeki muvaffakiyetsizliğini öğrenen İkinci Mahmud'un, Hüsrev Paşanın tahrik ve teşvikiyle Idam hükmünü imzaladığı rivayet edilmektedir.

Böylece Reşit Paşa, yapılmasını tavsiye ettiği ıslahatla bir taraftan imparatorluğun, inkişafını durduran manlalardan kurtulmak suretiyle gelişip kuvvetleneceğine, kendisini müdafaa edecek bir duruma gireceğine; diğer taraftan o an içinde çırpındığı güçlüklerden, müşkül vaziyetten sıyrılıp çıkabilmesi, ayakta durabilmesi için yardıma muhtaç bulunduğu garp devletlerinin müzaheretini temin etmenin ancak bu sayede mümkün olabileceğine inanıyordu. Bu itibarla Reşit Paşa, tasarladığı bu ıslahatın yalnız ictimaî bir zaruret olduğuna değil aynı zamanda o an için kaçınılmaz bir siyasî tedbir olduğuna da kaniydi. Onu bu kanaate sevkeden âmiller şüphesiz muhtelif olmakla beraber, uzun müddet Avrupa'da bulunması neticesinde Fransız inkılâbından gelen ilhamların, garp devletlerinin Türkiye hakkındaki düşüncelerini bilmesinin bu hususta mühim bir rol oynadığı muhakkaktır.

İşte Reşit Paşanın, Osmanlı imparatorluğunun her derdine deva olmak üzere tasarladığı ve bizzat kaleme aldığı söylenen ıslahat fermanı, yukarıda kısaca tasvir edilen şartlar altında meydana gelmişti. Padişahın bütün vükelâ ve ümeranın, ecnebi devletlerinin İstanbuldaki mümessillerinin huzurunda, büyük bir debdebe ile 3 Kasım 1839 da, Gülhane'de Reşit Paşa tarafından okunan Hatt-ı Hümayun, haddi zatında muayyen noktalarda toplanan bir ıslahat programı olmaktan ziyade Osmanlı imparatorluğunun esas teşkilâtını, âmme hukukunu değiştirmek isteyen bir **Charter**'di. Bu ferman ile padişah bizzat kendi rızasiyle salâhiyetlerinin bir kısmından feragat ettiğini, buna mukabil tebasına bazı haklar verdiğini ilân ediyor, ve bu taahhütlerine sadık kalacağına dair yeminle Teminat veriyordu.

Tanzimat devrini açan bu Gülhane Hatt-ı Hümayununun ihtiva ettiği esasların hulâsası şudur:

> «Şimdiye kadar memleket kanunsuz idare olunuyordu. Bundan sonra her şey kanuna dayanacaktır. Şimdiye kadar hiç bir kimse canından, ırzından ve malından emin değildi. Bundan sonra kimsenin canına, ırzına ve malına ilişilmeyecek, Şimdiye kadar vergi herkesten müsavi surette alınmıyordu. Bundan sonra herkes malî kudretine göre vergi verecek ve kimse bundan istisna edilmeyecek. Alât-ı tahribiyeden olup hiç bir vakit semere-i nafıası görülemeyen iltizamat usul-ü muzırrası kaldırılacaktır.
>
> Şimdiye kadar kabahatli olanlar bir mahkeme kararı olmadan gizli veya aşikâr asılır, kesilir veya zehirlenirdi. Bundan sonra bu gibiler evvelâ mahkemeye verilip orada alınacak karara göre hakkında ceza tatbik olunacak ve kimseye işkence yapılmayacaktır.
>
> Şimdiye kadar bir adamın kabahati görülürse cezası verilmekle beraber üstelik malı da müsadere olunur, veresesi mirastan mahrum edilirdi. Bundan sonra babanın kabahatinden evlâdı mesul tutulmayacak ve babanın malı müsadere edilerek veresesi mirastan mahrum bırakılmayacaktır.
>
> Vatanı korumak için asker vermek ahalinin borcu ise de şimdiye kadar olduğu gibi bir kasabanın nüfusuna bakılmayarak kimisinden tahammülden fazla, kimisinden eksik asker istenilmek hem nizamsızlığı, hem de ziraat ve ticaretin bozulmasını mucip olmakla beraber askere gelenlerin ölünceye kadar orduda kalmaları da fütur ve zürriyetlerinin kesilmesini müstelzim olduğundan lüzumu halinde her kasabadan alınacak askerler için bazı iyi usuller konulacak ve dört beş sene hizmet gibi bir münavebe yolu bulunacaktır.
>
> Bundan sonra kimse angaryaya sevkolunmayacak ve artık müslim, gayri müslim herkes müsavi muamele görecektir.[95]»

95 Osman Ergin; Türkiye Maarif Tarihi, sf. 349.

İşte bir nevi Esas Teşkilât kanunu demek olan bu «Şart»ın, yani Gülhane hatt-ı şerifinin ihtiva ettiği esas hükümler bunlardan ibarettir. Geri kalan kısım ise bu esas maddelerin mucip sebepleri diyebileceğimiz hususları ihtiva etmektedir. Bu arada şer-i şerife riayet edilmemek, mevcut idarenin kötülüğü yüzünden impartorluğun içine düştüğü müşkül vaziyet, fakirliği, geriliği izah edilmekte ve hatt-ı hümayunla teminat altına alınan prensiplere, vazedilecek faydalı kanunlara göre amel edildiği takdirde memleketin yakında nasıl yükseleceği, tekrar eski mevki ve kudretine erişeceği belirtilmektedir.

Bundan başka, Hatt-ı Hümayunda, sıf din ve devletin, memleketin yüksek menfaatleri göz önünde tutulmak üzere çıkarılacak kanunları hazırlamak maksadiyle «Meclis-i Ahkâm-ı Adliye» âzalarının icap ettiği kadar çoğaltılacağı, bütün vükelâ vesair devlet ricalinin de bunlara katılıp fikirlerini serbestçe söyleyecekleri, bu suretle meydana gelen kanunların, padişahın tasdikinden çıktıktan sonra istisnasız bir şekilde harkese tatbik olunacağı, bunlara riayet veya iyi tatbik etmeyenlerin Cenabı Hakkın lânetine düçar olacakları ve ilelebet felâh bulmayacakları da zikrolunmaktadır.

Hakikatte Gülhane fermanında, kanunları hazırlamak üzere ismi geçen bu «Meclis-i Ahkâm-ı Adliye» için Babiâlide hemen bir bina inşası teşebbüsüne geçilmiş, 1840 senesi sonuna doğru ikmal edilerek resmi küşadı yapılmıştır. Bu merasimde hazır bulunan padişah, Hatt-ı Hümayunda zikredilen esasları bir defa daha belirten bir nutuk irad ettikten sonra alınması lâzım gelen tedbirler ve yapılacak kanunlar hakkında direktifler vermek üzere her sene başında meclise geleceğini de vadetmiştir.

Fakat padişahın bu vaadlerine, Reşit Paşanın bütün gayretlerine rağmen her şey olduğu gibi kalmış, filiyatta mühim bir değişiklik olmamıştır. Nitekim 1845 de bu vaziyetten müteessir olan padişah, biraz da harici tazyikin sevkiyle Babıâliye gelmiş, sarfedilen gayretlerin kâfi olmadığına, bu hususta daha faal bulunulması icap ettiğine ve alınması lâzım gelen tedbirlere dair bizzat yazdığı bir Hatt-ı Hümayunu okumuştur.

Maamafih bu fermandan olduğu gibi, on bir sene sonra, Kırım harbini müteakıp, 18 Şubat 1856 da yine Gülhanede okunan Hatt-ı Hümayundan da bir netice alınamamıştır. Islahat fermanı adı verilen bu Hatt-ı Hümayun Osmanlı devletine Paris muahedesini aktetmeden evvel Rus taleplerini önlemek maksadiyle Avusturya da dahil olmak üzere müttefik devletler tarafından tavsiye edilmişti. Bu ferman da

bundan evvelki Gülhane Hatt-ı Hümayununun hükümlerini teyid ediyor, bilhassa hıristiyan tebaanın hukukî müsavatı üzerinde ısrarla duruyordu. Bütün din ve mezheplerin serbestliği, gayri müslimlere ihsan olunan her nevi ruhanî imtiyazların ibkası, müslüman ve hıristiyan tebaanın her hususta müsavi oldukları, vergilerin daha âdililâne ve müsavî bir tarzda alınacağı beyan ediliyor ve idarî, malî, maarif ve sair sahalarda ıslahat lüzumu belirtilerek bu hususta sadrazama emirler veriliyordu.

Bu Hatt-ı Hümayun da, keyfi icraata alışmış devlet adamları bilhassa idare mekanizması üzerinde büyük bir tesir yapmadığı gibi, cemiyetin ictimaî ve siyasî bünyesinde de ehemmiyetli bir değişiklik meydana getirememiş; bilâkis eski tarzda harekete devam edilmesi hususunda oldukça kuvveli bir cereyanın husule gelmesine sebep olmuştur.

Aynı suretle 1861 de Abdülmecid'in ölümiyle onun yerine geçen Abdülâziz de başlangıçta yukarırıda zikredilen Hatt-ı Hümayunlara benzer fermanlarla ıslahata devam edileceğini te'yid etmişse de yine müsbet bir netice hasıl olmamıştır. Bilâkis kısa bir müddet sonra Abdülaziz eski keyfi hareket ve istibdad çığırına avdet etmiştir.

İctimaî bünyenin. teşkilât ve müesseselerin, asırlarca hüküm süren zihniyetin, itiyat ve teamüllerin, devlet adamlarının büyük bir ekseriyeti karşısında tanzimat ıslahatının hemen muvaffak olamaması gayet tabiiydi. Bundan başka tanzimat hareketi, siyasî kaçınılmaz bir tedbir, günün ihtiyaçlarından doğma bir zaruret telâkki edilse bile yine ictimaî realite ile uyuşmaması ve tabikî imkânsız hükümler ihtiva etmesi bakımından da esasen daha başlangıcında muvaffakıyetsizliğe mahkümdu. Zira o, ne bazı haklarından mahrum kalmasını icab ettiren hükümdarı, ne birçok imtiyazlarını kaydebeleceklerinden korkan devlet adamlarını, ne bütün sefalet ve ıstıraplarına rağmen hâlâ kendilerini dînen üstün addeden müslim ahaliyi, ve ne de müsavatı artık çoktanberi kabul etmek istemeyen gayri müslim tebaayı memnun etmişti. Bu itibarla Tanzimat, taraftarlarının zannettiği gibi, Osmanlı devletini, içinde çırpındığı güçlüklerden, gailelerden kurtaracak **ilk makul tedbir** değildi.

Bununla beraber büyük Reşit Paşanın açmış olduğu çığırda yürüyen, hattâ hürriyet husunda onu bile aşan ve gittikçe kuvvetlenmeye müsait bir cereyan başlamıştı. Yeni yetişmekte olan bir neslin içinde çıkan büyük, idealist şahsiyetlerin tesiriyle meydana gelen bu

cereyan, mevcut kötü idareye karşı şiddetli bir muhalefet halinde taazzuv etmek üzereydi. Bunlar, suistimalleri, iktisadî ve malî buhranı önlemek, hükûmet mekanizmasını kontrolu altında bulundurmak üzere millet mümessillerinden müteşekkil bir meclisin tesis edilmesini isteyecek kadar ileri gidiyorlardı. Gittikçe kuvvetlenen bu fikir taraftarları 1865 de gizli bir cemiyet bile kurmuşlarsa da karşılaştıkları güçlükler yüzünden Avrupaya kaçmaya mecbur olmuşlardır. Fakat burada Mustafa Fazıl Paşanın himayesi ve reisliği altında 1867 de, yeni Osmanlılar adıyla bir cemiyet kurmuş ve Londra'da da **Muhbir** isminde bir gazete çıkarmaya başlamışlardır. En mühim âzaları arasında Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi büyük şahsiyetler bulunan cemiyet, neşriyatiyle hürriyet ve meşrutiyet lehinde kuvvetli bir cereyan uyandırmaya muvaffak olmuştur.

Bu cemiyet âzalarının daha memlekette iken yapmış oldukları neşriyatın uyandırdığı heyecan ve tesirlerin kuvvetini takdirde gecikmeyen Fuat, Ali ve Mithat Paşa gibi devlet adamlarının teşvikiyle beklenmedik bazı neticeler bile elde edilmiştir. Nitekim 1864 de «Tensikat-ı Cedide-i Mülkiye» namı altında vilâyetlerin teşkilâtına ait bir kanun neşredilmiş, idarî mekanizmada bazı ıslahat yapılmak istenmiştir. Bundan başka 1868 de Avrupa seyahatinden avdet eden Abdülâziz'in, mevcut kanunların memleket ihtiyaçlarına kâfi gelmediğine, binaenaleyh yeni kanunların vazedilmesi icab ettiğine dair nutkunu müteakıp «Şûrayî Devlet» ve «Meclis-i Ahkâm-ı Adliye» namı altında birer kazâ müessesesi ihdas edilmişti.

Maamafih bunlara rağmen devletin hareket tarzında, ictimaî bünye ve teşkilâtta, idare mekanizmasında mühim bir tahavvül olmamıştı. Zira yukarıda zikredilen müesseselerin teşkilât ve bünyeleri serbest bir şekilde faaliyette bulunmalarına müsait değildi.

Nihayet mutlakiyet idaresi Nedim Paşanın zamanında istibdadını büsbütün arttırmış, arada Mithat Paşanın kısa süren sadareti vaziyeti değiştiremeden kendisinin uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. En son 1875 de neşredilen fermandan da bir netice alınamayınca bir ayaklanma sonunda, 1876 da Abdülâziz hal'edilmiş, yerine, Meşrutiyet rejimini kabul etmeyi vadeden İkinci Abdülhamit geçmişti. Böylece Birinci Meşrutiyet devri başlamış oluyordu.

Tanzimat hareketinin sathî bir şekilde çizilmiş bu dar çerçevesi içinde bile esas faaliyetlerin siyasî bünyeyi değiştirmek, onu kanunî esaslara dayandırmak isteyen tek bir mevzu etrafında toplanmış oldu-

ğu görülmektedir. Hakikatte resmî ve siyasî teşebbüslerin ağırlık merkezini teşkil eden fermanlar, hep mal, can, ırz ve namus emniyetini temin edecek kanunlardan bahisle bu gayenin tahakkuku için yazılmış olmakla beraber asıl değişmeler bunların dışında vukua gelmiştir. Bu itibarla Tanzimat, kendisine mâna ve hüviyetini veren mevzularda bilfiil acz gösterdiği halde diğer sahalarda az çok muvaffak olmuş teşebbüslerin başlangıcı sayılabilir. Bunların başında dil ve edebiyatta yenilikle başlayan bir fikir hareketi; başlangıçta müphem de olsa bir sisteme doğru gitmeye çalışan geniş bir maarif faaliyeti; ticarî, sınaî bazı teşebbüsler zikrolunabilir.

Ciddî bir şekilde Şinasî ile başlayan ve devrin ismini taşıyan bu yenilik edebiyatı, yeni neviler getirmek suretiyle sanatta taze bir çığır açmaktan ziyade dilde sadeliğe doğru gitmesi ve devamlı bir fikir meydana getirmesi ile temayüz eder. 18 inci asır Fransız edebiyatının tesirleri altında kalmasına rağmen müteakıp edebiyat cereyanlarından daha çok mahallî kalmış, cemiyette aydınlatıcı mühim bir rol oynamıştır. Gerçi tiyatro, hikâye ve roman gibi edebî şekiller gerek telif, gerek tercüme yoluyle birer nevi olmak üzere memleketimize girmişlerse de hiç birisi edebiyatımıza; sanatın iç muhtevası, özü ve ruhu bakımından bir zenginlik, derinliğine bir tenevvü verememiş, daha çok müphem bazı fikirlerin gaye ve emellerin yayılmasına vasıta olmuştur. Asıl içten taklit, bilhassa roman ve hikâyede Avrupa.ya karşı hayranlığın arttığı müteakip safhaların edebiyatında görülecektir. Bu itibarla saydığımız edebî nevilerin taklidi ya gelişigüzel olmuş veya tamamiyle şekilde kalmıştır. Bununla aynı zamanda bu devrin gazeteciliğinde görülen inkişafı hazırlayan unsurlara da temas etmiş oluyoruz. Filhakika devrin başlamasından kısa bir müddet evvel tesis edilen ilk Türk gazetesini (Takvim-i Vekayi) müteakip gerek memleket içinde gerek dışında çıkıp büyük fikir faaliyetlerine sahne olan, matbuat tarihinde olduğu kadar ictimaî hayatta da iz ve nam bırakan «İbret», «Muhbir», «Hürriyet», «Tasvir-i Efkâr» gibi gazeteleri bu devre borçluyuz. Bunlardan her birisi birer mektep vazifesini görmüş fikir vasıtalarıdır.

İlk Gülhane Hatt-ı Hümayununun tek bir kelime ihtiva etmemesine rağmen bu devirde görülen yenilik ve inkişafların en genişi, en mühimmi şüphesiz maarif sahasında meydana gelmiştir. II nci Mahmut devrinde açılmış veya açılması düşünülmüş mektepler gibi tamamiyle yeniden tesis edilen ilk, orta ve yüksek mektepler de bu devirde inkişaf etmeye başlamışlardır. Hakikatte bugün —pek az bir Is-

tisna — hiç bir maarif müessesemiz yoktur ki temeli bu devirde atılmamış olsun. Bunları açılış sırasiyle kaydedince uzun bir liste meydana gelir: Askerî mekteplerin tekemmülü, mülkiye rüştiyelerinin tesisi, Darülmaarifin, Paris'te Mekteb-i Osmani'nin açılması; kız rüştiyelerinin, ibtidaî mekteplerin, mahrec-i aklâmın, mahrec-i mekâtib-i askeriyenin, ilk idadilerin, ilk liselerin, askerî rüştiyelerin, ziraat mektebinin, Darülmualliminin, Orman ve Maadin mektebinin, mekteb-i Mülkiyenin, Telgraf mektebinin, Mekteb-i Sanayiin, Lisan mektebinin, Mekteb-i Tıbbiye Mülkiyenin, Eczacı mektebinin, Kaptan ve Çarkçı mektebinin, Darülmuallimatın Kız Sanayi mekteplerinin, Darülfunun-u Sultaninin Müze mektebinin, Mense-i Kitab-ı Askerinin, Menşe-i Muallminin de ilk defa olmak üzere açılmaları ve ıslahı hep bu devre rastlar.[96].

Bu mekteplerin hepsi de memleketin bir ihtiyacını karşılayacağı düşüncesiyle açılmış olmalarına rağmen şüphesiz hiç birisi hakikatte onu tatmin edecek bir mahiyet ve seviyede değildi. Zira hepsi gelişigüzel, derma çatma vasıtalar ve kifayetsiz hocalarla, sistemsiz, plânsız bir şekilde tesis edilmişlerdi. Bununla beraber, cemiyetin bünyesinde meydana gelen veya beklenilen değişmelerden doğan ihtiyaçlar bu müesseselerin teşekkülünü zarurî kılıyordu; fakat bu dava, devrin adamlarının halledemiyeceği kadar muazzam bir dava idi. Bu mesele, bir taraftan devrin anî ihtiyaçları gibi geleceğin devamlı ihtiyaçlarını da göz önünde tutmak, istikbali hazırlamak üzere kurulacak müesseseleri iğretilikten, derbederlikten münferit şahısların karihalarından gelme ilhamlardan, tesadüflere bağlı olmaktan kurtarmak, bir plâna, bir sisteme bağlamak, diğer taraftan — şüphesiz daha mühimmi — bütün bu yeni teşekküllerde çalışacak insanları yetiştirmek ve zarurî vasıtaları temin etmek meselesiydi.

İşte bu devir, davanın birinci kısmını hiç olmazsa kâğıt üzerinde halletmeye çalışmıştır. Bu maksatla 1845 de maarif işleriyle devamlı şekilde meşgul olmak üzere bir (muvakkat meclisi maarif) tesis edilmiştir. Bu meclisin, Sıbyan ve Rüştiye mekteplerinin ıslahı ve bir Darülfünün tesisi hakkında hazırladığı lâyiha, bir sene sonra kurulan (daimî meclisi maarif) de tetkik edilmiştir. Bundan bir sene sonra yani 1847 de (Mekâtib-i Umumiye Nezareti) tesis edilmekle maarif teş-

96 Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi. Cilt II.

kilâtının temeli atılmış oluyordu. Fakat bunlar, maarif sahasında hüküm süren karışıklığa, başı boş bırakılmış plânsız faaliyetlere son verecek mahiyette tedbirler değildi. Binaenaleyh bütün bu hedefsiz icraatı bir sistem içinde toplamak maksadiyle Tanzimat maarifinin meydana getirdiği yeniliklerin belki de en mühimmi olmak üzere bir (maarif-i umumiye nizamnamesi) hazırlanmıştır. Bu nizamnamenin Sadullah Paşanın kaleminden çıkan esbabı mucibe mazbatası bugün bile dikkatle mütalâa edilmeye değer hükümleri ihtiva etmektedir. Fakat İkinci Meşrutiyete kadar pek az tadillerle meriyette kalmasına rağmen bu nizamname hükümleri tabiatiyle göz önünde tutulamamış, maddeleri tatbik olunamamıştır.[97]

Ticaret ve sanayi sahalarında da ekserisi netice itibariyle semeresiz, faydasız hattâ bir kısmı zararlı faaliyetler, yenilik ve ıslahata teşebbüs edilmiştir. Ticarî sahada birçok milletlerle ticaret muahedeleri aktedilmiş; fakat bunlar, cehalet, gaflet, tecrübesizlik yüzünden memleketin ticaretini felce uğratmış, müteakip nesillerin bile altından kalkamıyacağı bazı malî taahhütlere müncer olmuştur. «Ne II nci Mahmut için ne de Reşit Paşa ve arkadaşları için bu neticeleri bilerek ve görerek bu muahedeyi imza ettiler denemez, muahededen Mehmet Ali'nin ordu ve donanmaca zayıflayacağını bekliyorlardı, fakat bu muahedenin neticede memleketin sanayiini, belini doğrultamaz bir hale getireceğini, devletin başına Düyunu Umumiye idaresi gibi bir belâ musallat edeceğini elbette kefşedemiyorlardı.[98]» Bu sözler 1838 ticaret muahedesi için söylenmiştir. Halbuki 1860 da aktedilen muahedeler bundan çok daha ağır maddeleri ihtiva etmektedir.

Sanayi sahasında da bu devrin adamları tarafından girişilmiş teşebbüsler dahi yine aynı sebepler yüzünden müsbet neticeler verememiştir. II. Mahmud'un devlet hesabına bazı fabrikalar kurma teşebbüsü devam ettirilmek hattâ geniş mikyasta modern bir sanayi kurulmak istenmiştir. Bu maksatla Sultanahmet meydanında bir sergi binası inşa edilmiş; bir taraftan sanayi erbabının birleşerek şir-

97 Bu nizamname maddeleri ve esbabı mucibe mazbatası hakkında fazla malûmat almak için bakınız; Sadreddin Celâl Antel: Tanzimat Maarifi «Tanzimat» adlı eserinde sf. 450 ve Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi. Cilt 2.

98 Yusuf Kemal Tengirşenk: Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti; «Tanzimat» sf. 319.

ketler kurmaları, müşterek teşebbüslere geçmeleri teşvik edilmiş, diğer taraftan devlet sermayesiyle yeni fabrikalar tesisine başlanmıştır. Fakat devletin müstakil, harici tesirlerden uzak, memleketin ihtiyaçlarına uygun, önceden tasarlanmış iktisadî bir plân ve siyasetinin bulunmaması, ecnebilere verilen imtiyazlar, yabancı rekabete karşı gelememek, bilgisizlik, tecrübesizlik, en zarurî vasıta ve elemanlardan mahrumiyet, bu teşebbüslerin çoğunu daha başlangıçta akim bırakmaya mahkûm etmiştir. Hususî teşebbüslerle, meydana gelen imalâthanelerden ne kadarının yaşayabildiği bilinmemekle beraber, muvakkat bir zaman Için kurulan şirketlerin inhilâl ettiği ve sahanın münferit şahıslara bırakıldığı malûmdur.[99]

Devlet sermayesiyle kurulan fabrikaların da mühim bir kısmı yine aynı sebeplerden ötürü bir müddet sonra kapanmış, diğer kısmı hazine Için büyük bir yük teşkil etmek, daima zararına işlemek suretiyle faaliyetlerine devam edebilmişlerdir. Bunlardan ancak cüz'i bir kısmı müsait şartlar altında zamanımıza kadar gelebilmiştir.

Buna mukabil ekserisi ecnebiler tarafından kurulan hususî fabrikaların, memleketin müsait şart ve imkânlarından faydalanmalarını bilmeleri ve kendilerine verilen imtiyazlar sayesinde muvaffak oldukları görülmektedir. Bunlardan yalnız Bursa'da 8-10 tane ipek ipliği fabrikası bulunmaktaydı. Aynı suretle Lübnan'da, Adana, Tarsus, İzmir, İstanbul ve Konya'da muhtelif ecnebi şirketlere ait imalâthaneler, veya fabrikalar mevcuttu.[100]

Bütün bunlar tarihî vesikalarla tesbit olunabilen resmî teşebbüsler neticesi meydana gelmiş yenilikler veya değişmelerdir. Bunların dışında henüz sistemli bir şekilde tesbit edilmemiş bulunmakla beraber o devre ait ecnebi eserlerde münferit müşahedeler halinde şuraya buraya serpilmiş olarak rastlanan değişmeleri de göz önünde tutmak lâzımdır. Bunlar, bilhassa yaşayış tarzında, eğlencelerde, ve diğer günlük davranışlarda belirmek suretiyle ictimaî hayatın hemen her sahasına yayılmaları bu itibarla resmî, siyasî faaliyetler kadrosunu aşıp halk tabakalarına kadar sirayet etmeleri bakımından cemiyetin geçirmekte olduğu görüş, düşünüş ve zihniyet tahavvüllerini de aksettirdikleri için aynı derecede mühimdir.

Onun için her şeyden evvel bu nevi değişmelere vasıta olan şahısları (ajanları) veya zümreleri, o an hüküm süren temayülleri, mu-

99 Ömer Celâl Sarç- Tanzimat ve Sanayimiz «Tanzimat» sf. 434 ve müteakip sahifeler.

100 Ömer Celâl: Tanzimat ve Sanayimiz «Tanzimat» sf. 439.

hit şartlarını, bütün bunların hazırlamış olduğu zemini bilmek lâzımdır. Bu hususta müessir olan âmillerin başında, yukarıdanberi teşekkülünü takip etmeye çalıştığımız yabancıların, melezlerin ve yerli gayri müslim azınlıkların iştirakiyle meydana çıkan yarı şarklı fakat görünüşte daha çok Avrupalı olan camia gelmektedir. İstanbul'un muhtelif semtlerinde, daha kesif olmak üzere Galata ve Beyoğlunda küçük bir şehir halinde teşekkül eden bu koloni, Avrupadan gittikçe artan bir hızla memlekete akmakta olan mamûl eşyaların satıldığı mağazaları, terzileri, kahve ve lokantaları, otelleri, eğlence yerleri, cambazhaneleri, ziyaretçi tiyatro grupları, konserleriyle küçük mikyasta bir Avrupa hayatının çekici, canlı bir örneğini vermektedir. Buna her yaz Boğaziçinde cazip, canlı, kesif bir hayat süren sefaretlerin bir birine rekabet edercesine yazın ve kışın verdikleri baloları da ilâve etmek lâzımdır. Türklerin de büyük bir nisbette iştirak ettikleri bütün bu eğlence yerlerinde, balolarda Avrupa hayatının en füsunlu, en mahrem taraflarının keşfedildiğine inanılır. Avrupa artık her tarafilye taklit edilmeye lâyık bir mükemmeliyetle gözlerde canlanmaya başlar. Bütün bu faaliyetler, münasebetler, temayüller Kırım harbi dolayısiyle İstanbul'a gelen müttefik donanma ve ordu mensuplarının sayısı nisbetinde artar.

Diğer taraftan Avrupa ile olan **doğrudan doğruya** temas ve münasebetler de fazlalaşmıştır. Büyük Avrupa merkezlerine gönderilen sefirler, bunların maiyetlerindeki memurlar, talebeler, münevverler de sık sık gidip gelirler. Hepsinin birlikte getirdikleri itiyatları, zevkleri ve fikirleri vardır. Bunlarda avdetlerinde memlekette bulunan Avrupalılarla teması muhafaza ederler. Bunlara yerli ahaliden, bilhassa saray mensuplarından, yüksek devlet memurlarından katılanların sayısı gittikçe çoğalır. Hulâsa Avrupa, gönüllü mümessilleri, taraftarları ve hayranlariyle Türk İstanbul'un hayatında ehemmiyetli bir rol oynamaya başlar. Gerçi her yenilik hâlâ eskinin hükmü, nüfuzu altında veya iğreti bir şekilde onun yanında yer almış ise de rollerin değişeceği devir artık uzak değildir; cemiyetin ufuklarında belirmek üzeredir.

DEVRİN TAHLİLİ

Şimdiye kadar takip etmiş olduğumuz usule uygun olmak üzere evvelâ bu devirde vukua gelen yenilikleri mümkün mertebe objektif bir şekilde kısaca sıralamaya çalıştık. Bunlar, bundan evvelki devir-

lerde meydana gelen değişmelerle mukayese edildiği takdirde daha büyük bir yekûn teşkil etmekte ve nisbeten daha geniş sahalara yayılmış bulunmaktarır. Garplılaşmanın yegâne ve hakikî vasıtası olan maarif sahasındaki nisbî inkişaf bariz bir şekilde kendisini göstermektedir. Bu, devrin lehine kaydedilmesi icab eden ilk mühim fark olmak üzere belirtilmeye değer. Diğer mühim ve müsbet farklara gelince; evvelâ bu devir, bundan evvelkisi gibi yıkıcı olmayıp daha ziyade yapıcı bir devridir. Sonra, bu devir, yenilik hareketlerinin artık genişlemek üzere olduğunun ilk işaretini verir. Zira ıslahat hareketlerinin istikameti, devletin esas bünyesini değiştiren ve padişahın selâhiyetlerini tahdit eden bir mahiyet almıştır. Gerçi bu, başlangıçta hükümdarın rızasiyle olmuş ise de bilâhare onun arzularının hilâfına hattâ müteakip padişahların muhalefetine rağmen tahakkuk edecektir. Bu itibarla teceddüt ve ıslahat hareketlerinin başında artık padişahlar görünmez; onların yerini devlet adamları almıştır. Hattâ bir müddet sonra yenilik taraftarlığı, devlet adamlarından da fikir adamlarına ve böylece nisbeten daha büyük bir zümreye intikal edecektir. Bu bakımdan da garplılaşma hareketinde mühim bir terakki görülmektedir. Bütün bunlar gayet mühim olup devrin hususiyetlerini teşkil etmektedir.

Buna mukabil menfi istikamette tesir icra eden âmillerin azalmaması, hattâ bazı noktalarda şiddetlenmesi, değişmelerin arzu edilen şekilde inkişafına ve beklenilen neticelerin alınmasına mâni olur. Gerçi değişmelerin güdümlü olmasına rağmen bundan evvelki devirde olduğu gibi bunların zorla kabul ettirilmemesi vaziyeti biraz hafifletirse de, ıslahat ve yenilikleri önceden tasarlanmış vâzih bir plâna bağlayamamak, nasıl ve ne tarzda hareket edilmesi lâzım geldiğini tayin edememek ve bermutad hazırlıksız bulunmak yüzünden muvaffakiyet imkânları azalır.

Avrupa ile aramızda gittikçe artan sıkı bir temas, uzun müddet orada bulunmuş veya tahsil etmiş olanların sayılarının çoğalması neticesinde bundan evvelki devirlerle kıyas kabul etmeyecek derece bir fikrî inkişaf ve terakki husule gelmiştir. Fakat bu, garp medeniyetinin mahiyetini, esaslarını kavramak ona göre hareket etmek için hâlâ kâfi değildir. Bu itibarla tatbik kabiliyeti olup olmadığı düşünülmeden veya ona göre umumî efkâr veya en zarurî vasıtalar hazırlanmadan birtakım ıslahata, yeniliklere teşebbüs edilir: İçinde çalışacak Insanlar düşünülmeden, bunlar yetiştirilmeden teşkilâtlar kurulur; tatbik edecek hâkimler, memurlar yetiştirilmeden kanunlar, talimatnameler, nizamlar vazedilir; en lüzumlu elemanlar, mühendisler, usta ameleler

temin edilmeden fabrikalar, muallim yetiştirilmeden mektepler açılır. Dahası var. Ortada henüz rüştiyeden başka mektep. elde yetişmiş talebe veya hoca yokken Darülfünun kurulmak istenir. Bu öyle zararlı bir hareket tarzıdır ki yalnız bütün yenilikleri, ıslah hareketlerini, reform teşebbüslerini daha başlangıcında akâmete mahkûm etmekle kalmaz; bugün bile kurtulamadığımız eski şark teamüllerinden hurafelerinden, usul ve itikatlarından daha tehlikeli bir itiyadın cemiyete yerleşmesine sebep olur. İşte, tanzimatın en büyük fenalığı buradadır.

Yoksa bugün taammüm eden bir kanaate göre, tanzimat ricalinin kabahati eskiyi yıkmadan yenisini koymalarında değildir (medresenin yanında mektebin açılması buna misal olarak zikredilir). Bilâkis bu tarzda hareket, tanzimatın belki en akıllıca icraatından birisidir. Zira yeniyi iyice yerleştirmeden, onu cemiyete hakikaten faydalı bir unsur haline getirmeden eskiyi yıkmanın sadece felâketlere sebp olduğunu yukarıda müşahhas misalleriyle görmüştük (bakınız Fasıl: V). Nitekim tam bir zaruret neticesinde kaçınılmaz bir tedbir olmak üzere lâğvedilen yeniçerilerin yeri, kolaylıkla doldurulamamış, imparatorluk bu yüzden büyük güçlüklerle karşılaşmıştır.

Şu halde bir kültür değişmesinde esas mesele, eskinin yanında —yani o tamamiyle yıkılmadan— yeninin kurulmasında değil, yeninin hakikaten bütün şartlara uygun düşecek bir şekilde tam olarak alınıp alınamamasındadır. Eğer yeni, her cihetle üstünlüğünü cidden gösterebilecek şekilde kurulmuş ve İşlemeye başlamış ise, eski kendisi için mukadder olan âkıbetle ergeç karşılaşacaktır. Onun için tanzimatta yapılan Islahatın gelişmemesi, bilhassa maarifin istenilen şekilde inkişaf edememesi, bazı sathî görüşlülerin zannettikleri gibi, medreselerin kapatılmamasından ileri gelmiyordu. Bunun sebebi, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, mekteplerin, kendilerinden beklenemi henüz veremmeleriydi; başka bir ifade ile mektep, medreseye olan üstünlüğünü henüz gösteremiyordu. Nasıl göstersin ki mekteplerin hemen hepsinin hocaları ya medrese mezunu veya medrese mensuplarıydı.

Bu itibarla tanzimatın asıl kabahati, bugünkü zihniyetle cezrî hareket etmemesinde değildi; icab ettiği gibi hazırlıklı, plânlı, sistemli bir şekilde muayyen bir gayeye göre faaliyetlerini tanzim edememesinde ve tasavvur ttiği şeyleri yapacak, bunları tahakkuk ettirecek insanları yetiştirmeden bunlara teşebbüs etmesindeydi. (Esasen cez-

rî şekilde hareket etmesi imkânsızdı; zira Tanzlmat Türkiyesi, hiç bir suretle İstiklâl Mücadelesini kazanmış bir Türkiye değildir). Menşeini görüş darlığından, cehaletten, her şeyden evvel garp medeniyetini anlayamamaktan, onun esas unsurlarını kavrayamamaktan alan bu hareket tarzı, bu zihniyet bugün bile devam edip gitmektedir. Tanzimatın, bir başlangıç olması itibariyle en tehlikeli ve müteakip devirlerde itiyat haline gelen bu hareket tarzına, birkaç tane müşahhas misal vermek yerinde olur:

Bu hususta ilk misali Osman Ergin'in hiç bir fiklr adamının istlğna gösteremeyeceği, büyük bir çalışma mahsulü olan kıymetli eserinden aynen alıyorum:

> «1254 (1838) de sivil mekteplerle ilk defa uğraşılmağa başlandığı sırada bunlar, Sıbyan, Rüşdiye ve Darülfünun adlarıyle üç dereceye ayrılmıştı. Fakat bunların açılışında bu sıra gözetilmiyordu. Meselâ Sıbyan mektepleri denilen ana mekteplerine el sürülmeden Rüşdiye adı verilen ilk mekteplerle uğraşılıyor; bunlar iyi bir hale konulmadan orta tahsili verecek olan idadilerle liselerin açılmasına çalışılıyordu, ve daha garibi; değil lise hattâ orta mektep açılmadan ve lüzumu kadar talebe yetiştirilmeden Darülfünün adı altında en yüksek bir tahsil müessesesesinin kurulmasına ve bunun için de bir bina yapılmasına başlanıyordu.[101]»

Gerçi bu vaziyet bilâhare, 1869 da Maarif Nazırı olan Saffet Paşanın yukarıda bahsetmiş olduğumuz «Maarif-i Umumiye Nizamnamesi» ile ıslah edilmek istenmiş ise de muvaffak olunamamıştır. Hakikatte bu nizamnamede şayanı dikkat bazı maddelere rastlanmaktadır. Bilhassa esbabı mucibe mazbatasının ihtiva ettiği şu cümle üzerinde düşünülmeye değer:

> «Asrımızda fen ve sanayiin inkişafı, medenî memleketlerde münteşir olan ulûm ve fününun koyduğu usul ve esaslara müstenittir. Sanayi eserleri (meleke-i âdiye) görenekle meydana gelmezler. Ameliyat ilmî nazariyelere istinat etmek, ondan kuvvet almak mcburiyetindedir.[102].»

Aynı suretle memur yetiştirmek maksadiyle açılmış olan «Darülmaarif» de okunacak kitapları hazırlamak üzere tesis edilen «Encümen-i Danış» ile hususî bir teşekkül olan «Cemiyet-i İlmiye-i Osmani-

101 Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi. Cilt, 2; sf. 355.
102 Sadrettin Celâl Antel: Tanzimat Maarif; «Tanzimat» sf. 450.

ye»nln faaliyetleri ve bunların âzalarının ilme dair düşünceleri de mücerret alındığı takdirde bu devrin görüşü hakkında yukarıda ileri sürülen tenkitleri haksız çıkaracak bir mahiyette görünür. Bununla beraber bunların, garp medeniyetini hakikaten kavramış olma neticesinde söylenip söylenmediklerini bugün tayin etmek güçtür. Zira bu fikirlerin o zaman (19 uncu asırda) Avrupada hâkim olan müsbet ilim modasına uyularak söylenmiş olmaları mümkün göründüğü gibi Avrupayı şöyle böyle anlamış birkaç kişinin bulunması da ihtimal dahilindedir. Fakat vaziyet ne olursa olsun muhakkak olan bir şey varsa o da bu şahısların devrln zihniyetini temsil edememiş ve onun üzerinde hâkim olamamış bulunmalarıdır. Filhakika bu meşhur Maarif Nizamnamesi fiilyatta kâğıt üstünde kalmış, diğer sahalara ait icraat da yukarıda tasvir edilen tarzda cereyan etmiştir. Nitekim aşağıya aldığımız ikinci bir misal de bunu sarahatle göstermektedir:

> «A. Bone'ye nazaran, devlet fabrikalarından birini idare eden bir Fransız, devlete uzun zaman, fabrikanın mamulâtı diye Fransadan getirttiği kumaşları teslim etmiş ve hilesinin meydana çıktığını haber alınca, topladığı paralarla beraber harice kaçmıştır. Zeytinburnu fabrikasının tesisinde yapılan yolsuzlukları ve bu işin «geçirdiği gülünç ve feci safhaları» Ali Riza Seyfi'nin, Mac Farlane'nin hâtıratını esas ittihaz ederek neşrettiği makalelerinden anlayabiliriz.[103]»

Buna benzer misalleri hemen her sahaya ait olmak üzere, Istenildiği kadar çoğaltmak mümkündür. Bütün bunlara, devre ait esas ıslahatın muvaffak olamamasına, ne padişahları, ne müslim ve gayri müslim tebaayı memnun edememesine rağmen müteakıp devlrlerdeki inkişaflar, fikir faaliyetleri göz önünde tutulduğu takdirde «Tanzimat»ın hayırlı bir teşebbüs olduğunu inkâr etmek mümkün değildir.

3 — II. Abdülhamit veya İstibdat devrl (1876-1908)

Bu devir, 1876 da hal'edilen Abdülâzlz'in yerine geçen V. Murad'ın —ruhî hastalığı yüzünden— üç ay gibi kısa süren saltanatını müteakıp II. Abdülhamid'in padişah olmasiyle başlar. Abdülhamit veliaht iken Mithat Paşa ile aralarında geçen müzakereler neticesinde Meşrutiyet idaresi kuracağını vadetmiş, bu şartla tahta çıkmıştı.

---

103 Ömer Celâl Sarç: Tanzimat ve Sanayimiz, sf. 436.

Filhakika bu padişahın cülûsundan üç ay sonra Mithat Paşa Sadrâzam olmuş ve onbirincikânun 1876 da Babıâlide okunan Hatt-ı Hümayun ile Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in de iştirakiyle hazırlanan Kanunu Esâsî ilân edilmişti. Fakat aradan çok geçmeden Abdülhamit, Meşrutiyet taraftarlarına karşı vaziyetini değiştirmiş ve Mithat Paşayı, Ziya Paşa ile Namık Kemal'i İstanbul'dan uzaklaştırması için zorlamaya başlamıştır. Buna razı olmayan Mithat Paşa bir sene sonra sadaretten azil ve hudut harici edilmiştir.

Abdülhamit, bu cüretli hareketlerini ihtimal gizlemek ve Meşrutiyet taraftarlarının halk araısndaki tesirlerini azaltmak maksadiyle 7 mart 1877 de Dolmabahçe sarayının Divan-ı Hümayun salonunda mebusan meclisini açtırmış, söylediği bir nutku müteakıp toplar attırmış, şenlikler yaptırmıştır.

Fakat Abdülhamit bir sene sonra mebusan meclisinde geçen şiddetli münakaşalardan ürktüğü için, o sırada cereyan etmekte olan Rus - Türk harbi bahanesiyle meclisi muvakkaten dağıtmıştır. Bu şekilde kapanan mebusan meclisi 1908 inkılâbına kadar bir daha açılmamıştır.[104] İşte Abdülhamit, o vakte kadar memleketin tarihinde eşine rastlanmayan ve otuz sene sürecek olan bir istibdat devrini böyle hazırlamıştır.

Bu devir, bundan evvelkilerine nazaran bize daha yakın olmasına rağmen kültür değişmeleri bakımından en az tetkik edilen bir devirdir. Acaba bu devir, bazen iddia edildiği gibi, sırf büyük devletlerin müdahalesini önlemek, siyasi sahada baş gösteren ve zamanın fikir faaliyetlerinin ağırlık noktasını teşkil eden hürriyet hareketlerine karı gelmek gayesiyle mi kendi içine kapanmış ve Avrupaya karşı menfi bir tavır takınmıştır. Yoksa her nevi garp tesirlerinden kendisini korumak maksadiyle mi ondan uzak kalmak istemiştir? Veya sırf istibdat idaresini kuvvetlendirmek için mi devrin muhafazakâr temayülleri beslenmiş, himaye edilmiştir; binaenaleyh dinî sahada irticaı andıran bazı tedbirler bu maksada yarayan birer vasıtadan mı ibarettir? Onun için bunların dışında garba, garplılaşmaya karşı takınılmış ne ciddi denebilecek menfi bir tavır vardır, ne de kültür değişmelerinde bir gerileme veya irtica mevcuttur. Bununla beraber gayeleri ne olursa olsun alınmış bulunan bazı tedbirlerin, aksülâmellerin ve

104 Ahmet Bedevi Kuran; İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, İstanbul Tan Matbaası, 1945, sf. 16-17.

her şeyden evvel istibdat idaresinin garplılaşma hareketi üzerine tesir icra ederek onu geriletmese bile hızını yavaşlatmış olduğu veya durdurduğu söylenebilir. Fakat buna rağmen bu menfi tesirlerin istenmeyerek meydana getirilmiş olduğunu da hesaba katmak lâzımdır.

Elde mevcut tetkiklere ve şimdilik bilinen vesikalara dayanıp bu iddialardan hangisinin daha doğru veya hakikate daha yakın olduğu hususunda kat'î bir hüküm vermek mümkün değildir. Bunu, ileride yapılacak daha esaslı tetkiklere, araştırmalara bakarak şimdilik diyebiliriz ki birbirine zıt görünen bu iddiaların her birisinde bir hakikat payı vardır. Bunun sebebi, hiç şüphesiz, müstereddit, korkak, vehimli, kısaca mariz ruhlu bir müstebîd dört elle sarılmış olduğu tahtında tutunabilmek için bazen şeytanca, fakat çok defa birbirini tutmayan çarelere, tedbirlere baş vurmasıdır. Onun için hakikatte o, ne garplılaşmanın düşmanı, ne de onun taraftarıdır; bu hususta ne yapmış ise, kendisini mecbur hissettiği veya kaçınamadığı için yapmıştır. Binaenaleyh şahsına zarar gelmediğinden tahtında duracağından emin bulunabilseydi belki de en hareretli bir yenilik taraftarı olabilirdi.

Nitekim nefsine ait endişeleri kabarıp vehmi cinnet derecesini bulmadan evvel faydalı birçok teşebbüslerde bulunduğu görülüyor. Saltanatının ilk zamanlarında bilhassa maarife ait icraatı buna bariz bir delil teşkil etmektedir. Bu bakımdan devrin maarifini tetkik eden **Osman Ergin** kıymetli eserinde Abdülhamit zamanını, mevcut birçok takyit ve tahditlere ciddî engellere rağmen bir «yayılma ve ilerleme» devri olmak üzere vasıflandırmaktadır. Hakikatte bu gayretli araştırıcımızın, iddiasını tevsik hususunda verdiği malûmat çok dikkate değer: İlk defa 1864 de İstanbul'da ve sonraları ancak mahdut vilâyet ve sancak merkezlerinde açılan rüştiyeler, Abdülhamit devrinde Arabistan, Arnavutluk ve bazı şark vilâyetlerinin kasabalarından mühim bir kısmı istisna edilmek suretiyle diğer vilâyetlerin, mutasarrıfların merkezlerinde ve kazalarında olmak üzere bütün imparatorluğa teşmil edilmiştir. Aynı şekilde o vakte kadar tek olmak üzere 1848 de İstanbul'da açılan Darülmuallimin adêdinin de bu devirde (31)'e çıktığı görülüyor. Yine yalnız İstanbul'da, ilk defa 1875 de açılan mülkiye idadisi sayısı da 1884 de bu nevi mektepleri açmak maksadiyle konan bir vergi neticesinde çoğalmıştır. Bu mektepler, yedi ve beş sınıflı olmak üzere imparatorluğun hemen bütün vilâyet ve sancak merkezlerinde açılmıştır. Sonra Bursa'da bir Ipek böcekçiliği ve ziraat

ameliyat mektebi, Ankara'da bir nümune çiftliğiyle bir çoban mektebi, İzmir'de bağcılık ve ameliyat mektebi olmak üzere muhtelif meslek ve sanayi mektepleri açılmışdır.[105] Bunlardan başka sayısı bir düzineyi bulan hususî mekteplerle mevcut yüksek mekteplere ilâve olmak üzere 1900 de yeniden tesis edilen Darülfünunu şahane dâhil, 18 tane yüksek tahsil, meslek veya ihtisas mektebi açılmıştır.

Buna mukabil, saltanatının bilhassa ikinci yarısından sonra, mektep idareleri daima artan bir şiddetle, gittikçe sıkıştırılıyor; değerli hocalar yerlerinden atılıyor; rejim aleyhinde zihinlerin açılmasında âmil oluyor diye edebiyat ve tarihi umumî dersleri programlardan çıkarılıyor. Bunların yerine, talebelerin teşkinlıklarına, rejime sadakatsizliklerine ilmî terbiyelerinin noksanlığı sebep oluyor zanniyle, fıkıh, kelâm, tefsir ve ahlâk dersleriyle kısa bir islam tarihi konuyor.

Devrin meşhur ilim, fikir ve sanat adamları matbuatla neşriyatta bulunmaktan, kitap yazmaktan menediliyor. Sansür şiddetlendiriliyor, gazeteler, mecmualar basılmadan önce gözden geçiriliyor. Kasdî olmayan fakat yanlış tefsire müsait tab hatâları yüzünden gazeteler kapatılıyor; devletin resmî gazetesi olan «Takvim-i Vekayi» bile bu tehlikeden kurtulamıyor, uzun müddet kapalı kalıyor. Mektep kitapları da dahil olmak üzere her nevi kitap ve risaleler faarif nezaretinde kurulmuş, otuz kişilik bir teftiş ve muayene heyetinin tetkikinden geçiyor. Darülfünun ve bütün mektepler sıkı bir teftiş ve murakebeye tâbi tutuluyor.

1892 den itibaren müslüman Türklerden Avrupaya talebe gönderilmesine artık müsaade edilmiyor. Aynı suretle bunların, o vakitler sayısı gittikçe çoğalmaya başlayan ecnebi mekteplere devamları da menediliyor. Buna mukabil müslüman olmayan ekalliyetler bundan istisna ediliyor[106] Hakikaten bu tarihlerde Robert Kollej harıl harıl Bulgar, Rum ve Ermeni talebeleri yetiştirip mezun ettiği halde Türkler bundan faydalanamıyor.[107]. Alsına bakılırsa Darülfününu şahane biraz da bu yüzden, yani müslüman Türklerin Avrupa'ya ve ecnebi mekteplere gitmelerini önlemek maksadiyle açılıyor.

Fakat bütün bu tahditlere, kayıt altına almalara, her nevi fikir hareketini durdurmaya kâfi engellere, maddî manevî tazyiklere rağmen

105 Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi, cilt: 3, sf. 710-711.
106 Osman Ergin; Türkiye Maarif Tarihi, cilt 3,
107 George Washburn; Fifty Years in Constantinople. Boston and New York, 1909.

cemiyetin umumî seviyesinde, zihniyet ve görüşünde geniş tahavvüller meydana gelmiş, her tarafta istibdada karşı koymak, onu yıkmak maksadiyle kımıldamalar başlamış, teşekküller kurulmuştur. Memlekette istibdada karşı ilk aksülâmel olan Ali Süavi ve Çırağan sarayı vaakasıyle İskalyeri-Aziz bey komitesinin faaliyete geçmesinden çok sonra, bilhassa Tıbbiye ve Harbiye başta olmak üzere yüksek mektep talebe ve mensuplarının kurmuş oldukları gizli cemiyetler, arasıra keşfedilmelerine, âzalarının hapis ve nefyolunmalarına rağmen daima yeniden teşekkül etmek suretiyle hemen bütün imparatorluğa yayılmıştır. Bunların en mühimmi bulunan meşhur «İttihat ve Terakki» cemiyeti, ilkin Tıbbiye talebeleri tarafından kurulmuş, mensuplarının muhtelif defalar takip ve nefyedilmelerine rağmen yaşamakta devam etmiş ve sonunda istibdat idaresini devirmeye muvaffak olmuştur.[108]

Memleket içinde teşekkül ve mücadele eden bu gizli cemiyetlere muvazi olmak üzere, bunların nefiy ve takip edilip harice kaçmaya muvaffak olan mensupları tarafından Avrupanın muhtelif şehirlerinde ve Mısır'da kurulmuş müteaddit cemiyetler, teşekküller de vardır. Bunlardan Ahmet Rıza beyin reis olduğu «İttihat ve Terakki» (bilâhare Terakki ve İttihat) ile Prens Sabahattin beyin idare ettiği «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» cemiyeti en mühimleridir. Gerek bu cemiyetler mensuplarının gerek diğer teşekküllerin çıkardığı muhtelif gazeteler, rejime karşı içerideki muhalefeti beslemiş, mukavemeti arttırmıştır. Hattâ memleket içinde birkaç defa ihtilâl çıkarmaya bile teşebbüs edip muvaffak olamayan bu teşekküllerin mesaileri ve mensupları hakkında bir fikir verebilmek için bunların çıkarmış oldukları gazeteler sayısının bir aralık 116 yı bulduğunu söylemek kâfidir.[109] Evvelce, 1892 ye kadar, Avrupaya gönderilen talebeler de hesaba katılırsa bilâhare hudutların Türklere kapanmasına rağmen bu devirde garpla doğrudan doğruya kültür temasının arttığı ve sıklaştığı görülür. Müteakip devirlerin kültür değişmelerinde mühim bir rolü olan bu nokta üzerinde dikkatle durmak lâzımdır.

Diğer taraftan dışarda çoğunun gayesi siyasî olan bu fikrî faaliyetlere muvazi olmak üzere yine memleket içinde, dilde ve edebiyat sahasında bazı mühim değişmeler olmuştur. Gayet bariz garp tesirleri altında meydana gelen bu gelişmeler, hiç şüphesiz cemiyette hü-

---

108 Ahmet Bedevi Kuran; İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler.
109 Aynı esere göre Selim Nüzhet Gerçek'in iki makalesi; sf. 45.

küm süren şartlara uygundur; devrin ruh hâletini inikâs ettirmektedir. Devrin sonlarına doğru şiddetini gittikçe arttıran istibtadın iç bünye üzerine olan anormal tazyiki neticesinde garbı taklit temayüllerinin de fazlalaştığı, bazı sahalarda marazî bir şekil aldığı görülüyor. Bunu, bilhassa devrin ikinci yarısında beliren «Serveti Fünun» edebiyatının eserlerinde müşahede etmek mümkündür. Bundan evvelki devirde garp edebiyatı tiyatro, hikâye ve roman gibi nevilerde yalnız şekil itibariyle taklit edilmişti. Halbuki bu devirde muhteva bakımından da taklit edilmeye başlanmıştır. Yine aynı temayülle tercüme faaliyeti, o vakte kadar görülmemiş bir vüsat kazanıyor. Hemen her sahaya ait olmak üzere bol miktarda tercümeler yapılıyor. Bu devre ait taklit temayül ve faaliyetlerini bir edebiyat Tarihcimiz şu satırlarla tasvir etmektedir:

«Muhitte her günkü hayat da tabiiliğini kaybetmişti. Yapma bir hayat başlamıştı. Yarım yamalak Fransızca öğrenen gençlerde garbı gülünç bir tarzda taklit etmek hevesi uyanmıştı. O zamanın adınca alafrangalık moda olmuştu. Her şeyden önce kafalarımızın içini değiştirecek yerde, yalnız kıyafetlerimizi, yaşayışımızın dış şeklini değiştirmeye çalışmakla kalıyorduk.[110]

Mamafih garbı bu şekilde taklit etmek modasının yalnız bu devre hâs bir hastalık olmadığını artık biliyoruz; daha evvel başlamış zamanımıza kadar devam etmiştir. Arada olsa olsa bir derece farkı vardır.

DEVRİN TAHLİLİ

Bu münasebetle evvelâ şunu belirtmek lâzımdır ki bu devirde garplılaşma artık devletin resmî bir meşgalesi olmaktan çıkmış tamamiyle cemiyete intikal etmiştir. Maddî kültüre ait muayyan bazı teknik unsurlar hariç olmak üzere garptan yapılan iktibaslarda esas rolü artık devlet oynamamaktadır. Bu fasıl, ictimaî bünyeyi değiştirme hususunda kat'î, fakat muvaffakiyetsiz bir teşebbüs olan «Tanzimat» ile kapanmıştır. Tren, vapur, tramvay, havagazı gibi ferdî teşebbüslerin başaramıyacağı bazı unsurların iktibasları müstesna olmak üzere cemiyetin ictimaî, iktisadî, teknik ve bilgi seviyesi bakımından

110 Agâh Sırrı Levent; Edebiyat Tarihi Dersleri. 3 üncü cilt, sf. 9.

garptan almaya muktedir olduğu unsurlar, yabancı veya yerli şahıslar tarafından ithal edilmektedir. Bu itibarla mecburî kültür değişmelerinin bu devirde tekrar bir nevi serbest değişmeye inkılâp ettiği görülmektedir. Bundan başka bu devirde alınan yeni unsurlar, ekseriyetle maddî sahaya inhisar ettiği, cemiyetin iktibas kabiliyeti arttığı ve bu hususta mukavemet gösterilmediği için bunların nelerden ibaret olduğunu bilmiyoruz. Ancak muhakkak olan bir şey varsa cemiyetin, maddî sahaya ait, herhangi bir ihtiyacını tatmin eden yeni, faydalı bir vasıtaya karşı artık mukavemet etmediğidir. Onun için manevî, sembolik bir kıymeti haiz bazı unsurlar müstesna olmak üzere maddî sahaya ait değişmeler, memleket Için artık bir mesele teşkil etmemektedir. Cemiyet, alabileceği unsurları almış veya iktibasa hazırlanmış, kültürü icabı alamayacakları hakkında da kararını vermiş gibidir. Binaenaleyh kültür değişmeleri bakımından bu devir, şimdiye kadar alınmış olan unsurları hazım ve temessül etme, bundan sonra iktibas edilecek olanlar için de bir hazırlık devridir. Bu itibarla denebilir ki Osmanlı cemiyeti ile Avrupa arasında —sırf kültür değişmeleri bakımından— tekrar karşılıklı intibak ve bir nevi, muvazene teessüs etmiştir. II. Mahmut'la Tanzimata ait değişmelerin sebep olduğu sarsıntılardan cemiyet kendisini kurtarabilmiştir.

Bu arada iki asra yakın garplılaşma hareketinin şuurlu veya şuursuz bir maarif faaliyetine müncer olduğu, ve bunun cemiyette meydana getirdiği fikrî inkişaf neticesinde kültür değişmelerine ait mücadelenin maddî sahadan manevî sahaya intikal ettiği görülmektedir. Eski ile yeni arasında vukua gelen bu mücadelede hükümdarın nüfuzu, salâhiyet ve menfaatleri de bahis mevzuu olduğundan devlet, muhafazakâr zümrenin tarafında yer almıştır. Eski devirlerde yenilik hareketlerinin başında görülen padişahlara mukabil, şimdi ona karşı gelen bir hükümdarın çıkması, garbı taklit temayülünün genişlemiş ve onu tehdit eden bir mahiyet kazanmış olmasındandır. Nitekim müteakıp devirlerde, istibdat idaresi devrildikten sonra devlet bu rehberlik vazifesini tekrar üzerine alacaktır. Garplılaşma hareketinin böylece genişleyip kültürün maddî kısmından manevî sahalara yayılmasının, cemiyette o vakte kadar vukua gelen bir fikrî inkişaf ve tekâmüle delalet ettiği şüphesizdir. Bu gelişmenin iz ve eserlerini, mevcut şartların gayri müsait olmasına rağmen bizzat bu devrin edebiyatında, siyasi faaliyetlerinde görmek mümkün olduğu gibi müteakip devirlerin fikir hareketlerinde de müşahede etmek kabildir. Bununla beraber bu fikrî inkişafa, Avrupayı taklit temayüllerinin daha geniş sahalara yayılmasına rağmen garp medeniyeti hâlâ anlaşılma-

mıştır. Ulûm ve fünundan, «terakkiyatı medeniye» ve maariften dem vurulmasına rağmen bunların garp medeniyetiyle alâka ve münasebetleri ne kat'î şekilde tayin edilebilmiş, ne de ona göre hareket edilmiştir. Bu itibarla devletin Avrupa karşısındaki atitüdünde de mühim bir değişiklik olmamıştır; o, hâlâ pasif bir korunma, korku ve çekingenlikten ibarettir. Garp, hâlâ anlaşılmaz bir muamma gibi kâh korku ve nefret, kâh hayret veya hayranlık mevzuudur.

4 — Meşrutiyet Devri (1908 - 1923)

Bu devir, Meşrutiyetin ikinci defa ilâniyle başlar, Cumhuriyet rejiminin kabul edilmesiyle sona erer. Memleket dışında hürriyet için mücadele eden şahısların, küçük grupların veya cemiyetlerin faaliyetleri şiddetlenip kesif bir devreye eriştiği sırada, içeride «İttihat ve Terakki» cemiyetinin Manastır şubesinin desteklediği ve Selânik merkezinin yardım ettiği bir ayaklanma, beklenmedik bir zamanda umulmayan bir netice vermiş, istibdat idaresini devirmeye muvaffak olmuştur.

O vakitler Avrupa devletlerinin Makedonya'da dahilî işlere müdahale edip yalnız hıristiyanları kayırmaları ve İstanbul hükûmetinin bunu kayıtsızlıkla karşılaması, bu havalide bulunan vatanperverleri son derece müteessir ediyor. Hükûmetin bu hareket tarzını protesto etmek, hem de Meşrutiyetin lânını istemek maksadiyle Kolağası Niyazi Bey maiyetindeki zabitleri ve halk arasından seçilen 150 kadar fedaiyle birlikte dağa çıkıyor. «İttihat ve Terakki» cemiyetinin Manastır merkezi bu ayaklanma hareketine muvafakat ettiği gibi onu büyük bir mikyasta destekliyor; vakadan haberdar olan Selânik merkezi de yardıma koşuyor, böylece isyan büyüyor.

İstanbul hükûmetinin bu isyanı bastırmak maksadiyle gönderdiği şahısların, İttihat ve Terakki cemiyetine mensup fedailer sayesinde süretle bertaraf edilmesi, Manastır valisinin vaziyeti mübalâğalı bir şekilde saraya bildirmesi Abdülhamid'i şaşırtmış, âsiler tarafından ileri sürülen talepleri kabule mecbur etmiş; böylece 23 Temmuz 1908 de meşrutiyet ikinci defa Ilân edilmiştir[111].

Haddi zatında istibdat idaresini devirmek, meşrutiyeti tesis etmek gayesiyle kurulmuş olan bir teşekkülün meydana getirmiş olduğu

111 Ahmet Bedevi Kuran; İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler.

bu inkılâp yalnız siyasî sahaya münhasır kalmamış, ictimaî hayatın hemen bütün faaliyetleri üzerine tesir ederek cemiyette esaslı değişmelere sebep olmuştur. Bilhassa ruhî davranışlar üzerinde derin tesirler yapmış, memlekette o vakte kadar eşine rastlanmayan esaslı bir fikir cereyanı meydana gelmiştir. Memleketi, gelecek değişmelere, zihnen hazırlayan, ictimaî şuur ve benliği kuvvetlendirmek suretiyle millî mukavemeti arttıran, milliyetçiliğin temellerini atan, millî bir edebiyat ve fikir hareketini meydana getiren böyle bir devir olmadan bugünkü inkılâbın vukuunu düşünmek, ictimaî oluş ve tarihî realiteyi kavrama bakımından kolay değildir. Onun için bu devrin garplılaşma hareketimizde mühim bir mevkii olması icab eder.

Buna mukabil, muhtelif ırk, din ve milliyetlere mensub unsurlardan teşekkül etmesi itibariyle imparatorluğun bünyesi, ictimaî, fikrî seviyesi, inkılâbı idare eden hürriyet taraftarlarının siyasî terbiyesi ve zihnî olgunluğu, cemiyetin bu şümullü hareketi pürüzsüz, ârızasız benimsemesine müsait değildi. Birbirine taban tabana zıt gaye ve emeller besleyen müşterek hiç bir ideali bulunmayan bu kadar tecanüsten mahrum bir kütleyi, asırlarca istibdatla idare ettikten sonra anî olarak gelen bir hürriyet rejimi içinde birleştirmek, toplu bir halde tutmak hemen hemen imkânsızdı. Onun için ya meşrutiyet rejimi içinde imparatorluğun parçalanmasına, dağılmasına göz yummak veya eski istibdat idaresine dönmek yahut Türk unsurunun hâkimiyeti altında kuvvetli otoriter bir hükûmet tesis etmek lâzım geliyordu. Fakat Türk unsuru, hemen hemen Osmanlı devletinin kuruluşundanberi kütle halinde, sevk ve idareden uzak tutulduğu, millî bir vahdet ve şuurdan mahrum bulunduğu için ilkin bunun teessüs etmesi ve münevverlerin bu hususta birleşmiş olması icab ediyordu. Halbuki o vaktin münevveri bu nevi müşterek bir gaye ve ideal yerine tarihî, ictimaî şartlar altında cemiyette meydana gelmiş muhtelif temayüllere uymak mecburiyetini duyuyor, bir türlü birleşemiyordu.

İşte bu şartlar altında cemiyetin mukadderatına hâkim olmak isteyen «İttihat ve Terakki» erkânı, siyasî olgunluk ve dirayeti gösterememiş, imparatorluğun içinde ve dışında onu yıkmaya çalışan kuvvetlerin faaliyet ve tesirine mâni olamamış, bilâkis taassup ve tecrübesizliği yüzünden memleketin başına yeni gaileler açmış, birbiri arkasına felâketle neticelenen harplerin çıkmasına sebep olmuştur. 1911 de başlayan Türk-İtalyan harbini, ondan bir sene sonra daha çok fecî ve imparatorluğun tamamiyle çökmesinin başlangıcı olan Balkan harbi takip etmiş, bunun arkasından Birinci Dünya Savaşının mütare-

ke senelerine kadar geçen on bir senenin yedisi muharebelerle geçmiştir. Binaenaleyh yeni bir çığır açabilecek yeniliklerin kökleşmesi şöyle dursun, bunların meydana gelebilmesi için dahi çok kısa olan bu devirden kültür değişmeleri bakımından fazla bir şey beklemek doğru değildir. Maamafih buna ve bütün güçlüklere rağmen bu kısa zaman zarfında meydana gelen değişmeler, gerek kemiyet, gerek keyfiyet bakımından ihmal edilmeyecek kadar mühimdir.

Bu devirde de, bundan evvelkinde olduğu gibi, maddî kültüre ait değişmeler üzerinde durmayacağız; çünkü bu sahaya ait unsurların kabul ve ithali cemiyet için artık bir mesele teşkil etmemektedir. Bu itibarla ictimaî sahada mücadele mevzuu olup bilhassa gelecek devrin kültür değişmeleri ve inkişafı üzerinde tesirleri görülen yeniliklerden bahsedeceğiz. Bunların başında —siyasî sahada vukua gelen inkılâptan sonra— maarif, dil, edebiyat ve fikir sahasiyle ictimaî bünyede teşebbüs edilen bazı yenilikler gelir.

Çok kısa süren ve gaileli geçen bu devrin maarifinde yapılan işlerden ziyade münakaşalar, terbiye sisteminin gaye ve fonksiyonu hakkında ileri sürülen fikirler daha mühimdir. Zira bu münakaşalarda bilâhare tetkik edilecek olan birbirine zıt fikir cereyanlarının izlerini bariz bir şekilde görmek mümkündür. Ancak, inkılâbın başlangıcından Birinci Dünya Savaşına kadar geçen zaman zarfında hükümette görülen istikrarsızlık, siyasî fırkalar arasındaki ahenksizlik ve mücadeleler, müslüman ve Türk olmayan unsurların daimî itiraz ve güçlük çıkarmaları, yapılacak işler hakkında alâkalılar arasında fikir birliğinin bulunmaması, bu yılların verimsiz geçmesine sebep olmuştur. Onun için Birinci Dünya Savaşının başlamasından bitmesine kadar olan devre içinde ne yapılabilmiş ise yapılmıştır ki bunların da mühim bir kısmı, müteakıp mütareke seneleri esnasında bozulmuştur. Zira iktidarda bulunan İttihat ve Terakki fırkası ancak harp yılları içinde nisbeten kuvvetlenebilmiş; muhalif mebuslar, azınlıklar ve gazeteler muhtelif bahane ve vesilelerle susturulmuş veya sindirilmiş, kapitülâsyonlar lâğvedilmiştir, fakat buna mukabil harbin doğurduğu sıkıntular ve güçlüler esaslı şekilde icraata mâni olmuştur.[112]

Bu devrin maarif sahasında yapılan değişikliklerin en mühimleri, yeni açılmış olan muhtelif yüksek meslek mekteplerinden, mevcutların, bilhassa muallim mekteplerinin ıslahından başka, ilk tedrisat ka-

112 Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi. Cilt: 4.

nuniyle kızların orta, lise ve yüksek tahsile iştirak ettirilmesidir. Kız talebeler, «Tanzimat» devrine gelinceye kadar yalnız pek cüz'î bir nisbette erkeklerle birlikte sıbyan mekteplerine devam etmekte idiler. Tanzimat devrinde de (1858) kız rüştiyeleriyle (1870) Darülmuallimat ve Kız Sanayi mekteplerinin açıldığını yukarıda görmüştük. İkinci Meşrutiyet devrinde ise kızların evvelâ orta mekteplere ve liselere sonraları da sırf onlar için açılmış olan İnas Darülfünununa devamları temin edilmiştir. İlkin konferanslarla başlayan bu teşebbüs, gördüğü rağbet üzerine idadî ve Darülmuallimattan çıkan kızların da devam edebileceği, kadınlara mahsus bir Darülfünun açılması şeklinde tahakkuk ediyor. Bundan üç sene sonra (1917) de Sıhhiye Nezareti, kadınların da doktorluk yapabileceğine dair karar verince, bunların Tıp Fakültesine devam etmeleri ve Darülfünunda muhtelit tedrisat yapılması lehinde gazetelerde yazılar yazılmaya başlanıyor.[113]

Bundan evvelki devirlerde kadınlar ancak ebe, hastabakıcı ve daha sonra da muallim olabiliyorlardı. Bu devirde ise memuriyet hayatına atılmış, Umumî Harp esnasında askere giden erkeklerin yerlerini almaya başlamışlardır. Böylece memur olan kadınların peçeleri kalkmış, çarşafları elbiseye yakın bir şekil almıştır. Bu hareket, maarif sahasında başlayıp ictimaî hayata akseden yeniliklerin şüphesiz en mühimidir.

Bu arada daha ziyade ferdî gayretlere dayanıp muvaffak olamayan diğer mühim bir teşebbüs de arap harflerinin değiştirilmesi veya ıslah edilmesidir. Bu mevzu etrafında yapılan münakaşaların tarihinin de nisbeten eski olduğu, Tanzimata kadar gittiği malûmdur. Meşrutiyet devrinde bu münakaşalar daha büyük bir kesafet ve şiddet kazanmış, hattâ bir kısmı teşebbüs haline geçmiştir. Bazı münevverler, arap harflerinin lâtin alfabesinde olduğu gibi yan yana getirilmek suretiyle yazılmasını ileri sürerek bu fikrini gazetelerde, mecmua ve broşürlerde tatbik etmeye başlamışlardır. Hükûmet bu teşebbüslere karşı lâkayıt kalmış, yalnız Harbiye Nezareti Enver Paşa zamanında bu usulü benimsemiş ise de sonraları tatbikattaki güçlük dolayısiyle o da vaz geçmiştir.[114]. Buna mukabil lâtin harflerini kabul etme temayülü ve buna ait münakaşalar kuvvetlenmiştir.

113 Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi. Cilt: 4.
114 Aynı eser.

Gene bu devrin tatbikatta mühim denebilecek bir netice olamamasına, büyük bir faaliyet gösterememesine rağmen çok mühim bir Ihtiyacın duyulup onu karşılamak üzere tedbirler alınması bakımından üzerinde durulmaya değer bir teşebbüsü de ilmî encümenler teşkilidir. Bunlar, Türk dilini ve imlâsını ıslah, gramerini tanzim, ıstılahları tesbit etmek, kelimeleri toplamak, bir lûgat kitabı meydana getirmek gibi vazifeleri başarmak gayesiyle Emrullah efendinin nazırlığı zamanında kurulmuş. bazı mühim, bir kısmı ehemmiyetsiz eserler neşretmiştir.[115]

Burada, resmî faaliyetler çerçevesi içinde zikredilmesi lâzım gelen diğer mühim bir teşebbüs de Darülfünunun ıslahıdır. Darülfünunun bundan evvelki devirde, üçüncü defa olmak üzere (1900) de yeniden açlmış olduğunu biliyoruz. Bu defaki kuruluşu, istibdât idaresinin her türlü tahditlerine rağmen hakikî olarak duyulan bir ihtiyacı karşılaması bakımından daha müsait şartlarla olmuştu. Halbuki ondan evvelki teşebbüsler, sırasında işaret edildiği gibi, hakikî bir ihtiyaç olmadan sırf şeklî bir taklit ve Darülfünunun mahiyetini anlayamamak neticesiydi: Zira ortada ne devam edebilecek talebe ne de bunları yetiştirecek hoca vardı. İstibdat devrinde hiç olmazsa Darülfünuna girebilecek talebe yetişmiş bulunuyordu. Bununla beraber o vaktin Darülfünunu, mevcut mekteplerden belki bir derece daha yüksek bir tahsil müessesesinden başka bir şey değildi. Zaten konmuş olan kayıt ve tahditler, tedris kadrosu başka türlü olmasına esasen imkân vermiyordu. İşte Meşrutiyet devri, bu nevi derme çatma, sözde bir Darülfünuna tevarüs etmiş bulunuyordu. Binaenaleyh inkılâp hükûmeti, ilk iş olmak üzere Darülfünunu evvelâ müstakil bir binaya nakletmiş, istibdat idaresinin talebe ve dersler hakkında koyduğu bütün tahditleri kaldırmıştır. Programlar baştan başa değiştirilmiş, evvelce menedilmiş olan tarih, edebiyat ve felsefeye ait dersler konmuş, bunları diğer birçok yenilikler takip etmiştir.[116]

Mehmet Ali Ayni'ye göre, Darülfünunda hakikî, ciddî ıslahat ilk defa Emrullah efendinin çıkarmış olduğu 8 Nisan 1912 tarihli nizamname ile başlamış ve 1913-1918 arası en verimli seneler olmuştur. Bu müddet zarfında okutulacak derslerin yeni bir listesi yapılmış, Avrupa'dan hocalar getirtilmiş, Darülmesailer (Enstitüler) kütüphane-

115 Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi. Cilt: 4.
116 Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi. Cilt: 4.

ler kurulmuş, her nevi tedris vasıtaları, âletler, cihazlar, kitaplar temin ve teşkilât değiştirilerek her şey yeniden tanzim edilmiştir.

Hakikatte Maarif Nezareti, onu Edebiyat, altısı Fen ve dördü Hukuk fakültesine mahsus olmak üzere Almanya'dan 20 profesör getirmiştir.[117] Bunlardan bir kısmı devamlı izler bırakan bir faaliyet göstermişlerse de ekserinin gelip gidişi belli olmamıştır.

Fakat üzerinde daha çok durulması ve etraflıca incelenmesi lâzım gelen ne bu, ne de diğer ıslahat Darülfünunu hakikî bir ilim müessesesi haline koyamadığı gibi umumiyetle maarif sistem ve teşkilâtına da bir düzen verememiştir. Bunun sebebi, hiç şüphesiz, bundan evvelki devirlerde hâkim olan temayüllerin hâlâ canlı, ihtimal daha kuvvetli olması ve devamlı bir şekilde tesirlerini icra etmesidir. Bu yüzden Meşrutiyet devrinde de maarife memleket ihtiyaçlarına uygun bir prensib hâkim olamamış, önceden hazırlanmış bir plâna, muayyen bir hedef ve gayeye göre hareket edilememiş; keyfiyet ihmal edilerek yalnız kemiyete ehmmiyet verilmiştir. Bu hükümler, Osman Ergin'in uzun ve zahmetli tetkiklerin mahsulü olan kıymetli eserinde kâfi deliller bulmaktadır:

> «Bu devirde kemiyete çok ehemmiyet verildiği için miktar itibariyle çok mekteplerimiz oldu. Fakat bu bir terakki midir? Ben burada tereddüt ediyorum.
>
> «Miktar çokluğuna ehemmiyet verilerek keyfiyet ihmal edildi. Filvaki evvelce de kemiyete ehemmiyet veriliyordu. Fakat hiç olmazsa bu kemiyet meselesi bir prensip şekline sokulmamıştı. Bu fena prensipten en ziyade Darülmuallimin mutazarrır oldu...
>
> «Bundan başka asıl iş başlamakta, iyi kötü başlamalı, iş kendi kendine yolunu bulur, düzelir dendi. Bu suretle ondan evvelki devirlerin hazırlıksızlığı ve plansızlığı da bir prensip haline getirildi.[118]»

Maamafih hükûmetin, gelecek devre de aynen intikal eden bu maarif siyasetinin sakat olduğu ve o vakte kadar görülmemiş bir vuzuh ve sarahatle, tahsil sisteminde keyfiyetin ehmmiyeti ve ilmin mevkii ve kıymeti üzerinde durulmuştur. Fakat ne yazık ki bu tenkitler güdülen bu yanlış ve zararlı maarif siyaseti üzerinde fiiliyatta müessir olamamıştır. Gerçi bundan evvelki devirlerde de bugünkü

---

117 Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi. Cilt 4; sf. 1112-1113.
118 Aynı eser.

medeniyetin ilme ve fenne dayandığını müphem bir şekilde ifade eden bir iki kişi çıkmıştı. Fakat Meşrutiyet devrinde ilmin ve maarifte gaye, prensip ve keyfiyetin ehemmiyet ve kıymetini müdafaa eden bizzat bir âlim ve büyük çapta bir mütefekkir mevcuttur. Bu büyük mütefekkir Ziya Gökalp'ti. Onun İttihat ve Terakki fırkasının 1917 deki senelik kongresine verdiği lâyihada bu noktaları bugün bile erişemediğimiz bir vuzuh ve kat'iyetle belirttiğini görüyoruz:

> «Bir millette ilmî hayat varsa o milletin müsbet ilimleri de millî bir mahiyeti haizdir, demek olur. Çünkü bir millet başka memleketlerde keşfedilen ilmî neticeleri iğtinam etmiyor. Belki kendisi de diğer milletler gibi ilmî teşebbüslerde hakikî bir faaliyet icra ediyor. Bir millette ilmî hayat bulunursa mektepteki tedris artık talebeye ilmî neticeleri ezberletmek suretinde kalmaz, belki talebeyi de ilmî usulleri tatbika ve ilmî keşifleri icraya alıştırmak şeklinde tecelli eder.. Bizim mekteplerimizde tedris; hâfızayı birçok tafsilât ile doldurmaktan ibarettir. Yaratıcı ilim henüz mekteplerimize girmemiştir.[119]»

Bugün de muteber olan bu keskin müşahedeyi, lâyihada aynı derecede kuvvetli mütalâa ve tavsiyeler takip etmektedir

> «Bu maksatların husulü için Maarif Nezaretince takip edilecek umdei tahsilde kemiyetten ziyade keyfiyete kıymet vermek esas olmalıdır. Bugün gerek ibtidaîlerle, sultanîlerde, gerek Darülfünunda talebeye kemiyet itibariyle çok şey öğretmek isteniliyor. Halbuki yaratıcı ilim melekesine malik olmak birçok yaratılmış bilgileri ezberlemekten bin kat faydalıdır.[120]»

Büyük mütefekkir bu hususta verdiği esaslı izahlardan sonra şu kat'î hükme varıyor:

> «Hasılı ibtidaîlerde dersler ve saatleri azaltmak, sultanîlerde ehemler mühimlere tercih olunmak suretiyle keyfiyete kıymet vermek ve kemiyetin kıymetini dûn görmek lâzımdır.[121]»

Onun, yerin müsaadesizliği yüzünden buraya alamadığımız, yine aynı lâyihada Darülfünun, ilim ve ilim adamı hakkındaki çok dikkate değer fikirlerine burada işaret etmek isteriz.

Bundan evvelki devirlerde yaşamış olanların (Sadullah, Saffet ve Sait Paşaların) fikirleri gibi Ziya Gökalp'ın tavsiyelerinin de filiyatta müessir olamamasının başlıca iki sebebi vardır:

---

119 Osman Ergin: Türkiye Maarif Tarihi. Cilt: 4; sf. 1126.
120 Aynı eser. sf. 1127.
121 Yine aynı eser. sf 1127.

1 — Cemiyette hâkim temayüllerin, garp karşısında artık kuvvetle duyulmaya başlayan hayranlık ve aşağılık hislerinin tesiriyle hareket eden idare adamlarının ve onları destekleyen zümrenin bu fikirlere lâyık olduğu kıymeti verememeleri, hattâ onların anlayamamaları, belki de kendi akıllarınca bu nevi nazariyatla vakit kaybetmek istememeleridir.

2 — Diğeri belki daha mühimmi, maarif teşkilâtında bu fikirleri anlayacak, onları tatbik edebilecek ilmî zihniyetle yetişmiş mütehassıs bir zümrenin, meslek adamlarının henüz bulunmamasıdır. Şüphesiz o vaktin devlet adamları; bu nevi mütehassıs meslek mensupları olmadan değil iyi bir tahsil sistemi, cemiyette modern herhangi bir teşkilât meydana getirmenin, onu verimli bir şekilde işletmenin mümkün olamayacağını anlayacak vaziyette değillerdi.

Bu devirde kültürün maddî olmayan kısmında görülen değişikliklerin şüphesiz en mühimlerinden biri de dilde ve edebiyatta meydana gelen yeniliklerdir. Dilde yenileşmenin çok daha evvel Şinasi ile başladığı, 1870 ten itibaren de Ziya Paşa, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Şemseddin Sami gibi edebî şahsiyetler tarafından müdafaa ve tatbik edildiği bilinmektedir.[122] Fakat o vakitler mevziî ve münferit bir cereyan halinde gelişen bu yenilik, Meşrutiyet İnkilâbında tamamiyle başka, daha şümullü bir görüşün, bir fikir sisteminin en esaslı unsurlarından biri ve ona bağlı olarak meydana geliyordu. Onun için başlangıçta vuzuh ve sarahatten mahrum, birbirine zıt iddialar, arzular, temenniler ve devrin fikir cereyanlarının kuvvetli birer tezahürü halinde ortaya çıkmış, onların vuzuha doğru giden inkişaf seyrini takip etmiştir. Binaenaleyh mutedil şeklinde dilin yabancı terkiplerle türkçe karşılığı bulunan kelimelerden temizlenmesini ve halkın da konuştuğu bu nevi bir lisanı kullanan bir millî edebiyat isteyen bu yenilik cereyanını kavramak, ehemmiyet ve değerini takdir edebilmek için devrin fikir hareketleriyle birlikte mütalâa edilmesi zaruridir.

Bu devrin en karakteristik vasfı hiç şüphesiz, daha kuvvetli devirlerde kültürün manevî sahalarında şuurlu veya şuursuz başlayan mücadelelerin, ictimaî temayüllerin birer fikir sistemi halinde belirmiş olmasındadır. O vakte kadar eskiyi veya yeniyi kayıtsız istemek, yani eski nizamı muhafaza etmek yahut tamamiyle garplılaştırmak veyahut eskiyi yeninin icablarına göre değiştirmek temayülleri artık

122 Mustafa Nihat: Türk Edebiyatı Tarihi. Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.

mübhem birer hissi atitüdün tezahürleri olmaktan çıkmış, tebellür ederek taraftarlar kazanmak suretiyle birer fikir cereyanı halinde kendini göstermiştir. Böylece devrin hâkim ictimaî temayüllerinin kazanan bazı meseleleri halletmek ihtiyacından doğan bu fikir hareketlerinden her biri muayyen zümre veya gruplar tarafından çıkarılan mecmua ve gazeteler vasıtasıyle etrafa yayılmakta ve müdafaa edilmekte idi. Türkleşmek, islâmlaşmak, muasırlaşmak; adlı küçük kitabında büyük mütefekkirimiz Ziya Gökalp, bu hususta şunları yazmaktadır:

> «Memleketimizde üç fikir cereyanı vardır. Bu cereyanların tarihi tetkik olunursa görülür ki, mütefekkirlerimiz ibtida (muasırlaşmak) lüzumunu hissetmişlerdir. Üçüncü Sultan Selim devrinde başlayan bu temayüle inkılâptan sonra (islâmlaşmak) emeli iltihak etti, son zamanlarda ortaya bir de (Türkçeleşmek) cereyanı çıktı.
>
> (Muasırlaşmak - modernisation) fikri mütefekkirlerce aslî bir akide hükmünde olduğu için muayyen bir nâşire malik değildir. Her mecmua, her gazete bu fikrin az çok müdafiidir. (İslâmlaşmak) fikrinin mürevvici «Sırat-ı Müstakim Sebilürreşat», «Türkleşmek» fikrinin mürevvici «Türk Yurdu» mecmualarıdır. Dikkat olununca bu üç cereyanın da hakikî ihtiyaçlardan doğmuş olduğu görülür.[123].»

Maamafih vaziyet, Ziya Gökalp'ın burada hulâsa ettiğinden biraz farklıydı. Çünkü Ilk defa bu devirde meydana çıkan Türkçülük müstesna, diğerleri uzun tarihleri olan birer temayülü, fikir halinde tebellür etmiş birer cereyanı gösterdikleri gibi sırf Meşrutiyet zamanına ait olmak üzere muayyen bir zümrenin bu mevzulara dair görüş tarzlarını, program ve düşüncelerini de ifade ediyorlardı. Onun için muasırlaşmak fikri III. Selim'den beri hattâ daha eski devirlerde taraftarlar bulmakla beraber Meşrutiyette yeni bir mâna kazanmış, diğer fikir cereyanları içinde de kendisine ayrı birer muhteva verilmiş, nihayet yeni bir görüş tarzını temsil etmek üzere müstakil bir sistem halinde ortaya çıkmıştı. Binaenaleyh bu şekliyle onun da kuvvetli taraftarları ve mürevvici olan bir mecmua vardı. Garplılaşmada cezriliğe temayül eden islamcılara karşı şiddetli bir mücadele açan bu cereyanı, Abdullah Cevdet'in çıkardığı «ictihad» mecmuası tutuyordu. Diğer taraftan şireatçilik, islâmiyetçilik, pan islâmizm gibi devir devir muhtelif şekiller alan islâmlaşmak da, müstakil bir fikir cereyanı olmak üzere ilk benlik şuurunu garplılaşma karşısında duyacağına göre hiç de-

123 Ziya Gökalp: Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak. Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1918.

ğilse onun kadar eski olması icab eder. Bundan başka başında bizzat Ziya Gökalp'ın bulunduğu Türkçülük de, diğer iki cereyanı içine almaya, aralarında bir uzlaşma, bir âhenk tesis etmeye, bunların birbirine karşı tamamiyle zıt bir cephe almamalarına çalışıyordu. Hakikatte bu üç cereyanın biriyle hepsinin birden birleştikleri noktalar yok değildi: Meselâ her üçü de —şüphesiz derece farkiyle— muasırlaşmayı istiyorlardı. Bu hususta en cezrî ve liberal olan garpçılar, en muhafazakâr olan da tabiatiyle islâmcılardı. Bu üç fikir cereyanını burada teferruatiyle izah etmek mümkün olmadığına göre programlarından kısaca bahsetmekle hem aralarındaki farklar hem de birleştikleri noktalar kendiliğinden belirmiş olacaktır.

Türkçülüğün programı:

1 — Irk, din, dil ve âdetleri müşterek olan bütün Türkleri birleştirmek suretiyle büyük bir Türk birliği meydana getirmek (Pan Türkizm). Böylece diğer büyük milletler arasında kendisini korumaya muktedir kuvvetli, siyasî bir birlik teşekkül etmiş olacaktır.

2 — En eski devirlere ait Türk tarih ve kültürünü tetkik ederek bunu, Osmanlı devletinin kuruluşiyle başlayan bugünkü tarihimize raptetmek, onunla birleştirmek lâzımdır. Çünkü Türklerin çok eski bir tarihi ve medeniyeti vardır.

3 — Türk dili, arabî ve ferasî terkiplerden ve cem'i kaldelerinden kurtarılmalıdır. Türkçe karşılığı bulunan arapça ve farsça kelimeler gibi edatlar da kullanılmayacaktır. Bunlardan türkçeleşmiş ve klişe haline gelmiş olanlar müstesnadır. Böylece Türk dili, basit ve millî bir sarfa tâbi olacaktır. Konuşma lisanı, birçok Türkler tarafından anlaşılabilen, her cihetle tekemmül etmiş güzel «İstanbul türkçesi» dir. Daima öz türkçe kelimeler kullanılacak ve şimal Türklerînin lûgatlarından da faydalanacaktır. İnsan isimlerinin arapça ve acemceleri yerine, Turgut, Oğuz, Gökalp ve ilh.. gibi türkçe isimler kullanılacaktır.

4 — İslâmlaşmak; yalnız Türk kavimleri arasında müşterek olan bu bağların yanında, islâm milletleri arasında müşterek olan harfler, ıstılahlar, terbiye, mebdei hicrî tarih olan bir takvim meydana getirmek ve islâm kavimleri arasında cemaat teşkilâtı bakımından irtibat tesis etmek suretiyle bir islâm beynelmileliyeti vücude getirmek. Bunun timsali olan hilâlin kutsiyetini muhafaza etmek.

5 — Muasırlaşma; Ziya Gökalp'a göre muasırlaşmak, Avrupa'dan ilim ve tekniği almak, bu hususta ona muhtaç olmayacak bir seviyeye yetiştirmkle ancak mümkündür. «Bugün bizim için muasırlaşmak demek, Avrupalılar gibi dertnotlar, otomobiller, tayyareler yapıp kullanabilmek demektir; muasırlaşmak, şekilce ve maişetçe Avrupalılara benzemek değildir. Ne zaman malûmat ve masnuat iktibas ve iştirası için Avrupalılara ihtiyaçtan müstağni olduğumuzu görürsek, o zaman muasırlaşmış olduğumuzu anlarız.» (Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak adlı eserinden).

6 — Millî Iktisat; Türk iktisadını yabancı tahakkümünden kurtarmak; burun için «millî istihsal ve servet yollarını kurmak» lâzımdır.

7 — Millî edebiyat; her nevi yabancı tesirlerden, Arap, Acem, Avrupa taklitçiliğlnden kurtulmuş, halk dili ve folkloruna dayanan, Türk ruhunu, duyuş ve düşünüşünü aksettiren yerli bir edebiyat meydana getirmek. Şiir ve nesirde halkın hassasiyetine tercüman olmak, ve millî vezin olan heceyi kullanmak, hikâye ve romanda mevzuları halkın hayatından seçmek, bu suretle halka inmek lâzımdır.[124]

Yine Peyami Safa'ya göre, **Garpçıların** programı da şöyle hulâsa edilebilir:

1 — Bütün şehzadelerle veliahtlerin tedris ve terbiyelerine son derece dikkat edilecek, bunlar zencilerin ve haremağalarının aptalca telkinlerinden kurtarılacaktır.

2 — Padişahın bir tek zevcesi olacak, carlye istifraş etmeye hakkı olmayacaktır.

3 — Fes kaldırılıp yerine başka bir serpuş kabul edilecektir.

4 — Mevcut kumaş fabrikaları genişletilecek ve yenileri açılacak. Herkes. padişah da dâhil olmak üzere yerli kumaşları giymeye mecbur tutulacaktır.

5 — Kadınlar diledikleri tarzda giyinecek, zabıta dahil olmak üzere hiç kimse bu hususta müdahale edemeyecektir. Kadınlar vatanın en büyük velinimeti sayılarak herkes kendilerine hürmete mecbur tutulacaktır.

---

124 Bu hususta daha fazla malûmat için Bk. Peyami Safa; Türk İnkılâbına Bakışlar. Kanaat Kitabevi İstanbul, 1938.

6 — Kadınlar ve genç kızlar erkeklerden kaçmayacaklardır. Her erkek bizzat gördüğü, beğendiği kızla evlenecektir. Görücülük âdetine son verilecektir.

7 — Kızlar için diğer mekteplerden başka bir de Tıbbiye mektebi açılacaktır.

8 — Birer tembellik yuvası olan bütün tekkeler ve zaviyeler ilga olunacaktır.

9 — Bütün medreseler ilga edilecektir. Süleymaniye medresesi yerine **Colége de France** tertibinde bir ulûm-u edebiye medresesi yapılacağı gibi Fatih medresesi yerine **Ecole Politechnique** tarzında diğer bir medrese-i âliye vücude getirilecektir.

10 — Sarık sarmaş ve cüppe giymek yalnız ulemayı kirama tahsis edilecektir.

11 — Evliyaya nezirler yasak edilecektir.

12 — Okuyucular, üfürükçüler, sıtma bağlayıcılar ilh.. menedilecek sıtmaya yakalananlar mutlaka sulfato Içmeye mecbur tutulacaklardır.

13 — Halkın şer-i şerife mugayir bazı softa ve cahil şeyhlerin telkiniyle edinmiş oldukları bâtıl itikatları tashih olunacaktır.

14 — Her mahallede mektebe gitmemiş veya gidememiş yaşlılar için amelî (yani ağızdan öğreten) mektepler açılacaktır.

15 — Lisancılardan ve ediplerden mürekkeb bir ilim heyeti tarafından büyük bir Osmanlı lûgatı meydana getirilecektir. Lisan, Osmanlı lisanı olarak muhafaza edilecek ve Turan lisanına avdet edilmeyecektir.

16 — Osmanlılar, hükûmetten, ecnebilerden hiç bir şey beklemeden yollarını, köprülerini, limanlarını şimendiferlerini, vapurlarını, fabrikalarını kendileri yapacaklardır.

17 — Arazi ve Evkaf kanunlarından başlanarak bütün kanunlar ıslah edilecektir.

18 — Şer'î mahkemeler ilga ve nizamî mahkemeler ıslah edilecektir.

19 — Mecelle ilga veya o derecede tâdil edilecektir.

20 — Mevcut Osmanlı elifbası atılarak yerine lâtin harfleri kabul edilecektir.

21— Avrupa kanunu medenisi kabul edilip bugünkü evlenme, boşanma şartları tamamiyle değiştirilecektir. Birden fazla kadınla evlenmek ve bir sözle karı boşamak usulleri kalkacaktır.[125]

İslâmcıların programına gelince, bundan madde madde bahsetmeyeceğimiz için üzerinde fazla durmayacağız. Zaten bu, bir program olmaktan ziyade çok defa ya şeriatın «Mahzı hikmet, mahzı hakikat ve mahzı adalet» olduğuna dair bir methiye veya İslâmiyetin terakkiye mani olmadığının bir müdafaanamesidir. İslâmcılar arasında koyu şeriatçı veya daha mutedil, daha müsamahalı din taraftarları olmak üzere ayrılırlarsa da hepsi, islâmiyetin terakkiye mani olmadığı hususunda birleşirler.

İkinci grubun kanaatince «bâb-ı içtihat kapanmamalıdır. İslâm inhitatı ictihat kapısı kapandıktan sonra başlar. Terakkimize mani olan islâmiyet değil, bize öğretilen müslümanlıktır: Yanlış an'aneler ve hurafelerdir.»[126] Bunlar, geçmişte islâm medeniyetinin muhtelif mıntakalarda meydana getirdiği muazzam eserlerde bu iddialarının birer delilini bulduklarına kanidirler. Eğer islâmiyet terakkiye mani olsaydı medeniyet tarihine mal olmuş bu eserlerin meydana gelmemesi icap ederdi.

İslâmcılar Için din bir cemiyetin esası, ana direğldir. Dinle millet birdir. Bütün islâm kavimleri aralarında hiç bir fark gözetilmeksizin halifenin etrafında birleşmelidirler. Bu sayede «bir gün gelecektir ki hakikî islâmiyet (müslümanlığa karşı gelen dalâletlere bir defa daha galabe çalacak, hükümdarı yeryüzündeki müslümanların halifesi bulunan bu memleket, bir defa daha akvamı islâmiyenin başına geçerek, onları semti saadete doğru sevkedecektir.» (Prens Sait Halim'in İslâmlaşmak, adlı kitabından.)[127]

İslâmcılara göre garplılaşmanın muayyen bir hududu vardır: «Biz Avrupa'nın yalnız ulûm ve sanayiini kabule mecburuz. Zira hikmet bizim kaybettiğimiz malımız olmakla anı bulduğumuz yerde elbette alırız. Fakat Avrupalıların bütün âdet ve ahlâkını, usulü maişet ve tarzı hayatını kabul edemeyiz. Zira sonra mutazarrır oluruz. Bir kavmin

125 Peyami Safa; Türk İnkılâbına Bakışlar.
126 Peyami Safa; Türk İnkılâbına Bakışlar, sf. 57.
127 Peyami Safa; Aynı eser. sf. 58.

ulûm ve sanayiini kabul etmek, o kavmin bütün âdet ve ahlâkını kabule tevakkuf etmez. Nitekim bizim gibi Japonlar dahi bundan otuz sene evvel fünun ve sanayii hazıradan bihaber idiler. Çünkü gaflette idiler. Birdenbire gözlerini açtılar. Az zamanda Avrupalılara müsavi oldular ve hattâ birçok hususatta onları geçerek bütün âlemi medeniyeti kendilerine karşı hayrette bıraktılar. Halbuki Avrupa âdet ve ahlâkından hiç bir şey kabul etmediler. Hattâ tarzı telebbüslerini bile asla değiştirmediler.» (Şeyhülislâm Musa Kâzım'ın, dinî ictimaî makaleleri.)[128]

Burada kültür değişmeleri bakımından bizi alâkadar eden nokta, islâmcıların garplılaşma hususunda Türkçülerle birleşmeleridir. Her iki grup da Avrupa'dan yalnız ilim ile tekniği almakla iktifa etmektedir. Buna mukabil Garpçıların programında ilme hususî bir yer verilmemektedir ki bu, çok dikkate değer bir noktadır. Fakat bizim için mühim olan yalnız bu fikir değildir; bizim için aynı zamanda mühim olan bu devre hâkim değişme temayüllerinin nelerden ibaret olduğunu, bunların istikametini bilmek ve tayin etmektir. Zira bu, müteakip devrin kültür gelişmeleri için mühim olduğu gibi umumiyetle garplılaşma fikrinin tarihî inkişafı bakımından da büyük bir ehemmiyeti haizdir.

DEVRİN TAHLİLİ

Bu devir, bundan evvelkilerine nisbeten çok daha kısa ve gaileli geçmiş olmasına rağmen manevî inkişaf ve fikir mahsulleri bakımından şimdiye kadar görülmeyen bir zenginlik ve derinlik arzeder. Sırf bu devre has fikir hürriyeti sayesinde,[129] cemiyette mevcut ictimaî temayüller, kanaat ve tleâkkiler, mübhem arzu ve temenniler, birbiriyle çarpışmak suretiyle birer fikir cereyanı halinde tebellür ederek ortaya çıkmışlardır. Onun için bugün kabul edilmiş hiç bir unsur yoktur ki o vakit üzerinde konuşulmamış, yazılmamış veya münakaşa edilmemiş olsun. Bu bakımdan müteakip devrin kültür değişmeleri için zarurî olan zihnî hazırlanma gibi istikbale ait en fena şartlar ve

128 Peyami Safa; Türk İnkılâbına Bakışlar. sf. 59.

129 «Bu cereyanların birbiriyle kapıştığı devirlerde, Türk Cemiyeti ve Türk matbuatı geniş bir hürriyetten istifade ediyordu. Ortaya atılmasından korkulan hiç bir fikir ve iddia yoktu.» (Peyami Safa; Türk İnkılâbına Bakışlar. sf. 67)

ihtimaller karşısında mücadele zihniyetinin fikrî temellerini de bu devre borçluyuz.

Hürriyet rejimiyle başlayan bu devirde siyasî faaliyet ve mücadeleler, fikir hareketleri, yenilik teşebbüsleri, birbirinden müstakil bir şekilde meydana gelmiyor; bilâkis yekdiğerine karışmış, birbirinin içine girmiş bir vaziyette tesirlerini icra ediyordu. Bu itibarla cemiyet tam mânasıyle bir kaynaşma, çözülüp yeniden kurulma manzarası arzeder. Bu ictimaî oluşun unsurlarını hazırlayan hadiseler, beklenmedik bir tarzda. cemiyetin onları maddî ve manevî bakımdan karşılama vasıtalarının, yenme takatının çok üstünde olan bir sür'at ve genişlikte, istikbali tehlikeye düşürecek bir şekilde meydana geldiklerinden mevcut bulunandan tamamiyle başka çare ve tedbirlere, yeni bir zihniyet ve görüşe, yeni bir fikir ve ideale ihtiyaç vardı. İşte bu devir gelecekteki hadiselere karşı fikren mücehhez olma, onlarla mücadele etme Imkânını veren bu nevi bir ideal yaratmaya muvaffak olmuştur ki en mühim hususiyeti de budur. Hakikaten bu ideali bugünkü milliyetçiliğimizin esaslarını ihtiva eden Türkçülük cereyanında bulmaktayız.

Birinci Umumî Harp esnasında olduğu gibi onu takip eden felâketli mütareke senelerinde de ne Avrupa hayranı Garpçılar, ne de Istısnalarla hali hazırın devamını ve islâm birliğini müdafaa eden islâmcılar, inhilâl etmekte olan cemiyeti yeni bir kuruluşa veya kurtuluşa götürecek fikir sistemini verememişlerdir. Bilâkis her iki fikir cereyanı da Umumî Harpte bir hayli hırpalanmış, hele islâmcılık tamamiyle iflâs etmiştir. İşte bu vaziyet karşısında bütün gözler Türkçülüğe çevrilmiş, kurtuluş ümit ve imkânı ona sarılmakta görülmüştür. Böylece Milliyetçilik, tam mânasıyle ve her bakımdan inhilâl etmekte olan imparatorluğun enkazı üstünde bugünkü Türkiye'nin kuruluş imkânını hazırlamıştır.

Şüphesiz Türkçülük de ilk şekliyle kalmamış, o da esaslı değişiklikler geçirmiştir. Fakat bu arada cemiyet için yapacağını yapmış, onun kaderine sadık kalmak üzere değişen hal ve şartlara uymak suretiyle tekâmülünü tamamlayabilmiştir. O vakit mevcut üç fikir cereyanının en ilmî ve sistemlisi olan Türkçülüğün de şüphesiz zayıf tarafları vardı. Bunların başında Avrupa ve Asya'da yaşayan bütün Türklerin birleşmesini, büyük siyasî bir birlik kurulmasını isteyen Turancılık geliyordu. Maamafih bugün bize bir ütopi gibi görünen bu dileğin tahakkukundaki güçlükler o vakit de inkâr edilmiyordu. Fakat

uzak bir ideal olmak üzere Türkçülüğün bu nevi realite ile uzlaşmayan unsurları ihtiva etmesi, o devirde zaafından ziyade belki kuvvetini teşkil etmek, benimsenmesine, yayılmasına sebep olmuştur. Çünkü asırlarca daima hissî bir atitüde dayanan din gibi bir ideal uğruna mücadele etmiş, bütün varlığiyle ona bağlanmış bir cemiyete birdenbire akla hitap eden ve tamamiyle gerçek (reel) unsurlardan mürekkeb —ne kadar ilmî ve sistemli olursa olsun— yepyeni bir ideal kabul ettirmek ruhî bakımdan hemen hemen imkânsız denecek derecede güçtür. Zira mübhem, mistik, tamamiyle hissî bir atitütten bir anda tam mânasiyle objektlf, gerçek mûtaların beslediği aklî görüş, düşünüş ve duyuş tarzına geçmek itiyat, an'ane ve zihnî tekâmülün seyri itibariyle mümkün değildir. Bunun için ay hayatî bir ehemmiyeti haiz çok acı hakikatlerle, felâket ve musibetlerle dolu vakalarla karşılaşılmasına ve bunların sebeplerinin doğru olarak bilinmesine veya hazırlayıcı uzun, tedricî bir zihnî tekâmüle ihtiyaç vardır. Gerçi bu devir bu nevi felâketli vakaları bolca ihtiva ediyor idiyse de bunların tarihî izahlarını veremiyor, sebeplerini kat'î ve emin bir şekilde tayin edemiyordu. Onun için inhilâl etmekte olan imparatorluğu artık din bağlarının bir arada tutamadığı bir devirde Türkçülük, ihtiva ettiği Turancılık gibi gerçek olmayan unsurlar sayesinde kolayca onun yerine geçebilmiş, böylece ne fertlerin ne de cemiyetin ruhî durumunda büyük bir değişiklik olmadığından kendilerine uzanan bu kurtarıcı ele sarılabilmişlerdir. İşte Türkçülüğün kuvveti, fertte olduğu gibi cemiyette de meydana gelen manevî bir boşluğu doldurabilmesinde ve bu nevl bir ihtiyacı tatmin edebilmesindedir.

Bu devrin hususiyetlerine gelince, bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1 — İki yüz senelik bir garplılaşma mücadelesi sonunda nihayet memlekette hakikî ihtiyaçlardan doğma yerli bir fikir hareketinin meydana gelmesi ve bu devre kadar vakit vakit baş gösteren ictimaî temayüllerin birer fikir cereyanı halinde belirmesidir. Bunun neticesi veya buna muvazi olmak üzere dilin sadeliğe doğru inkişaf ettiği ve bir millî edebiyatın kurulduğu görülür. Bu, bize Türk cemiyetinin, Avrupa karşısında onunla iki asırdan beri mücadele ve onu taklit etmesine rağmen hâlâ manevî bütünlüğünü, kültür istiklâlini muhafaza ettiğini veya bunu yeniden kazandığını gösteriyor.

2 — Gene iki yüz senelik bir garplılaşma cehdi neticesinde nihayet bu medeniyetin esas unusurunun, garptan alınması lâzım gelen

şeyin ilim ve teknik olduğunun, memlekette ilmî zihniyet ve hür tefekkürü tesis etmeden medenî ve müstakil bir millet olmanın, bunları almadan, iyice temessül edip benimsemeden diğer unsurları iktibas edip etmemenin ehemmiyetsiz bulunduğunun anlaşılmış olmasıdır. Bununla beraber bu anlayışın filiyatta ne bu devrin, ne de geleceğin kültür değişmeleri üzerinde büyük bir tesiri görülmez.

3 — Buna mukabil garpla aramızda geçen bu uzun mücadele sonunda, bir taraftan bu medeniyetin teknik ve bilgi üstünlüğü ve tazyiki neticesi, diğer taraftan garba yönelmenin ta başlangıcından itibaren yenileşmeye karşı duran veya onun başında yürüyen dinî taassup taraftarlarına bir aksülâmel olmak üzere Avrupa hayranı yeni bir nevi garpçılık mutaassıplarının türemiş olmasıdır. Hakikî garplılaşmaya aynı derecede, belki daha büyük bir engel teşkil eden bu zümrenin kültür değişmeleri üzerinde büyük bir tesiri olmuştur.

5 — Hülâsa

Böylece, ana hatlariyle çizilmiş iki yüz senelik bir garplılaşma tarihinin sonuna varmış bulunuyoruz.[130] Bu umumî tarihî bakışın çerçevesi içinde yer almış her devrin başlı başına bir araştırma mevzuu olabileceği, her birinin kendine has şartlariyle tetkik için gayet mühim malzemeler ihtiva ettiği şüphe götürmez. Bununla beraber bu kısa ve eksik tarihçe içinde bile kültür değişmelerine ait bu muazzam ictimaî hâdisenin oluşunun, gelişmesinin muhtelif safha ve merhaleleriyle tarzını, esas karakteristik vasıflarını müşahede etmek mümkündür. Şimdi bunları kısaca belirtmekle hem birinci kısımda mütalâa edilmiş olan serbest değişmelerle bu kısımdaki yenileşmelerin mukayesesi, hem de son nazarî fasılda yapılacak münakaşaların anlaşılması kolaylaşmış olacaktır.

Bu iki yüz senelik garplılaşma hareketinin ilk bariz vasfı, gayesini kat'î olarak bulup tayin edememekle beraber yenileşme faaliyetlerinin istikametini gösteren hedeflerin vakit vakit değişmesinde görülür. Filhakika Lâle Devrinden Tanzimata kadar olan bir asırlık zaman zarfında garplılaşma faaliyetleri, bariz bir şekilde ordunun ıslahı veya yenileştirilmesi mevzuu etrafında toplanır. Diğer her nevi yenileşme teşebbüslerine ya ikinci derecede bir ehemmiyet verilir; veya bunlar sırf bu esas gayeyi desteklemek maksadiyle ele alınır. İmalâthaneler, fabrikalar, tersaneler gibi yeni tesisler hep askerin ihtiyacı olan kumaş, silâh, mühimmat ve sair harp malzemesini hazırlamak için

kurulur; mektepler orduya lüzumlu unsurlar yetiştirmek maksadiyle açılır. Bunun dışında ehmemiyetli denebilecek yeniliklere pek az rastlanır. Zira o zamanın devlet adamları, müceddıtleri Avrupa karşısındaki mağlûbiyetimizin sebeplerini, esas itibariyle orduda düzenin bobulmasında, garbın üstünlüğünü de askerlerinin yeni bir harp tekniğine göre yetiştirilmiş olmasında bulurlar. Onun için orduyu ıslah veya garbın harp tekniğine, usulüne göre yeni bir ordu teşkil etmekle Avrupa ile aramızdaki farkın giderileceğine ve meselenin böylece halledilebileceğine kanidirler. Bu kanaat müşterek bir iman halinde Tanzimata kadar devam ettiğinden ordunun ıslahına her padişah (Birinci Mahmut, Üçüncü Mustafa, Birinci Abdülhamit, Üçüncü Selim ve İkinci Mahmut) zamanında bir evvelki irtica veya ihtilâl hareketine rağmen yeniden teşebbüs edilir. Nihayet İkinci Mahmut zamanında bu gaye tahakkuk ederse de beklenilen netice elde edilemez.

Tanzimat devrindeyse Avrupa'ya başka bir cepheden yaklaşılmak istendiğinden garplılaşma hareketi de gayesini değiştirir. Bu defa imparatorluğun kurtuluşunun çaresi, esas teşkilâtının, ictimaî bünyesinin Avrupa devletlerinin yapısına benzetilmek üzere ıslahında görülür. Bu bakımdan Tanzimat devrini açan Gülhane Hatt-ı Hümayunu, aynı zamanda bir asır evvelki garplılaşma gayesinin iflâsını da ilân ediyordu. Zira bu fermanla takriben üç çeyrek asır sürecek yeni bir teceddüt veya ıslahat programı kabul ediliyor; graplılaşmak için sadece ordunun ıslahının veya yeniden kuruluşunun kâfi gelmediği zımnen itiraf edilmiş oluyordu.

Büyük Feşit Paşanın, devletin esas bünye ve teşkilâtını, ictimaî yapı ve idare tarzını değiştirmek ve onu kanunî esaslara dayandırmak idealini fazlasiyle tahakkuk ettiren 1908 inkılâpları Tanzimatın garplılaşma hedef ve programını tenkitle işe başlar; Avrupaya giden yeni bir yol, yeni bir gaye aramaya koyulurlar. Hakikatte bütün meşrutiyet devri, garplılaşma hususunda kabul edilecek yeni bir gaye ve programın tayin ve tesbiti maksadiyle yapılan münakaşalarla geçer. Her ne kadar meşrutiyetçiler nasıl olsa bizzat tahakkuk ettiremiyecekleri bir garplılaşma hedefi üzerinde birleşemezlerse de içlerinden mühim bir kısmı nihayet onu doğru olmak üzere tayinde muvaffak olur: Artık Avrupa ile aramızdaki farkın sadece askerî sahada görünen bir usul ve teknik üstünlüğünden veya devlet teşkilâtında, idare tarzındaki bir başkalıktan, bir rejim ayrılığından ibaret olmadığı; bütün bunları ve diğerlerini meydana getiren esas farkın ilimden, onun tatbikatından, ilmî zihniyetten ve hür tefekkürden doğan bir atitüd, bir

düşünme ve görüş tarzından ileri geldiği nihayet anlaşılır. Fakat çok geç kalınmıştır. Bu neticeye yüz sene evvel varılmış olsaydı belki bir tesir yapardı. Halbuki şimdi, arkada muvaffakiyetsizlikle biten iki yüz senelik bir çabalama, bir bocalama, bir mücadele devri, bunun geride bıraktığı canlı hâtıraları, hayal kırıklıkları, yeis ve ümitsizlikler vardı. Binaenaleyh maddî ve manevî tazyikini, düşmanlığını gittikçe artıran ve hâlâ bir heyulâ gibi dimdik duran bir medeniyet karşısında duyulan hayranlık, korku ve aşağılık hisleri içinde bu tedbir, belki de müşahhas olmadığı için bir şey ifade etmiyordu. Bu itibarla ilim ve onun bir tatbikatı olan teknik. Avrupalıya has bir imtiyaz, edinilmesi uzun zamana bağlı, güç hattâ imkânsız görünüyor ve medeniyetle münasebeti kestirilemediği için ekseri münevverlerce kıymeti takdir edilemiyor, cazip gelmiyordu. Maamafih medeniyetle münasebeti mübhem bir şekilde sezilen bilgi ihtiyacının sözde mevcut bir maarif teşkilâtiyle tatmin olunabileceği zannediliyor; Avrupaya bir an evvel benzeme temayülü her şeye hâkim oluyordu. Onun için asrîleşmede en cezrî yolu seçen garpçıların programında ilme hususî bir yer verilmemiş; buna mukabil derhal göze çarpan şekil ve kıyafet, yaşayış tarzı, ictimaî teşkilâtın taklidi ve buna benzer unsurlar veya farklar üzerinde durulmuştur.

6 — Köyde ve Büyük Şehirlerde Vukua Gelen Kültür Değişmelerinin Mukayeseli Bir Tahlili

Birinci kısmında tetkik edilen köy topluluğundaki kültür inkişafiyle büyük şehirlerde meydana gelen değişmeler arasında esaslı, büyük farklar olduğu görülüyor. Bunlar, kültür değişmelerinin vuku bulduğu muhitlerden birinin göy, diğerinin büyük şehir olmasiyle ancak kısmen izah edilebilir. Zira her iki mıntakada yaşayan insanların aynı cemiyete, aynı millete mensup bulunmaları keyfiyeti, aradaki farkların daha ziyade değişmeler üzerine tesir icra eden şart ve faktörlerin başka başka olmaları noktasında aranması lâzım geldiğini ilham ediyor.

Hakikatte büyük şehirlerde hususlyle imparatorluğun merkezi olan İstanbul'da kültür değişmeleri, kudretli, yabancı bir medeniyetin cemiyet üzerine doğrudan doğruya ve devamlı tesiri neticesinde, uzun yıpratıcı ve yıldırıcı bir mücadeleden sonra başlar. Yabancı medeniyetin şiddetli ve devamlı tazyiki karşısında yerli kültürün mukavemetinin başlangıçta kısmen, bilâhare tamamiyle kırıldıktan sonradır

ki şehirlerde değişmeler meydana gelir. Büyük şehirler böylece köy, kasaba ve küçük şehirlerde yaşayan esas kütleyi yabancı tazyikinden ve diğer menfi tesirlerden korumak suretiyle bir nevi dalga kıran vazifesi görürse de memlekette kültür ikiliğinin doğmasına da vesile olur.

Köydeki kültür değişmelerine gelince; bunlar, yukarıda birinci kısımda etraflıca izah edildiği gibi mütenevvi coğrafî ve ictimaî muhit tahavvülleri ve aynı cemiyete mensub olmakla beraber kültür farklarını temsil eden muhtelif gruplarla temas neticesinde, haricî hiç bir tesire tâbi olmadan vukua gelmiştir. Bu âmillerin tesiriyle köy cemaati, kültürünün zayıf taraflarını görmek ve bunları değiştirmek hususunda harici, bozucu hiç bir tesire maruz kalmadan serbest bir şekilde hareket etmek imkânını bulabilmiştir. Bu itibarla serbest kültür değişmelerinin bu köy topluluğunda hakikî bir misalini müşahede edebilmekteyiz.

Halbuki tabiî ictimaî ruhî faktörlerin serbest bir şekilde tesir icra ettikleri köy cemaatinin aksine olmak üzere şehirlerde haricî (yabancı, siyasî veya mahallî idarî) tazyikin faal bir tarzda müdahalesi neticesinde bizzat kültürün içinden gelme normal, ictimaî temayüllerin fonksiyonlarına mâni olunmuştur. Binaenaleyh başlangıçta köyde ve şehirlerde kültür değişmeleri meydana getiren faktörler aynı olsa bile bunlar bilâhare büyük şehirlerde mütenevvi. girift ve çok karışık bir şekil almıştır. Zira buralarda kültürü teşkil eden unsurlar, ictimaî faaliyetler mütenevvi olduğu gibi değişmeler üzerinde müessir olan âmiller ve vasıtalar da, tesirleri, iştirak nisbetleri ve tarzları itibarlyle çok çeşitlidir.

Bundan başka şehir bünyesinin yine bir hususiyeti olmak üzere işaret edilmesi lâzım gelen diğer bir nokta da, kültür değişmeleri esnasında haricî tazyik ve tesirlere maruz kalma bakımından otoriter rejimlerde bir şehrin, bir fabrika veya çiftlikten pek farklı olmamasıdır. Zira sahibi, bir fabrikada nasıl istediği değişiklikleri yapabilirse, nüfusunun en faal kısmı askerlerden, svil memurlardan, mektep, hastane ve belediye mensuplarından ibaret olan bir şehirde de hükûmetin bir emir veya kaunla birçok şeyleri, hiç olmazsa ferdî davranışlarda akseden unsurları görünüşte değiştirmesi mümkündür. Şüphesiz bun-

130 1923 ten beri meydana gelmekte olan bugünkü değişmeleri, ileride müstakil bir tetkikte mütalâa etmeği düşünüyoruz.

ların hakikî ve devamlı bir şekilde değişip değişmedikleri başlı başına ayrı bir mesele teşkil etmektedir.

İşte gerek bu ve buna benzer ictimaî yapı ve muhit şartlarındaki ayrılıklar, gerek harici tesir ve tazyike tâbi olup olmama neticesinde meydana gelen farklar, köy ve şehirlerde müşahede edilen kültür değişmelerine birer başkalık vermiştir. Bunun için köydeki inkişaflar, kültürün zayıf taraflarını gidermek maksadiyle iktibas edilen münferit unsurlar neticesinde meydana gelen serbest bir değişme olduğu halde şehirlerde müşahede edilen yenilikler, kültürün bütünü üzerine yapılmış tazyik ve müdahale esasına dayanan güdümlü bir değişme karakterini taşımaktadır. Bu suretle değişmelerin nev'inin, tâbi oldukları şartların, sebep ve faktörlerin ayrılığı şüphesiz neticelerinin de farklı olmasını tevlit etmiştir.

Köyde değişmelerin serbest olması, ilkin en zarurî, en çok ihtiyaç duyulan unsurların alınması, böylece iktibasların sıkı bir seçime tâbi tutulması gibi hususiyetler neticesinde bu mahallî kültür hüviyetini. ayniliğini, bütünlüğünü muhafaza ederek gelişmiş ve değişiklikler yüzünden hiç bir aksaklık veya sarsıntı olmamıştır. Bu itibarla köy topluluğu içinde bulunan her fert, icap ettiği zaman ne yapması, ne şekilde hareket etmesi lâzım geldiğini şu veya bu sitüasyonlarda nasıl ve ne tarzda davlanacağını, hulâsa mensup olduğu kültürün kendisinden neler istediğini önceden bilmektedir. Binaenaleyh ferdî ve ictimaî kıymetlerden mürekkeb bir sistemin, değişmeler dolayısiyle unsurlarında bir tahavvül olsa bile hâlâ devamlı ve şümullü bir şekilde tesirleri görülüyor.

Buna mukabil nev'i, tâbi olduğu şartlar - ruhî faktörleri icabı şehirlerde meydana gelen kültür değişmeleri tamamiyle köydekinin aksi denebilecek neticeler doğurmuştur. Şehirlerde birçok kültür unsurları terkedilip yerlerine daha iyisi veya yenisinin konulmaması ve garp medeniyetine intibak edilememesi yüzünden eski kültür, istiklâliyle birlikte kendi kendini kontrol hassasını da koybetmiştir. Bunun bir neticesi olmak üzere kültürün ferdî davranışlardaki tezahürleri de gayri muayyen ve mütehavvil bir şekil almıştır. Bu bakımdan şehirlerde, bilhassa değişmelerin başlangıcında hiç kimse Icab ettiği zaman ne yapacağını, nasıl hareket edeceğini bilemiyor; ve bu nevi bir bilgiden, davranışlarının istikamet ve cihetini tayin hassasından mahrum bulunuyor. Değişmeler bakımından köyle şehir arasındaki esas farklar bilhassa ferdî ve ictimaî kıymetler sisteminde müşahede edi-

liyor. Köyün bütün fertler için müşterek, istikrarlı kıymet sistemine mukabil şehirlerde bu nevi bir sistemin henüz teessüs etmediği veya bunun mütehavvil, istikrarsız ve şümul derecesi mahdut olduğu, binaenaleyh semt semt veya muhtelif zümreler arasında değiştiği görülüyor.

Fertlerin tavır ve hareketlerindeki istikrarsızlık, emniyetsizlik, hoşnutsuzluk, nefse itimatsızlık nasıl değişen kıymet sistemlerinden geliyorsa işlerin yolunda gitmemesine, düzensizliğe sebep olan bilgisizlik de şüphesiz ampirik esaslara dayanan eski kültürü terkedip yenisine yani garp medeniyetine intibak edememekten onun icablarına göre yetiştirilmemiş olmaktan ileri geliyor. Bununla beraber eğer mevcut kültürde, cemiyette tam bir inhilâl meydana gelmemiş ise bunun sebebi, resmî, şeklî ve sathî değişmeler altında hâlâ nüfusun büyük bir kısmı tarafından temsil edilen eski bilgi, itiyat ve an'anelerin büyük bir maharetle yaşamakta devam edip işlerin tamamiyle çığırından çıkmasına mâni olabilmesidir. Bir miller olmak üzere birbirinden ayrı böyle iki kültüre sahip bulunmamız zaafımızı teşkil etse bile bir cemiyet halinde yaşamamızı hâlâ eski kültürümüze borçlu olduğumuza şüphe yoktur. Bu vaziyetin, garp medeniyetine tamamiyle intibak edip şümullü, mütecanis, tek bir kültür meydana getirinceye kadar devam etmesi ve bunda muvaffak olduğu takdirde bu devrin bir intikal devri olması mümkündür. Ancak bu haliyle fazla uzamaması icab eder.

Köyde değişmelerin, yerli kültürün mevcut şartlara fena intibak etmiş taraflarında başlayıp daha iyi teşkilâtlanmış bir bütün meydana getirmesine mukabil şehirderde yenilik hareketi, mevcudu yıkmakla işe girişmiş, bunların yerine daha iyisini koyamamıştır. Bunun tabii bir neticesi olmak üzere işler düzelecek yerde mütemadiyen kötüleşmiş, bozulmuştur. Bundan daha fenası, her şeyin yolunda gitmediğinin farkına varılmaması ve bilhassa bozukluğun nerede olduğunun görülememesidir.

Bu bakımdan şehirlerde vukua gelen değişmeler, geliri ve elindeki parası mahdut olan bir insanın, yaşayış tarzını, mobilyesini ve diğer ev eşyasını değiştirmek isterken ilkin vazolar, süs eşyaları, elektrik süpürgesi, radyo, frijider ve buna benzer şeyleri satın almak suretiyle yaptığı yeniliğe benzetilebilir. Zira bunlar, bir evi meydana getiren, onun işlemesine yarayan zarurî unsurlar olmaktan ziyade belki ziyaretçilere gösterilebilecek cazip şeylerdir ve en lüzumlu eşyalardan sonra alınması icab eder. Böylece en zarurî eşyayı almadan

parasını bitiren bir insanın neden evde işlerin yolunda gitmediğini anlayamaması ne ise, bugün şehirlerdeki birçok münevverlerin de Avrupayı bu kadar uzun zamandan beri taklit ve ondan bu kadar çok şeyler iktibas ettikten sonra hâlâ neden Avrupalıya benzemediğimizi kavrayamaması da odur.

Bu itibarla şehirlerde de, garp medeniyetini bütünüyle alma cehdine rağmen iktibas edilen unsurlar ister istemez bir seçime tâbi tutulmuş, fakat bu ameliye köydekinin tamamiyle aksine diyebileceğimiz bir tarz ve istikamette olmuştur.

ÜÇÜNCÜ KISIM

FASIL VIII

Kültür Değişmelerinin Umumî Bir Tahlili

Bu kısımda, şimdiye kadar tetkik edilen kültür değişmeleriyle bunlar üzerinde müessir olan faktörler daha geniş ve umumî bir çerçeve içinde mütalâa olunacaktır. Sosyal psikolojiye ait bu faktörler, yalnız kültür değişmelerini meydana getiren veya teşvik eden âmilleri içine almayıp değişmelere mâni veya onların reddine sebep olan temayüllerin şekl almalarında, tezahürlerinde rolleri bulunan faktörleri de ihtiva etmektedir. Birinci kategoriye ait tesirlere «Müsbet faktörler», ikinci kategoride bulunanlara da «Menfi faktöfler» diyeceğiz. Maamafih bu faktörlerin müsbet veya menfi olma vasıfları, çok defa ait oldukları veya içinde tesir yaptıkları sitüasyonlara tâbi bulunmaktadır. Meselâ «**yenilik**» terakkiyi seven, değişmeye ve bu hususta cezriliğe mütemayil bir cemiyette gayet kuvvetli bir «müsbet faktör» olduğu halde muhafazakâr bir cemaat içinde aynı derecede kuvvetli bir «menfi faktör» olmaktadır.

Bahis mevzuu faktörlerden **fayda, yenilik, itibar** (prestige), mevcut **kültürle uyuşma** faktörlerini yukarıda (Fasıl II de) görmüştük; bunlar umumiyetle kabul edilmiş bulunuyor. Burada daha çok diğer müellifler tarafından lâyıkiyle takdir ve münakaşa edilmemiş faktörler üzerinde durulacak, bunlar etraflıca incelenecektir. Bundan başka değişmeler üzerinde doğrudan doğruya müessir olmamakla beraber onların seyrini, netice ve kaderini tayin eden tesirlerden de bahsedilecektir.

Köy topluluğu içinde müşahede edilen yeniliklerin esas itibariyle muayyen noktalarda, kültürün zayıf olduğu kısımlarda vukua geldiğini ve grubun kendi vaziyeti hakkında şuurlu bir bilgiye sahip bulunduğunu, onu değiştirmek lüzumunu takdir ettiğini, binaenaleyh o ana kadar bilmediği yabancı bazı kültür unsurlarını kabule hazır olduğunu tesbit etmiştik. Bütün bunların meydana gelebilmesi için gru-

bun, eğer var idi ise, muhafazakârlık temayülünü değiştirmesi icab ediyordu.

Şu halde bir cemiyet veya grup içinde kültür değişmelerinin meydana gelebilmesi için, ya muhitinde coğrafî veya ictimaî bir tahavvülün vuku bulması, bu takdirde mevcut sistemin yeni şartlara intibak edememesi yahut başka kültürlerle temasa geçilmesi veyahut bütün bunların hep birden olması icab ediyor. Bu umumî şartlara ilâve olmak üzere aşağıdaki faktörlerin de kültür değişmeleri üzerinde tesir yaptıkları görülmektedir. Birbiriyle temasa geçen cemiyet veya ictimaî grupların yekdiğerne karşı takınacakları tavırlar (atitüd), bu toplulukların birbirinin kültürlerini ve bunlara ait unsurları anlayabilmeleri, bunların kültürleri arasındaki benzerlik veya farklar, nihayet maddî kültürle manevî kültür arasındaki münasebet, yani maddî kültürün ve davranışların ruhî veçheleri ve bunların kavranması meselesi gibi âmiller de kültür değişmeleri, bunların seyri ve netceleri üzerinde tesir yapmaktadır.

Tetkik etmiş olduğumuz köy topluluğu ile temasa geldiği diğer gruplar arasında atitüd bakımından bir fevkalâdelik olmadığını görmüştük; bizim cemaat de dâhilolmak üzere gruplardan hiç birisi diğerini ne üstün, ne hakir görmüş, birbirine karşı ne hayranlık, ne de düşmanlık duymuştu; aralarında karşılıklı bir müsamahadan başka bir şey müşahede edilememişti.

Fakat temas hallnde bulunan cemiyetlerden birisi diğeri üzerinde bir üstünlük temin eder veya (aralarında siyasî tâbiiyet mevcut olsun veya olmasın) kültürü vasıtasiyle daimî bir tazyik yapmaya muvaffak olursa bu şartlar altında meydana gelecek kültür değişmesinin tamamiyle başka bir seyir ve istikamet takip ettiği görülüyor. Bu takdirde birbiriyle münasebette bulunan cemiyet veya grupların yekdiğerine karşı takınmış oldukları tavırlar, ruhî duruşlar (atitüd), meydana gelecek kültür değişmelerinde en esaslı ve kat'î bir rol oynamaktadır (bakınız Fasıl V). Şüphesiz burada en ağır yük gibi ruhî atitüdünü değiştirmek de tazyik gören cemiyete düşmektedir. Bu vaziyet karşısında baskı altında bulunan cemiyetin, yüksek bir teknik ve bilgiye sahip olan kültür mensuplarına karşı haiz oldukları üstünlük ve muvaffakiyetlerinden dolayı çok defa büyük bir hayranlık duyduğu görülmektedir. Hele aradaki mücadele çok uzun sürmüş ve bu müddet zarfında yüksek tekniğe sahip kültür tazyikini devam ettirmiş, hattâ arttırabilmiş, buna mukabil teknik itibariyle geri olan cemiyet, kültü-

rünün zayıf taraflarını kuvvetlendirmek maksadiyle yapmış olduğu iktibaslardan umduğu neticeyi alamamış, birçok kültür unsurları kabul ve hayran olduğu cemiyeti birçok noktalarda taklit etmesine rağmen hâlâ ona karşı kendisini korumaya muvaffak olamamış ve bu hususta ümidi gittikçe azalmış ise bunların kültür değişmeleri üzerindeki tesirleri çok geniş ve mütenevvi olacaktır.

Birbiriyle karşılaşan iki medeniyet arasındaki esas farkları görememek, benimsemek istenen kültürü meydana getiren aslî unsurları ve hakikî kıymetleri tayin edememek yüzünden bu hususta yapılan muhtelif teşebbüslerin daima aynı muvaffakiyetsizliklerle neticelenmesi, değişmek isteyen cemiyete giriştiği işin zannettiği gibi öyle pek de kolay olmadığını nihayet gösterecektir. Bu safhada en makul hareket tarzının, şimdiye kadar elde edilen netice ve rastlanan güçlüklerin derin ve ihtimamlı bir tetkikten geçirilmiş, sebeplerinin aranıp bulunmuş, hangi unsurların daha evvel alınmasının tayin edilip bir bir karara varılmış ve teşebbüslerinin ona göre ayarlanmış olması icab eder (netekim Osmanlı cemiyetinin ikinci meşrutiyet devrinde buna teşebbüs ettiği görülmektedir). Fakat güdümlü (empoze) bir kültür değişmesini meydana getiren âmillerin tazyikiyle hareket etmek mecburiyeti; her iki cemiyetin zihniyet, görüş, düşünüş ve bilhassa bilgi ve atitüdlerindeki ayrılığın, kültürleri arasındaki esas farkı görmeye mâni olması; çok uzun süren değişmelerde ön ayak olanların muhtelif nesillere mensup bulunması; bunların birbirinin tecrübelerinden lâyıkiyle faydalanamamaları, bilâkis bir neslin yaptığını bazan diğerinin bozması; veya hepsinin aynı şartlar altında aynı hatâyı tekrarlamaları, yahut daha büyüğünü yapmaları gibi sebepler, yabancı kültürün veya medeniyetin esas unsurunun ne olduğunun tetkikine ve ilkin bunun alınması lâzım geldiğine dair verilecek bir karara mâni olmaktadır. Bunda muvaffak olamayınca, yabancı kültür veya medeniyetin tazyikinden kurtulmak, ona karşı kendisini korumak için muhakkak ona benzemek lâzım geldiği kanaâtıyle hareket eden cemiyet, aradaki esas farklar yerine yalnız zahirî ve tâlî olanları görebildiğinden bunları gidermek maksadiyle ne kadar çok terkederse, o nisbette gayesine erişeceği zehabına kapılmaktadır. İşte bu ruh hâleti içinde yabancı medeniyet temsilcilerini körü körüne taklit etmektedir. Hiç şüphesiz bu nevi bir taklit keyfiyetten ziyade kemiyete ehemmiyet verdiğinden normal, muvaffakiyetli bir kültür değişmesinin en bariz bir hususiyetini teşkil eden hakikî seçme vasfından da mahrum bulunmaktadır. Böylece normal ve sıhhatli bir kültür değişmesinin en bariz bir hususiyetini teşkil eden hakikî seçme vasfından

da mahrum bulunmaktadır. Böylece normal ve sıhhatli bir kültür değişmesinin zarurî vasıflarından mahrum olan zararlı bir yeniliğe karşı istiklâl ve hüviyetini muhafaza etmek isteyen her kültür, tabiî bir şekilde reaksiyonda bulunmak mecburiyetinde kalacaktır.

Bu merhaleye gelince, bünyesinde esaslı değişiklikler yapmak isteyen aynı cemiyetin içinde çıkan bir zümrenin, üstünlüğüne inandığı ve hayran olduğu medeniyetin gönüllü bir mümessili olmak üzere yeniliklere karşı gösterilen mukavemetleri kırmak, aksülâmelleri bertaraf etmek maksadiyle memlekette idarî mekanizma ile birleşmesi veya onu eline alıp otoriter bir rejim kurması çok muhtemeldir. Bu takdirde yerli kültürü değiştirmek için yabancı medeniyetin artık doğrudan doğruya bir tazyik yapmasına lüzum kalmadan değişmeler, yukarıda (Fasıl V de) tasvir edilen güdümlü (empoze) bir kültür değişmesinin bütün vasıflarını taşıyacaktır. Bu andan itibaren aşırı, lüzumsuz, hattâ zararlı yeniliklere karşı kültürün kendisinden gelecek her nevi koruyucu mukavemet ve aksülâmeller bertaraf edilmiş bulunduğundan hakikî ihtiyaçlardan ziyade günün arzu ve temayüllerine göre hareket edilecek, bu yüzden kültür değişmeleri satıhta şekilde kalmaya ve zamanla çığırından çıkmaya mahkûm olacaktır. Bu hal uzun müddet devam ettiği takdirde kültür, kendi kendini kontrol hassasını, inkişaf imkânlarını kaybedeceğinden cemiyette her şey düzeninden çıkacaktır. Çünkü cemiyet, daima baş vurduğu eski tecrübelerinden, ampirik bilgisinden, an'ane ve itiyadlarından bu arada mahrum kalmış, bunların yerine daha iyilerini koyamamış olacağından ne yapacağını bilmez, şaşkın bir halde gittikçe nefsine karşı itimatsızlığı artacak ve neticede müzmin bir aşağılık hissine kapılacaktır.

Osmanlı imparatorluğu, garp medeniyetini temsil eden cemiyetlerle, çok eskidenberi ve uzun müddet sıkı bir temasta bulunmasına rağmen bu medeniyete karşı fikir ve kültür bütünlüğünü muhafaza edebilmiştir. Hakikatte **Toynbee**'nin dediği gibi «İtalya'daki kültür hamlesi, Venedikliler ve Cenevizlilerle ticarete, siyasete ve harbe ait faaliyetler dolayısiyle daimî ve sıkı bir münasebette bulunmalarına rağmen Türkler üzerinde görünebilir bir tesir yapamamıştır. İtalyan kültür tesirlerinin Türk hayatı üzerindeki biricik mühim izi, ancak İstanbul'un 18 inci asra ait bazı camilerinin mimarisinde görülmektedir»[131]

13 ncü asırdan itibaren başlayan garp âlemiyle doğrudan doğruya (direkt) bir coğrafî temas ve gittikçe artan her nevi sıkı münase-

131 Arnold J. Toynbee: A. Study of history. vol. I. P. 29. Oxford Uni. Press.

betlere rağmen Osmanlı cemiyetinin bu «manevî kültür tecerrüdünü», bu «kültür infiradcılığını» nasıl izah etmeli?

Muhtelif kültür ve medeniyetleri, bunların hususiyetlerini, mensuplarının birbirine karşı takındıkları tavırları, kendi kültürlerine olan bağlılıklarını yakından bilenler için bunda bir fevkalâdelik, bir anormallik yoktur. Zira en ibtidaî ve basitlerinden en mütekâmil ve mürekkeb olanlarına kadar her cemiyet, kendi kültürüne, onun unsurlarına bilhassa kendi yaşayış tarzına, örf ve âdetlerine, an'anelerine hususî bir ehemmiyet vermekte, başkalarınınkine üstün görmekte veya tercih etmektedir. Her ferdin kendi aklını beğenip başkasına üstün görmesi gibi her medeniyet veya kültürün kendi kendine imtiyazlar bahşetmesi hassasına «egocentric illusion» adını takan Toynbee, bunun yalnız bugünkü milletlere mahsus bir keyfiyet olmayıp eskiden de mevcut olduğunu söylemekte ve birçok tarihî misaller vermektedir: Bugün Avrupalıların hakir gördükleri diğer medeniyet ve kültür mensuplarının, iki asır evveline hattâ daha yakın zamanlara kadar onları nasıl istihfafla karşıladıklarına dair şu enteresan vakaları zikretmektedir: İngiltere Kralı George III ün 1793 te Çin hükümdarı Ch'ien Lung'e gönderdiği elçi vasıtasiyle kendisine verilen cevap bu bakımdan çok dikkate değer:

«Muhtıranızı gözden geçirdim: İfadesindeki ciddiyet, göstermiş olduğunuz hürmetkârane tevazuu ifşa ettiğinden takdir ve teveccühümüze mazhar olmuştur.» diye yazıyor; elçiyle muavininin çok uzun bir yoldan muhtıra ve haraç getirmesi göz önünde tutulduğundan bahisle büyük bir teveccüh eseri olmak üzere lûtfen huzura kabul edildiğine, hattâ kendilerine ziyafet ve hediyeler verildiğine işaret olunuyor; Çin'le ticarî münasebetleri kontrol maksadiyle bir sefir gönderilmesinin, sarayının teamüllerine uygun olmadığı bildirildikten sonra aynen şunlar ilâve ediliyor:

«Semavî sülâlemize karşı duymuş olduğunuz takdir ve hayranlık, elçinizin teferruat denebilecek bazı hususiyetlerimizi edinebilmesi, sizinkinden tamamiyle başka olan medeniyetimizi, merasim ve kanunlarımızı benimsemek arzusunu sizde uyandırmış ise bunları, yaşayış tarzımızı, âdetlerimizi yabancı topraklarınıza nakledebilmeniz mümkün değildir. Onun için elçiniz ne kadar müstait ve intibak kabiliyetini haiz olursa olsun yine bir şey kazanılamaz.»[132]

132 A. F. Whyte'in China and Foreign Powers (Lindon 1927, Miford) adlı eserinden iktibas; Bk. A. J. Toynbee: A. Study of History. Cilt I, sf. 161.

Aynı suretle memleketi Fransız mandasına girdikten bir müddet sonra uzun bir Avrupa seyahatinden dönmekte olan Fas Emirinin, vatanının sahilleri görünür görünmez, «Oh! Tekrar medeniyete kavuşmak, ne saadet!» diye bağırdığı meşhurdur.[133]

Bugün bile buna benzer sayısız misallere sosyal antropoloji literatüründe rastlamak mümkündür. Netekim yukarıda (Fasıl V de) bütün sefalet ve ibtidailiklerine ve Amerikalıların yardımı olmadan yaşamaları imkânsz bulunmasına rağmen bazı yerli, Kızılderili kabilelerin kendilerini beyazlardan hâlâ üstün addettiklerini görmüştürk.

Böyle her cemiyetin, kendi yaşayış tarzına, örf ve âdetlerine, an'ane ve kıymetlerine hulâsa kendi kültürüne bağlanmasının, onu başkalarına üstün saymasa bile tercih etmesinin, ictimaî ve fikrî bütünlüğünün icabı, umumî, şümullü, beşerî bir hâdise olduğu anlaşılıyor. Onun için Osmanlı cemiyetinin, gerek bu umumî temayülün sevkiyle gerek garp âlemiyle olan temas ve mücadelelerinin üç dört asır süren ilk kısmında kazandığı büyük muvaffakiyetler neticesinde bu medeniyeti hakir görmesi ona karşı lâkayıt kalması sosyal psikoloji bakımından anormal bir hal değildir. Ancak bu atitüd, yüzyıllarca süren bu manevî infirad ve tecerrüd, Osmanlı Türklerinde garp medeniyetine karşı bir nevi «ruhî körlük» yaratmış, bu âlem içinde reform, rönesans, coğrafî keşifler, iktisadî İnkişaflar gibi Avrupanın, görgü esasına dayanan, ampirik bir medeniyet tipinden İlme istinad eden, onunla beslenen bir medeniyet tarzına geçiş hamlelerini görmesine mânî olmuş, bu yüzden aradaki kültür farkları gittikçe daha derinleşmiş ve büyümüştür.

Kültür temasları bakımından bu nevi infirad ve tecerrüdlerin, kısmî dahi olsa cemiyetlerin hayatı, inkişafı üzerinde nasıl menfi bir tesir yaptığı ve onu tam bir kısırlığa sürüklediği çoktan bilinmektedir. Kültür ve medeniyet tarihinin buna verecek bazı parlak misalleri arasında Tasmanyalıların âkıbeti, en cezrî olanlarından birisini teşkil eder. Avrupalılar 1877 de buraya ayak bastıkları zaman korkunç denebilecek bir sefalet manzarasiyle karşılaşmışlardı. Bu ada halkının kültür namına sahip olduğu şeyler inanılmaz derece basit bazı ibtidaî vasıtalardan ibaretti. Bu insanlar, hâlâ mesken yerine ancak gölge veren, çalılardan yapılmış bir paravana kullanıyor; çanak çömlek yapmasını bilmiyorlardı. Taştan yapılmış âletleri de bu devirde yaşamış

133 A. J. Toynbee: Aynı eser. Cilt I, sf. 162.

insanların kullandıklarından daha iyi değildi. Böylece bugünkü medeniyet seviyesinden en aşağı yirmi hattâ otuz bin sene geri kalmış bulunuyorlardı. Bunun sebebi, hiç şüphesiz dedelerinin her nasılsa Tasmanya'ya yerleştikten sonra o mıntakada yaşıyan diğer insanlarla temasa geçebilecek vasıtalardan mahrum olmalarıdır. Diğer taraftan en yakın komşuları olan Avusturalya yerlileri de aralarındaki denizi aşacak nakil vasıtasını meydana getiremedikleri için Tasmanya halkı, tam bir coğrafî infirad ve tecerrüd içinde yaşamak mecburiyetinde ve haddinden fazla ibtidaî kalmaları yüzünden Avrupalılarla temas neticesinde mahvolup gitmişlerdir.[134]

Her ne kadar Osmanlı cemiyeti için bu nevi bir coğrafî infirad bahis mevzuu değilse de 18 nci asra kadar Avrupa karşısında takınmış olduğu tavır itibariyle ruhî infiradçılık çok sıkı ve şiddetli olmuştur. Bu yüzden biraz evvel işaret edildiği gibi bu âlem içinde olup bitenlere karşı ya lâkayıt kalmış veya bunların farkına varamamıştır. Ancak 17 nci asır sonlarına doğru Avrupalılara mağlûp olmaya başladığı andan itibaren onlarla kültür bakımından alâkadar olabilmiştir. Fakat çok geç kalınmıştır. Çünkü arada mevcut ve hakikî bir kültür teması için mâni teşkil eden din, dil, ictimaî yapı ve teşkilât, müesseselerin ayrılığı gibi farklara şimdi bu Iki medeniyet arasındaki uçurumu aşılamaz bir dereceye çıkaran başka, daha aslî ve çok mühim diğer bir fark katılmış bulunuyordu: İlim ve onun tatbikatı demek olan teknik. Bu unsurlar, garp âlemine diğer medeniyet mensuplarına karşı yalnız siyasî ve iktisadî sahada, o ana kadar görülmemiş bir üstünlük temin etmekle kalmıyor, aradaki farkları keskinleştirmek, derinleştirmek suretiyle aşılamaz bir hale getiren zihniyet, görüş ve atitüd farkı da ilâve ediyordu.

O vakte kadar da bütün medeniyetler arasında şüphesiz birçok farklar vardı; fakat bunun yanında aslî ve hayatî bir ehemmiyeti haiz ve hepsinde müşterek olan öyle bir unsur mevcuttu ki, diğer ayrılıklar, buna nazaran ya ehemmiyetsiz kalıyor veya kıymetlerini kaybederek bir derece farkı haline geliyordu. Her medeniyette müşterek olan bir unsur, mevcut Ilim farklarına rağmen ampirik bilgiydi. Her cemlyette teknik buna dayanıyor, her nevi görgü, tecrübe, bilgi ve hikmet menşeini bundan alıyordu. Buna mukabil her medeniyette az çok nüve halinde bulunan hakikî ilmin, amelî hayat üzerine olan tesirleri ya

134 Robert H. Lowie: Are We Civilized? London, George Routledge E. Sons 1929.

mahduttu veya mevcut değildi. Binaenaleyh 17 nci asır ortalarına kadar garp âlemi de dâhil olmak üzere bütün medeniyetlerin esasını teşkil eden ve hepsinde müşterek bulunan ampirik bilgi sayesinde teknik, görüş, düşünüş ve zihniyetler arasındaki ayrılıklar bir derece farkından ileri geçip bir mahiyet farkı halini alamıyordu.

İşte bunun için Osmanlı cemiyeti ilk mağlûbiyetleri müteakip garpla sıkı bir kültür temasına geçmek istediği zaman - göze çarpan ilk fark olmak üzere - teknik tezahürleri, şekle ait başlıkları görmüş, fakat bunları, diğerlerini bilhassa zihniyet, görüş, düşünüş ayrılıklarını meydana getiren hakikî âmilleri görememiştir. Böylece Osmanlı Türklerinin, garpla bu kadar yakın coğrafî bir temasa rağmen, orada vukua gelen inkişafı niçin takip ve ona iştirak edmediklerinin sebebi kısmen izah edilmiş oluyor. Bunu tamamlamak üzere ilmî inkişafın, göze çarpmıyacak şekilde tedricî, yavaş olduğunu ve çok uzun sürdüğünü, binaenaleyh başlangıcından itibaren ona ait faaliyetlere iştirak edemiyen cemiyetlerin onun tekâmülünün farkına varmalarının imkânsız bulunduğunu da ilâve etmek lâzımdır. Hakikatte ilmî inkişaf, teknikte, zihniyet ve görüşlerde ve netice itibariyle siyasî ve iktisadî sahalarda kendisini gösterdikten sonradır ki diğer medeniyetler mensupları (Japonya, Çin, Hindistan, Türkiye vesaire) tarafından farkedilebilmiştir.[135]

Garp medeniyeti bariz bir teknik, iktisadî, siyasî üstünlük gösterinceye kadar Osmanlı Türkleri tarafından lâkaydiyle karşılandığı, hattâ hakir görüldüğü muhakkaktır. Daha bir asır önceye kadar halk arasında bunu müşahede etmek mümkündür. Oldukça yüksk bir tekniğe, askerî ve maddî kuvvete dayanan derin, yaygın bir üstünlük hissi her vesile ile kendisini göstermektedir. Bundan takriben bir asır evvel Türkiyeyi ziyaret eden bir İngiliz muharririnin yazdığına göre bir müslüman Türk sürücüsü bile, yükünü taşıdığı Avrupalı Hıristiyanın arkasından yürümek istemezdi; buna zorlandığı takdirde ya hayvanını durdurur veya iki üç yüz metreden ancak onu takip eder; hayut aynı hedefe götüren başka bir yolu tutardı. Bir Avrupalıya hizmet etmek kendisine bu derece ağır gelirdi.

İşte bu nevi mağrur, müstakil ve daima üstünlük telkin eden bir ruhî hava içinde yetişip sonra asırlarca hakir görülen bir medeniyet

135 Osmanlı - İslâm medeniyeti niçin durakladı; buna mukabil ilim ve medeniyet neden garpta inkişaf etti? Mevzuumuzla doğrudan doğruya alâkası olmaması itibariyle bu sualleri ayrı bir yazıda ele almayı düşünüyoruz.

mensuplarına devamlı bir şekilde yenilmek, psikoloji bakımından bir cezrilikten ötekisine sıçramak gibi gayet şiddetli bir aksülâmele sebep olmuştur. Ruhî atitüdde vukua gelen bu müthiş tahavvül, hayran olunan medeniyetten iktibas esnasında hiç bir fark gözetilmemesinde, bilhassa iki cemiyet mensuplarını görünüşte birbirinden en çok ayıran kültür unsurlarının kabul edilip Türk kültürünün bunlara tekabül eden kısımlarının terk veya tahrip edilmesinde birinci derecede âmil olan tesirlerin her halde başında gelmektedir. Bu terk veya tahrip edilen unsurların, bir kültürün en lüzumlu ve en kuvvetli kısımları olduklarını iddia etmek güç olsa bile bunların en zayıf noktalar olmadığı muhakkaktır. Zira yukarıda muhtelif defalar işaret olunduğu gibi hiç bir kültür zayıf noktalarında, normal şartlar altında değişmelere karşı mukavemet etmemektedir. Buna mukabil her kültür, kendisini diğerlerinden ayırt etmek hususunda sembolik bir kıymeti haiz olan unsurların değiştirilmesine —hiç olmazsa başlangıçta— büyük bir inatla mukavemet göstermektedir.[136] Hayran olunan medeniyet mensuplarına benzemek maksadiyle terk veya tahrip edilen bu unsurlara, F. C. Bartlett'in bir tâbirini kullanarak kültürün «sert» kısımları diyebiliriz.[137]

Kültürün «sert tarafını» teşkil eden, değişmeleri veya değiştirilmeleri hususunda daima büyük bir mukavemet gösterilen bu unsurların, kültürün özüne ait bulunmaları ve onun faaliyetleri, ârızasız işlemesi ve verimliliği bakımından hayatî bir ehemmiyeti haiz olmaları bakımından bütün kültür mensuplarının ruhî hayatları, temayül ve alâkaları bunların üzerinde toplanmakta, böylece şiddetli his ve heyecanlarla karışık birer ruhî kompleksin timsali haline gelmektedir. Bu suretle dikkat ve alâkaları en çok kendi üzerlerine çekmeleri itibariyle bütün cemiyet, bunların üzerine titremekte ve bunlara karşı hassas davranmaktadır.

Diğer birçok hususlarda olduğu gibi bu nevi unsurların hakikî mahiyetlerini ve rollerini iyice tayin edebilmek için de ibtidaî cemiyetlerde haiz oldukları ehemmiyet ve mevkii tetkik etmek lâzımdır.

Tetkik ettiğimiz köy grubunda olduğu gibi birçok ibtidaî cemiyetlerde de bütün kültürün tek bir meslek veya faaliyet etrafında toplandığı görülmektedir. Bu takdirde cemiyetin maddî ve manevî kül-

136 F. C. Bartlett: Psychology and Primitive Culture Cambridge, University Press, 1923.

137 F. C Barlett: Anthoropology in Reconstruction, 1943.

tür faaliyetleri bu tek meslek veya meşgale etrafında, tam bir koordinasyon halinde birleşmektedir. Başka bir ifade ile maddî kültüre ait her faaliyet veya her cismin aynı zamanda ruhî (dinî, ahlâkî, bedii) bir kıymeti vardır. Diğer bazı ibtidaî cemiyetlerde ise halkın biyolojik ihtiyaçlarını tatmine yarayan maddî kültür unsurlarının ve faaliyetlerinin yanında veya ona muvazi olmak üzere bütün grubun alâka ve temayüllerini kendi üzerinde toplayan, ruhî hayatının ağırlık noktasını teşkil eden diğer bazı meşgaleler, hattâ bazan tek bir cisim veya madde vardır. Meselâ **R. Linton**'e[138] göre her ne kadar Comanche kültürünün, özü ve esas yapısı harbe ve avcılığa ait faaliyetlere dayanır ve en aslî ihtiyaçları bunlar tarafından tatmin ediliyorsa da kabilenin alâka ve dikkati, hayatlarının idamesinde hiç bir rolü olmayan köpek üzerinde toplanmaktadır. Bu kabileye mensup bir kimse, icabında her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olduğu halde, ne harpte, ne yük taşımakta, ne de avcılıkta kendisine büyük bir yardımı dokunmayan «sevgili» köpeğinden vaz geçemiyor. Aynı suretle Madagaskar'da yaşayan Tanala kabilesinin meslekî faaliyetlerinin esasını, kültürlerinin özünü pirinç ekimi teşkil ettiği ve ictimaî bünyelerine o, şekil verdiği halde bu cemiyetin ruhî temayüllerini, alâka ve dikkatlerini, gıdalarında mühim bir yer işgal etmeyen sığırlar çekmektedir. Yine aynı şekilde ziraatle harp, Afrika'daki birçok kabileler arasında en fazla yayılmış ve kültürlerinin en bariz vasfı ve devamlı bir müessesesi haline gelmiş olmalarına rağmen ruhî muhtevanın özünü «sığır kompleksi»[139] teşkil etmektedir. Bu kabileler arasında her türlü alâkanın mevzuu, zenginlik ve itibarın sembolü olmak üzere sığırlara büyük bir dikkat ve itina ile bakılmakta ne yük taşımalarına ne de ziraatte kullanılmalarına müsaade edilmektedir.

Birçok meslekleri, meşgaleleri ve sanatları içine alan daha mürekkeb ve mütekâmil cemiyetlerin kültürlerinde bile bazı meslekleri, meşgale ve faaliyetlerin veya eşya ve cisimlerin bütün cemiyeti azamî bir şekilde alâkadar ettiğine ve diğer gruplardan veya kültür mensuplarından ayrılmak, temayüz etmek maksadiyle bunların üzerinde ısrarla durulduğuna, gayet ince bir meharetle işlendiğine veya kullanıldığına dair birçok deliller vardır.

İşte böylece her ictimaî grup içinde maddî kültürün özünü ve esasını teşkil edip biyolojik ihtiyaçların tatminine yarayan bir kısmın ya-

138 R. Linton: Study of Man.

139 M. J. Herskovits: The Cattle Complex in East Africa. American Anthropologist. N. S. No. 28. 1926.

nında, psikolojik muhtevanın merkezinde yer almak suretiyle cemiyetin ruhî hayatını ifade eden ve fertlerin büyük bir kısmının alâka ve faaliyetlerinin hedefi olan aynı derecede mühim diğer bir kısım, bazı karakteristik vasıflar ve hususiyetler daha vardır.

Biyolojik ihtiyaçların tatminine yarayan birinci kısımda yani maddî kültür sahasında vukua gelecek değişmelerin seyri ve mekanizması, tetkik ettiğimiz köylerde ve dünyanın diğer birçok yerlerinde ciddî ve yanlış bir müdahale olmadan serbest bir şekilde meydana gelen değişmelerin aynı olduğu ve onların seyrini takip ettiği halde; Ikinci kısımda yani ruhî muhtevanın özünü, merkezini teşkil eden unsurlarda husule gelecek değişmeler daha ziyade o cemiyetin atitüd, alâka ve temayüllerine, zihniyet ve görüşüne bağlı olmak üzere meydana gelmektedir. Bu itibarla bir kültürün «sert tarafı» dediğimiz unsurları değiştirmeye teşebbüs etmeden önce cemiyeti bu husustа hazırlamak ihtiyacı vardır. Bir ictimaî grup veya cemiyetin atitüdünde, zihniyet ve görünüşünde değişmelere alıştırmak maksadiyle bu nevi lüzumlu bir hazırlık yapılmadan işe girişilecek olursa çok şiddetli bir mukavemetle karşılaşılacağı muhakkaktır. Onun için F. C. Bartlett[140] in belirttiği veçhile, cemiyetin umumî atitüdünü; zihniyet ve temayüllerini tetkik etmek suretiyle kültürün «sert tarafını» teşkil eden unsurların tayini mümkün olduğu gibi, bunların mahiyetini ve bu noktalarda herhangi bir değişme teşebbüsüne karşı gösterilecek mukavemeti önceden anlamak da kabildir. Meselâ eğer tetkik mevzuu cemiyet kendisini üstün görüyor ve umumî atitüd ve temayülleri de muhafazakâr olduğunu ifşa ediyorsa muhakkak kendi kültürünü diğerlerinden ayırdığını zannettiği unsurların değişmesi hususunda en çok mukavemet gösterecektir. Diğer taraftan bir cemiyet veya ona mensup bir grup, başka medeniyet mensuplarına benzemek veya onları taklit etmek maksadiyle ictimaî bünyesinde geniş mikyasta umumî değişiklikler yapmak istiyorsa ilk hamlede kültürün bu «sert kısımlarını» tahrip etmeye, ilkin bunları değiştirmeye çalışacaktır. İşte bu yüzden değiştirmeleri hususunda büyük bir mukavemet gösterilen unsurları, bunların nevilerini, mahiyetlerini tayin edebilmek için cemiyetin umumî atitüdlerini, temayüllerini, bütün psikolojik yapısını incelemek zarureti vardır.

Bir kültürün «Sert kısmını» teşkil eden bu unsurları tahrip etmekle ancak bir cemiyetin bünyesinde esaslı değişmelerin meydana

140 F. C. Bartlett: Psychological Methods for the Study of «Hard» and

getirilebileceğini düşünmek şüphesiz doğru değildir. Bilâkis asıl hakikî, esaslı, devamlı ve verimli yenilikler, kültürün özünü teşkil eden noktalarda meselâ istihsal vasıtalarında; zihniyet, atitüd, görüş ve düşünüş tarzını değiştiren terbiye sisteminde yapılacak islahatla ancak mümkün olabilmektedir. Filhakika kültürün bu kısımlarında meydana getirilen değişmeler, cemiyetin bütün teşkilâtı, nizamı ve bünyesi üzerinde beklenmedik büyük tesirler yapmaktadır. Bu nevi bir değişmenin güzel bir misalini **R. Linton**[141] un, Madagaskar'da yaşayan Tanala kabilesinin kuru pirinç ekiminden sulama usuliyle ekime geçtiği zaman müşahede ettiğini yukarıda, (Fasıl V de) görmüştük.

Diğer taraftan kültürün işlemesi, verimli olması, fonksiyonu bakımından ehemmiyetsiz hattâ şu veya bu şekilde kalması müsavi olan, buna mukabil ferdî ve ictimaî alâka ve temayüllerin daima kendilerine çevrildiği, ruhî değer ve gerginliği haiz unsurlarda yapılan değişiklikler, cemiyette esaslı, hakikî bir yeniliğe sebep olmadığı halde hiç kimse bunlara karşı kayıtsız kalamıyor; ya şiddetli aksülâmellerde bulunuyor veya mukavemet etmeye çalışıyoçr. Onun için ekseri büyük müceddid ve inkılâpçıların neden Ilkin kültürün bu «sert kısımlarını» tahrip etmek veya onları değiştirmek istedikleri anlaşılmamakta ve bu sual ısrarla sorulmaktadır. Maamafih bu suale cevap olmak üzere, bu unsurların yerli halkı, yabancı kültür veya medeniyet mensuplarından ayırmaları bakımından sembolik bir kıymet ve ehemmiyeti haiz oldukları ve zorla tahrip edildikleri takdirde değişmelere karşı gösterilecek mukavemetin ortadan kalkacağı ileri sürülmektedir. Eğer her iki kültürü ayırt eden farklar bu suretle yok edilirse mahallî kültür de istiklâl ve hüviyetini kaybetmiş olacak denmektedir.

Bu itibarla Rus köylülerinin sakallarını tıraş ettirip elbiselerini değiştiren **Deli Petro** ile memurların kıyafetini Avrupalılaştırıp sarık yerine fes giyilmesini emir ve resmî ziyafetlerde şarap içilmesine müsaade eden **II. Mahmud** gibi cezrî inkılâpçıların bu hareketleri bir tesadüf eseri değildir. Zira gerek sarığı gerek fesi yalnız Müslüman Türkler biraz da Hıristiyanlardan ayırt edilmek üzere giymekte Idiler; Müslüman olmayan tebaanın bunları giymesi menedilmiş bulunuyordu (bu yasağın, hiç olmazsa başlangıçta fes için de mevcut olduğunu biliyoruz). Aynı suretle ziyafetlerde şarap içme ve kıyafet de Türklerle Avrupalıları birbirinden ayıran hususiyetlerdi. Onun için garp kültürüne ait birçok şeyler itirazsızca kabul olunduğu halde sembo-

141 R. Linton: Acculturation in Seven American Indian Tribes P. 475.

lik bir mâna taşıyan bu unsurların değiştirilmesine karşı mukavemet edilmiştir. Hakikaten bu unsurların sembolik bir kıymeti haiz olmaları sarığın yerine geçen fesin kabulü hususunda başlangıçta gösterilen mukavemet, sonraları onun terkedilip şapkanın alınmasına karşı da gösterilmiştir. Zira bu arada fes sarığın yerine geçip onun rolünü üzerine almış bulunuyordu. Aşağıdaki misaller bunu sarih bir şekilde gösterip bu hususta karşılaşılan mukavemet hakkında bir fikir verebilmektedir:

«Türk halkının gözünde şapka ile ebedî bir lânete mahkûmiyet arasında fark yoktur. Bir İstanbul efendisi uşaklarından birisinin ne dereceye kadar itaatli ve temkinli olduğunu denemek maksadiyle bir bardağa ağaç çileği şurubu doldurup «Osman al, şu şarabı iç» der, bir an tereddüt içinde şaşalayan uşak, yalvaran bir eda ile Allah Allah! Efendim, neredeyse bana şapka giy diyecek» cevabını verir.[142]

Yine aynı muharrirden fesle kıyafete ait değişmelerle ilgili başka bir parçayı alıyoruz:

«Bu hususlaki değişmeler, halk arasında hoşnutsuzluklara ve Babıâlinin rahatını kaçırmaya sebep oldu. Bu değişmeler, hâkim ırkı bir bakışta kendilerinden ayırmaya yarayan kıyafet farklarını gidermek isteyen reayanın bir eseri olmak üzere telâkki edilmeye başlanmıştı. Bu vaziyet karşısında Sadrâzam bulunan İzzet Mehmet Paşa, 1842 de bir ferman çıkarıp sivil ve askerî otoritelerin müsaadesini almadan Türk tebaası olanların, işlemeli pardüsüler giymelerini men ve bilhassa fes giymeye başlayan reayanın tekrar kalpak giymelerini emretmiştir.»[143].

Bunlara benzer başka bir misali de yakınlarda Nilgiri kabileleri arasında yapılmış olan bir tetkikten alıyoruz:

«Kabileler arasında, karışmaya mâni üçüncü bir mânia da prestije ait sembollerdir. Kabilelerden birine ait bir unsur, grubun ictimaî mevkiinin bir sembolü diye sayıldığından bunun başka bir grup tarafından taklit edilmesine şiddetle mâni olunmaktadır. Meselâ Badagas'lar sarık sarıyorlar; Kota'lar sarmıyorlar. Kota kabilesine mensup birkaç kişi bir gün sarık sarmaya kalkınca Badagas'lar bunların artık hadlerini aştıklarına hükmeder, pusu kurarak bu küstahlara temiz

142 Charles White: Three Years in Constantinople, cilt II, sf. 197.
143 Aynı eser. Cilt, III. sf. 188.

bir dayak atar ve sarıklarını parçalarlar. İşte böylece kendilerine mahsus bir kültür unsurunun alınmasına mânî olurlar. Bu vaka, bütün Hindistan'da hüküm süren şartların tipik bir misalini vermektedir.»[144].

Her cemiyette ruhî hayat ve muhtevanın özünü teşkil eden bu unsurlar, kültürün bütün kısımlarını bir araya toplayan düğüm noktaları gibi sayıldığından ilkin zihnî bir hazırlık yapılmadan zorla tahrip veya tadil edilmemeleri lâzımdır. Aksi takdirde her türlü ictimaî faaliyetlerin gevşeyip çözülmesine, işlerin aksamasına, düzenin bozulmasına sebep olmakta ve çok defa felâketle biten neticeler vermektedir. Bu suretle kültür muvazenesinin bozulması, artık kendi kendini kontrol edememesi fertlerde de ruhî muvazenenin sarsılmasına âmil oluyor: Fertler tereddütle ne yapacağını bilmeden ya telâş ve asablyetle çırpınıyor veya tam bir lâkaydiyle uyuşukluk ve hareketsizlik içine gömülüyorlar. Dünyanın muhtelif yerlerinde sosyal antropoloji âlimleri tarafından yapılan tetkiklerde buna ait sayısız misaller vardır. Bilhassa muhtelif yabancı medeniyetlerin tesiriyle ahengi bozulmuş, henüz mütecanis bir kültür birliğine kavuşamamış Hawai ve civar adalarda tetkikler yapan bir araştırıcıya, yerli, zekî bir doktorun söylediği şu sözler, antropoloji literatüründe meşhur olmuştur. «Halkımız tam bir ruhî gerginlik ve daimî bir asablyet içinde yaşamaktadır.»[145].

Bu şartlar altında meydana gelen kültür değişmelerini, ithal edilen yeni, yabancı unsurları ilk benimseyenler oluyor. Bazan bu rolü, melezler, aşağı tabakaya mensup olanlar, azınlıklar veya bu nevi değişmelere ön ayak olan grubun etrafında toplanıp onların nüfuzundan, vaziyetten istifade çarelerini arayan fırsat düşkünleri üzerlerine almaktadırlar. Bu da yapılan yenilikleri daha az cazip kılmakta, bütün cemiyet tarafından kabul edilmesini büsbütün güçleştirmektedir. Bu nevi bir kültür değişmesinin seyrini ve akıbetini önceden kestirmek mümkün değilse de çok defa muvaffakiyetsizlikle neticelendiği görülmektedir.

Eğer bu vaziyette; yerli kültüre ait en esaslı faaliyet ve vazifeler halkın mühim bir kısmı tarafından devam ettirilebilirse cemiyet

---

144 David G. Mandelbaum; Culture Change among the Nilgiri Tribes, American Anthropologist, N. S. vol. 43. 1941.

145 Bu hususta diğer misaller ve müşahedeler için, Dr. B. Schrike'nin çıkardığı şu csere bakınız: The Effect of Western Influence on Native Civilisations in the Malay Archipelago.

tamamiyle inhilâl etmekten kurtulabilir. Bu da, ekseriya değişmelere karşı ya pasif bir mukavemet veya ona hiç iştirak etmemek suretiyle temin olunmaktadır. Bu takdirde kültürün bazı kısımlarında meydana gelen inhilâl ve aksaklıklar, Ictimaî teşkilât ve nizamlardaki Insicamsızlıklar, ferdî davranışlarda ve ictimaî kıymetlerde görülen kararsızlık ve istikrarsızlıklar, «intikal devresi» denilen, geçici, mahdut bir zamana inhisar edebilir. Zira, bu devre esnasında görünüşün, sathın altında değişmeye müteveccIh cezrî temayüllerle muhafazakâr mukavemetin arasında çetin bir mücadele vukua gelmekte, nihayet her iki temayül ve zihniyetin, arzu ve isteklerin karşılıklı bir şekilde yapılan fedakârlıklar sayesinde uyuşmasiyle neticelenmektedir. Bu Intikal devresinin uzun veya kısa, kolay veya çetin, sarsıntılı veya sarsıntısız, muvaffakiyetli veya muvaffakiyetsiz olması, tabiatiyle meydana getirilen ve mücadele mevzuu olan değişmelerin genlşliğine, derecesine ve nevine bağlı bulunmaktadır.

Bu gibi Intikal devirlerinin en karakteristik vasıflarından birisi de, kültürün kendi kendini Idare ve kontrol hususunda gösterdiği aczin yanında, değişmelerin faydalı, sıhhatli bir seçime tâbi tutulamayıp menfl Istikamette bir Intihabın hâkim olmasıdır. Hakikatte kültür inkişafını adım adım takip etmeye çalıştığımız köy topluluğu içinde müşahede edilen hareket tarzının tam aksine olmak üzere tesadüfe bağlı birçok faydasız hattâ zararlı (meselâ alkol, muhtelif keyif verici maddeler, her nevi lüks eşyası vesalre gibi) unsurların Ithal edilmesine mukabil, gerek yerli gerek taklit edilen yabancı kültüre alt pek çok faydalı unsurlar ya terk, red ve Inkâr edilmekte veya sathî bir tecrübeden sonra vaz geçilmektedir. Bu münasebetle **A. Slade**'den Iktlbas etmiş olduğumuz şu parçadaki müşahedeler çok dikkate değer:

> «Yeniçeriliği yani Osmanlılığı hatırlatan her eski âdet çocukça bir korku ve Avrupa'ya ait her nevi modaya karşı gösterilen kölecesine hayranlık neticesinde Türkiye, eski sisteminde faydalı olan şeylerin birçoğunu terk edip Avrupa'dan lüzumsuz, faydasız birçok şeyler almaktadır. Fakat şu garip tesadüfe bakın ki bu arada Avrupalılar, Türklerin terkettikleri itiyatlardan (unsurlardan) birçoğunu benimsemiş bulunuyorlar: Fransızlar, askerî kıyafetlerini hafif bir değişiklikle kendi Zouave'leri için kabul ettiler, ihtimal yarın bütün oldular için bir nümune olacaktır. Büyük çapta (Türk menşeli) toplar, şimdi her Avrupa'lı devletin dökümhanesinde imal edilmektedir; bir vakitler sırf Türklere hâs olan askerî nakliyecilik, askerî sanatlar, orduda polis teş-

kilâtı bugün bütün Savunma Bakanlıklarında artık her ordu için zarurî addedilmektedir.»[146]

Bir asker olmak itibariyle **Slade**'in, bütün müşahedelerinin orduya ait olması tabiîdir. Fakat aynı devirde, bunlara benzer misallerin şüphesiz diğer sahalarda da bulunması iktiza eder.

Eğer hayranlıkla taklit edilen medeniyet mensuplarının dikkatini çekip onların hoşuna gitmek mazhariyetine nail olur ve istenilirse evvel terkedilmiş faydalı sanatlardan ve diğer kültür unsurlarından bir kısmının yeniden ihya, iktibas veya kabul edildiği vakidir. Filhakika bir vakitler ihmal edilmiş olan Türk çiniciliğinin, Avrupalıların hoşuna gitmesi sayesinde ihya edildiği hatırlardadır. Bazan da taklit edilmekte olan medeniyette de bulunduğunun, onun da aslî bir cüzünü teşkil ettiğinin farkına varılmadan körü körüne terk veya ihmal edilmiş faydalı sanatların, müesseselerin ve unsurların sonradan yabancı birer unsurmuş gibi biraz değiştirilmiş bir şekilde yeniden ithal olunduğu görülmektedir. **A. Slade**'in müşahedeleri bu hususta canlı birer misal teşkil etmektedir.

Taklit edilmekte olan medeniyete karşı duyulan hayranlık arttığı nisbette yerli kültürün bazı sahalarında mevcut pasif mukavemetin de azaldığı, körü körüne yeniliklere, cezriliğe mütemayil zümrenin kuvvetlendiği, taraftarlarının çoğaldığı görülmektedir. Böylece hayran olunan medeniyet mensuplarına benzemek, gayretiyle yabancı unsurlar, hemen hiç bir tahdit ve seçime tâbi tutulmaksızın kabul edilirken yerli kültüre ait özlü, karakteristik her şey ya haklr görülmekte veya terkolunmaktadır. Model medeniyetin uyandırdığı hayranlıkla makûs bir nisbette yayılan ve derinleşen aşağılık hissinin bir neticesi olmak üzere taklitçilik ve yeniliğe düşkünlüğün salgın bir hal aldığı bu anlarda, garip olduğu kadar da gülünç olan birçok hâdiselere rastlanmaktadır.

Bu fasılda mütalâa edilmesi lâzım gelen son bir mesele de güdümlü bir değişme esnasında görülen kısmî inhilâl alâmetleri, düzensizlik ve aksaklıklar acaba onun zarurî bir neticesi midir, yoksa bu nevi değişmeleri sevk ve idare eden şahısların bilgisizliği eseri midir? meselesidir. Hakikatte bu gibi vaziyetlerde, sebep olacağı birçok karışıklıklar göz önünde tutulmadan zorla kabul ettirilmek istenen un-

146 Rear-Admiral Sir Adulphus Slade, K. C. B. Turkey and the Crimean War; 1867; P. 194.

surlardan çoğunun lüzumsuz, faydasız, hattâ bir kısmının zararlı olmasına rağmen iyi sevk ve idare edilmek şartiyle güdümlü bir kültür değişmesinin iyi neticeler vermesi belki mümkündür. Bu sual veya iddialardan hiç birisine önceden kestirme bir cevap vermeye imkân yoktur. Ancak, dünyanın her tarafında, şimdiye kadar tetkik edilen güdümlü kültür değişmelerinin hemen hepsinde ya kısmî veya tam ictimaî inhilâllerin, düzensizliklerin, aksaklıkların meydana geldiğine işaret edilebilir. Buna sebep olmak üzere, ekseriya değişmeleri idare eden şahısların yerli ve empoze veya taklit edilmek istenen kültürlerden bazan birisini, bazan ötekisini adamakıllı tanımadıkları ileri sürülmektedir. Filhakika bu nevi kültür değişmelerini sevk ve idare eden şahıslar, ekseriya siyasî kabiliyeti olan fakat ictimaî tekâmül ve tahavvüller veya umumiyetle kültürün fonksiyonu hattâ bizzat kendisi hakkında ya pek az veya hiç bir bilgisi olmayan idare adamlarıdır. Bu itibarla güdümlü kültür değişmeleri esnasında görülen birçok aksaklıkların, bu nevi değişmelerin zarurî bir neticesi olmaktan ziyade onları sevk ve idare eden şahısların yanlış hareketlerinden doğmuş bulunması muhtemeldir. Hakikatte bu nevi kültür değişmelerinin muvaffakiyetle neticelenebilmelerinin en ehemmiyetli ve asgarî şartı, bunları sevk ve idare eden şahısların hiç değilse iyi bir mütercim gibi olmalarıdır. Nasıl iyi bir tercüme için iki lisana hakkiyle vâkıf birisine ihtiyaç varsa kültür değişmelerini sevk ve idare eden şahısların da, her iki kültürü o derece iyi bilmeleri ve hiç olmazsa cemiyette istedikleri değişiklikler neticesinde meydana gelen ictimaî ruhî hadiseleri ve bunların sebep olacakları diğer vakıalaları önceden kestirebilmeleri ve anlamaları icap eder. Onun için müstemlekelerinde bu nevi kültür değişmeleri meydana getirmek isteyen Hollanda ve İngiltere gibi memleketler, eskiden yapmış oldukları fena icraattan ders alarak şimdi yüksek idare adamlarının yanına müşavir olmak üzere sosyal - psikoloji ve antropoloji âlimleri vermektedirler.

Şimdi diğer bir ehemmiyetli sualle daha karşılaşıyoruz: Muayyen bir medeniyet veya kültüre mensup bir cemiyetin başka bir kültürün muhteva ve fonksiyonunu ibjektif bir şekilde idrak etmesi ve anlaması mümkün müdü?

FASIL : IX

Kültür Değişmeleri Üzerinde Müessir Olan Diğer Faktörler

1 — «Anlama» faktörü

Muayyen bir kültür veya medeniyet camiası içinde yaşayan şahısların, diğer yabancı bir kültürün muhtevasını, fonksiyonunu ve ona alt unsurları objektif bir şekilde idrak etmeleri ve anlamaları acaba mümkün müdür? Bu suali bütün şümuliyle kavramaya yarayacak malzeme mevcut olmamakla beraber ona hiç olmazsa kısmen cevap teşkil edebilecek bazı denemeler vardır. İlkin bunlardan kısaca bahsedilecektir.

R. Linton, neşretmiş olduğu «Amerikalı yedi Hindli kabilesinde kültür değişmeleri»[147] adlı eserin, kendisine tahsis edilen son üç faslında, şimdiye kadar bu sahada yapılmış olan tetkik neticelerinin güzel bir hülâsasını vermektedir; işte gerek burada gerek yine kendisinin «İnsanın Tetkiki»[148] adlı kitabında bu nevi bir denemede bulunmaktadır. Ona göre, her kültür unsurunun, değişmelerde pek büyük bir ehemmiyeti olan dört vasfı vardır. Bunlar **şekir** - form, **mâna, kullanılma** - use ve **fonksiyon**'dur.

«Bir unsur terkibinin **şekli,** onu meydana getiren davranış tarzlarının bir nizamı veya yekûnu demektir. Başka bir tâbirle bir unsurun doğrudan doğruya müşahede olunabilen bu bakımdan bir cemiyetten diğer bir cemiyete intikal edebilen veçhesinin ifadesidir. Bu tarif bir unsurun veya unsur terkibinin **şekli** ile **mânası** arasındaki farkı derhal belirtmektedir. Bir unsur terkibinin **mânası** ise, herhangi bir

147 R. Linton Edit; Acculturation in Seven American Indian Tribes. D. Appeleton Century Co. New York - London, 1940.

148 R. Linton; The Study of Man. D. Appleton - Century Co., New York - London, 1936.

cemiyetin ona izafe ettiği tedâîlerden Ibarettir. Bu nevi tedailer subjektif olduklarından ekseriya gayri şuûridir. Bunlar, davranışlarda doğrudan doğruya ifade edilmedikleri için sadece objektif metotlarla tesbit olunamazlar... Herhangi bir kültür unsurunun **kullanılma**sına gelince, bu da o unsurun, ictimaî - kültürel şekil almanın dışında kalan şeylerle münasebetinin bir ifadesidir; **fonksiyonu** ise, bu taazzuvun içinde bulunan şeylerle olan münasebetlerinin bir ifadesidir. Başka bir misal ile, bir ilâcın istimali, faraza hastanın ateşini dindirmek veya gidermek için ise, fonksiyonu, onu tekrar sıhhate kavuşturmaktır.»[149]

Linton, bir kültür unsurunun bu dört vasfı arasındaki münasebetleri de şu şekilde izah etmektedir. Her kültür unsurunun kullanılma ve fonksiyonu, mevcudiyetlerini onun mânasına borçludur. Her ne kadar bir unsurun mânasının da, onun kullanılması ve fonksiyonu ile sıkı alâkası varsa da, mevcudiyetleri üzerinde müessir olacak, onları tayin edecek derecede kuvvetli değildir. Her kültür unsurunun veya unsurlar terkibinin mânası, esas itibariyle subjektif olduğuna ve kültürden kültüre değişeceğine göre, yüz yüze bir temas olmadan (yani bizzat o kültür mensuplarının içinde bulunmadan) ve izah edilmeden başka bir cemiyetin fertleri tarafından anlaşılamaz. Hattâ bu takdirde bile doğru anlaşılması bir meseledir. Şu halde bir kültür unsurunun, diğer cemiyetlerin fertleri tarafından kolayca anlaşılabilen yegâne vasfı, onun şekli veya açık davranış tarzıdır. Binaenaleyh kültür mensupları tarafından idrakleri, anlaşılmaları gibi iktibas ve kabul edilmeleri de bu tek mühim vasfın hükmü ve tesiri altında kalacaktır.

> «Bir kültürden diğerine en zor intikal eden unsurlar, eşyanın ve açık davranışların müşahhas olma ve kolayca müşahede olunabilme hassalarından mahrum bulunan unsurlardır. Bu gibi hallerde yüz yüze temastan başka mücerret unsurların veya vasıfların aktarılmasına yarayan uygun anlaşma - *communication* vasıtalarına da ihtiyaç vardır. Umumiyet itibariyle bir unsur ne kadar mücerret olursa intikali, yani başka bir kültüre aktarılması da o nisbette güçtür. Gerçi folklora ait hikâye ve masallar gibi bazı unsurların, en ibtidaî, hattâ yalnız işaretlerden müteşekkil bir lisana, veya yerli kavimlerin konuştukları yapma bir İngilizce gibi noksan ifade vasıtalarına rağmen bir kültürden diğerine geçtikleri bilinmekte ise de lisandan gelme güçlükler pek cüz'î dahi olsa felsefî mefhumların intikali çok zordur...»

149 R. Linton, The Study of Ma. sf. 403-404.

«Kültür unsurlarının iktibas ve kabul edilmesinde ilk merhaleyi, şüphesiz onların alıcı cemiyet fertleri tarafından idrak olunması teşkil etmektedir. Binaenaleyh hikâye veya masal gibi mücerret dahi olsa bir kültür unsurunun en evvel ve kolaylıkla idrak olunabilen tarafı, onun şeklidir. Halbuki bir unsurun, ait olduğu kültür mensuplarına göre kazanmış olduğu mâna, başka bir cemiyet fertlerine gayet mufassal ve zahmetli izahlar neticesinde ancak anlatılabilir; hattâ bu şekilde bile muvaffak olunacağı şüphelidir. Zira birçok cisimlere veya fiillere izafe edilen mânaların en mühimleri çok defa pek noksan tasvir edilmekte ve gayet ibtidaî ve basit kelimelerle ifade olunmaktadır.»[150]

Her kültür unsurunun, **Linton**'un izafe ettiği bu dört vasfı, aynı ve müsavi şekilde haiz olup olmadıkları, bunların kültürler arasında hiç bir fark gözetmeden bütün unsurlara aynı suretle tatbik olunup olunamayacağı ve bilhassa **mâna** bakımından aralarında bir fark bulunup bulunmayacağı hususunda şüphe edilebilir. Zira Avrupa medeniyetiyle diğer kültürler mukayese edildiği takdirde aralarında mâna ve bunun mefhumu bakımından büyük bir farkın bulunması çok muhtemel, hattâ zaruridir.

Bununla beraber **Linton**'un bu vasıflar münasebetiyle vazetmiş olduğu kaldeler ister doğru olsun ister olmasın, kültür unsurlarının bazı veçhelerinin diğerlerinden daha kolay idrak edildiği, bu itibarla daha iyi anlaşıldığı, hattâ bu unsurlar alıcı cemiyet mensuplarınca hiç bilinmeseler bile yine bu kaidenin carî olduğu inkâr edilemez bir hakikattir. Bu da, diğer şartlar müsavi olmak üzere unsurların bu veçhelerinin ve umumiyetle bir kültürün bazı taraflarının daha büyük bir kolaylık ve muvaffakiyetle alınıp temsil edilebilmesi demektir.

Bu kısa izahatı tamamlamak üzere, her yabancı unsurun, umumiyetle, ait olduğu cemiyetten iktibas olunduktan sonra ithal edilen kültür taazzuvu içinde muhakkak değiştiğini de ilâve etmek lâzımdır.

«Bir kültür diğerinden iktibaslarda bulunduğu zaman, aldığı unsurlar ister birer cisim, ister örf ve âdet olsun bunları daima değiştirir, kendisine intibak ettirir. Her fikir, müessese veya âdet, onu alan cemiyet tarafından kendi kültür muhiti içine yerleştirilmek, ona intibak ettirilmek suretiyle temessül olunmak mecburiyetindedir. Bu intibak ameliyesi esnasında her cisim veya fikrin şekli, fonksiyonu yani tam mahiyeti ve özü esaslı bir şekilde değiştirilmekte, bir kelime ile denebilir ki yeniden icat edilmektedir.»[151]

150 R. Linton; Acculturation in Seven American Indian Tribes sf. 485-486.
151 N. E. Millet and J. Dollard; Social Learning and Imitation. London Kegan Paul, 1945; P. 226. B. Malinowski'den iktibas edilmiştir.

Bununla beraber kültür unsurlarının iktibas ve kabul edilmeleri esnasında geçirmiş oldukları bu nevi tahavvüllerin sebepleri, muhtelif vaziyetlere göre değişmektedir. Antropoloji âlimlerine göre bir kültür unsurunun maruz kaldığı bu nevi tahavvüller üzerinde müessir olan esas faktörler şunlardır: Muhite tâbi şartlar; yeni kültür unsurunun iktibas ve intibakını temin edecek olan uygun malzeme veya maddeleri bulunmaması; alıcı cemiyetin sahip olduğu tekniğin seviyesi, cemiyette hüküm süren temayüller, alâkalar ve şartlar; bir de kültür unsurunu iktibas ederken mâna, mahiyet ve fonksiyonunu yanlış anlama.[152]

Burada yalnız «anlama» veya «yanlış anlama» faktörünün tesirleri üzerinde duracağımıza göre şimdi onun kültür değişmelerinde oynadığı rolden ve ehemmiyetinden bahsedebiliriz. Bu faktörün ehemmiyeti bir vakadan diğerine tahavvül ettiği gibi, tetkik mevzuu bir kültür değişmesinin, sadece münferit unsurların iktibası neticesinde serbest bir şekilde mi, yoksa harici bir tazyik altında kültür aktarması dolayısiyle mi meydana geldiğine göre de değişmektedir. Bundan başka bu faktörün tesir ve ehemmiyeti aynı sitüasyon içinde bile unsurdan unsura tahavvül etmektedir.

Umumiyet itibariyle yabancı unsurlar veya unsur terkipleri, alt oldukları kültür taazzuvlarından tecrid edilmiş bir halde alındıkları için çok defa menşelerindeki mânaları, fonksiyonları ve diğer unsurlarla olan münasebetleri lâyıkiyle anlaşılamamaktadır. Bu tarzda iktibas edilen kültür unsurlarının, aslında taşıdıkları mâna ve fonksiyonlarının yanlış anlaşılmasının, onların kabul ve ithal edilmeleri esnasında değiştirilmelerine sebep olduğu keyfiyeti, çok eskiden beri görülebilen bir vakıadır. Filhakika **Count G. D'Alviella** bu noktayı gayet ikna edici bir şekilde Migration of Symbols adlı nefîs eserinde göstermiş bulunuyor:

> «Güneşin doğuşu ekseriya yeni doğan bir çocuğa benzetilmiştir. Bu teşbih, eski Mısırlıların Horus'u parmağını emen bir bebek şeklinde tasavvur etmelerine sebep olmuştur. Eski Yunanlılarsa Horus'un parmağını ağzına götürmesini, karşısındakine sır veriyormuş gibi tahayyül ettiklerinden sükût ilâhı Harpocrates'in hayalini bu şekilde tecessüm ettirmişlerdir.»[153]

---

152 Bu ve sair faktörler hakkında daha fazla malûmat için Miller ile Dollard'ın ismi geçen eserinin 16. Faslındaki güzel hulâsaya bakınız.

153 Gaunt G. D'Alviella tarafından, G. Lafaye, (Histoire des divintes

Buna benzen başka bir misali de **R. H. Lowie** vermektedir:

> «Sümerliler ne zaman kendi yazılarına benzeyen bir Akat işareti görmüşlerse, mânasını alıp daima kendi kelimelerine vermişlerdir. Aynı suretle orta çağda yaşayan Londralılar da, Kralın arabasının önünde yol açmak üzere yürüynlerin Route du Roi diye bağırdıklarını işittikleri vakit, bunu, Rotten Row şekline sokmuşlardı; aslından tamamiyle başka olmakla beraber hiç değilse onlar için bir şey ifade ediyordu.»[154]

Aynı kategoriye ait misallerin, diğer insanlarda olduğu gibi, büyük bir mebzuliyetle Türkçede de bulunabileceğini tahmin etmek güç değildir. (Meselâ, orta oyunlarında, bilhassa Hacivatla Karagöz muhaverelerinde buna benzer güzel misaller vardır. Bundan başka, münevverlerle sıkı temasları neticesinde onlar gibi konuşmaya yeltenen, okuma yazma bilmeyen bazı kimselerin de bu hususta nefis misaller verdiği arasıra görülmektedir.)

Yanlış anlamanın, bir kültür unsurunun iktibas ve kabülü esnasında dejenere olabilecek bir tarzda onun değiştirilmesine sebep olabileceğini gösteren çok güzel bir misali de **Sayce** vermektedir.

> «Bir kültür unsuru, iyice anlaşılmadan büyük bir süratle çok uzaklara yayılınca da dejenere olabilir. M. Junod'nun ifadesine göre, Madagaskar'daki yerliler mavzer tüfeklerini ilk aldıkları zaman, nişan alma istikametinin üzerinde bulunduğu için mani teşkil ediyor, diye nişangâhları kırıp çıkarmışlardır.»[155]

Yine **Sayce** devamla bir kültür unsurunun, iktibas esnasında başka hangi sebepler yüzünden değişebileceğini de şu tarzda izah ediyor:

> «Ham madde temini hususundaki mevziî imkânlar, mahallî, sanayi ve işçilikte maharet, bir kültür unsurunun yapısını basitleştirme-

---

d'Alexandrie hors de l'Egypte. Paris, 1884, P. 259) dan iktibas Bk. d'Alviella; Migration of Symbols. Westminter; Archibalde Constable, 1894, P. 85.

154 Robert H. Lowie; Are We Civilized?; London, George Routledge E. Sons, 1929, P. 183.

155 Nordenskiöld'ün «Modifications in Indian Culture through Inventions and Loans» adlı eserinde R. U. Sayce tarafından iktibas. Bk. R. U. Sayce; Primitive Arts and Crafts, 1933. Cambridge University Press. sf. 125.

den kabul edilmesine kâfi gelmeyebilir. Hattâ bazen mevzii ihtiyaç ve talebler, bu nevi bir sadeleştirmeyi haklı gösterecek sebepler verebilir. Cenup Amerikası Hintlilerinden bazı kabîleler, Avrupa mamulâtı hasır şapkaların üst taraflarını hazfedip bir gölgelik olmak üzere kenarını faydalı bulmuş yalnız onu kabul etmişlerdir.»[156]

Bununla beraber bir kültür unsurunun, iktibas esnasında değişmesine en çok sebep olan âmillerin en ehemmiyetlisi hiç şüphesiz «anlama» faktörüdür; zira onsuz diğer faktörler bahis mevzuu bile olamaz. Binaenaleyh bir kültür unsurunun veya unsurlar terkibinin maruz kaldığı tahavvüllerde, diğer faktörlerin rolünü tayin edebilmek için evvelâ bu değişikliğin bir yanlış anlama neticesinde meydana gelip gelmediğini bilmek lâzımdır. Ancak ondan sonra diğer faktörlerin tesirleri araştırılabilir. Hakikatte alınmak istenen bir kültür unsurunun gayeye uygun bir şekilde değiştirilebilmesi, her şeyden evvel onun ait olduğu kültür taazzuvu içindeki rolünü, mâna ve fonksiyonunu anlamaya bağlıdır.

«Kopyada esas olan, modelin yapmış olduğu hareketleri aynen onun gibi yapmak olmayıp erişilmek istenen gayenin kopya eden tarafından kavranılmasıdır. Gaye bu tarzda anlaşılmadığı takdirde kopya da mümkün değildir. Bazen bir yeniliğin fonksiyonunun anlaşılması, kibritin yayılmasında olduğu gibi çok çabuk ve ânî; bazen de çok ağır olabilir.»[157]

«Anlama» faktörünün ehemmiyeti üzerinde şimdiye kadar lâyıkiyle durulmamasının sebebi, hiç şüphesiz onun tesirini münferit unsurların iktibası esnasında müşahede etmenin güç olmasıdır. Çünkü mâna ve fonksiyonunun yanlış anlaşılması yüzünden her kültür unsuru, başka bir cemiyet tarafından iktibas edildiği esnada ister mâna ve fonksiyonlarının yanlış anlaşılması yüzünden, ister diğer faktörlerin tesiriyle değiştirilmiş olsun, dejenere olmadan evvel kendisine umumiyetle yeni bir mâna ve fonksiyon verilmektedir. Hattâ alıcı kültür; eğer kâfi derecede kuvvetli ve yaratıcı ise yabancı kültür unsurlarını tıpkı birer ham madde gibi istediği şekilde kullanmak üzere iktibas edebilir. Bundan başka her kültürde muhtelif yerlerde, muhtelif şekillerde kullanılabilen (meselâ bıçak gibi) birçok unsurlar vardır; bunlardan yalnız birini veya birkaçını alıp diğerlerini terketmekte ve-

156 R. U. Sayce; aynı eser, sf. 126.
157 N. E. Miller and J. Dollard; Social Learning and Indiation sf. 217.

ya kültür unsurunu ona göre değiştirmekte hiç bir mahzur olmayabilir. Onun için «anlama» veya yanlış anlamanın ehemmiyeti, ancak **M. Junod misalindeki** gibi, gayet bariz vakalarda sarih bir şekilde görülebiliyor.

«Anlama» faktörünün, kültür değişmeleri üzerindeki ehemmiyeti, yalnız unsurdan unsura tahavvül etmekle kalmayıp değişmelerin tâbi olduğu şartlara, bunların nevine, şekline, tarzına ve derecelerine göre de tahavvül etmektedir. Hattâ denebilir ki bu faktörün asıl ehemmiyeti, kendisini kültür aktarmalarında göstermektedir. Yukarıda (Fasıl I ve V de) etraflıca izah edildiği gibi, kültür aktarmalarından, bir grup veya cemiyetin. yabancı bir kültürden yalnız münferit unsurlar veya unsur terkipleri almayıp, müesseselerini, fikir sistemlerini, ictimaî teşkilâtını, hulâsa ona tamamiyle benzemek gayesiyle esaslı bir intihaba tâbi tutmadan mühim bir kısmını benimsemesi, iktibas etmesi kasdolunmaktadır. Bu nevi bir kültür değişmesinde esas gayenin, aşağılık duygusu ve hayranlık hissi gibi ruhî faktörlerin tesiriyle model cemiyete mümkün mertebe benzemek emeliyle onu taklit ve kopya etmekten ibaret olduğunu görmüştük.

İşte bu nevi bir kültür değişmesinin muvaffakiyetli olması, yabancı kültürden alınmak istenen fikir sistemi, müessese gibi kısımların, cemiyette aksaklıklar, intizamsızlıklar doğurmadan faydalı ve verimli bir şekilde işlemesi, temessül edilebilmesi, her şeyden evvel fonksiyonlarının iyice anlaşılıp bilinmesine bağlıdır. Bundan başka o fikir sistemini veya müesseseyi teşkil eden unsurların mâna ve fonksiyonlarının, bunların birbiriyle olan münasebetlerinin, müessesenin umumî heyeti içindeki yerlerinin ve rollerinin de iyi anlaşılması, bilinmesi zarurîdir. Aksi takdirde, yani bu nevi bir «anlama» olmadan alınacak müessesenin mevcut kültür taazzuvu ve nizami içinde işler bir «tam cüzü» halinde temsil edilmesi, tamamiyle tesadüfe bağlı kalacaktır. Çünkü iktibas edilen bir müessese veya unsurlar terkibinin üzerinde, onu yerli kültüre uydurmak maksadiyle gayeye **uygun,** mânalı bir değişiklik yapabilmek, ancak bu müessesenin fonksiyonunu ve cüzü'leri arasındaki münasebetleri bilmekle mümkündür. Bundan da anlaşılıyor ki bir cemiyette aksaklıklara, nizamsızlığa meydan vermeden yabancı bir kültüre ait fikir sistemleri, ictimaî teşkilât ve müessese gibi kısımları alıp temessül etme, münferit kültür unsurlarını benimseyip kendine mal etmekten daha zordur.

Diğer taraftan sırf bir yenilik olmak üzere veya taklit edilmekte olan model cemiyete benzemek maksadiyle alınan öyle bazı şey-

ler, müessese veya sistemler bulunabilir ki bunlar, yalnız o cemiyetin bir hususiyeti olabilir. Binaenaleyh bunların veya kısımlarının alıcı kültürde mukabilleri bulunmayabilir; veya şekil itibariyle benzerleri olanlar bile mâna ve fonksiyon bakımından ayrı olabilirler. İşte bu gibi hallerde alıcı cemiyet, eğer kopya ettiği kültürü yakından iyi tanımıyorsa iktibaslarında sarsıntısız, ârızasız muvaffak olması hemen hemen imkânsızdır. Zira bu takdirde o cemiyet, almak istediği şeylerin mâna ve fonksiyonlarını düşünmeden yalnız idrak olunabilen, Linton'un dediği gibi, filim, fotoğraf veya fonoğrafla tesbit edilebilen kısımların, alışılmış görünüşlerini iktibas etmektedir. Diğer kısımların, alışılmış olandan, bilinenden tamamiyle ayrı bir mânayı, fonksiyon ve muhtevayı haiz bulunanların farkına varılamamakta veya bunlar eski zihniyet ve düşüncelerin ışığı altında mütalâa ve tefsir edilmektedir. Böylece hakikatte mühim, aslî bir değişiklik olmuyor, eski fikirler, görüş ve atitüdler olduğu gibi kalıyor; bunların yalnız ifadeleri, tezahürleri, davranışlarda akseden şekilleri ve münasebette bulundukları diğer bazı şeyler değişmiş oluyor; hulâsa değişmeler sadece görünüşte, satıhta ve şekilde vukua gellyor ve orada kalıyor.

Bazan da alınan bir müessesenin (bir fikir sistemi ve sairenin) unsurları arasında mevcut olması lâzım gelen karşılıklı münasebetler anlaşılmadığı için ehemmiyetsiz bir kısmı (meselâ şekli) üzerinde büyük bir titizlikle durulduğu halde ağırlık noktası, asıl özü yani en mühim kısmı ihmal veya reddedilmektedir; bu takdirde bütün müessese (veya unsurlar terkibi) boş bir kalıptan ibaret kalmaktadır.

> «Meselâ ibtidaîler, tüfekle fişeklerinin birbirine ait ve bağlı olduklarını, bunlardan birisini aldıkları takdirde, ötekisini de almak mecburiyetinde olduklarını görebiliyorlar. Fakat parlak renkli askılarla hiç de rahat olmayan pantalon arasındaki münasebeti ekseriya görmemekte ve çok defa askıyı aldıkları halde pantalonu şiddetle reddetmektedirler.»[158]

Biraz evvel belirtilen şartlar altında meydana gelen kültür değişmeleri, bir de haricî bir tazyikin tesirine maruz kalmış ise vaziyet büsbütün karışacağı için artık iyi bir netice alınacağını beklemek beyhude olur. Filhakika bu nevi kültür değişmeleri, ya geçici, sathî kalıyor; veya tahripkâr, zararlı oluyor ve cemiyeti inhilâle sürüklüyor. Çünkü bu vaziyet dahilinde vukua gelen bir kültür değişmesi, hayran-

158 R. Linton; Acculturation in Seven American Indian Tribes; 1940. sf. 487.

lıkla taklit edilen model kültürün yalnız haricî kısımlarının alınmasından ibaret kalmayıp alıcı cemiyete ait birçok faydalı veya zararsız unsurların da terk veya menolunmasını icab ettiriyor. Bu takdirde —muhtelif defalar işaret olunduğu üzere— atılan, terk veya menedilen unsurların yerine yenilerinin veya daha iyilerinin konamaması ihtimali mevcut olduğu gibi, **Monica Hunter**'in Afrika'da yapmış olduğu tetkik ve müşahedelere istinaden belirttiği veçhile **«Eski şekillerin muhtevalarından tecrit edilip muhafaza olunması veya yeni şekillerin de muhtevasız alınması tehlikesi vardır.»**[159]

Bunun neticesi ise, cemiyette birçok ihtiyaçların tatmin edilememesi yüzünden hoşnutsuzlukların, huzursuzlukların, aksaklık ve inhilâlin başgöstermesidir.

Buna mukabil bir kültür değişmesinin, esaslı, faydalı ve devamlı olabilmesi için iktibas edilen unsurların sadece iyi anlaşılmış bulunması şüphesiz kâfi değildir. Bunların alınmasını zarurî kılan ihtiyaçların hakikat mevcut ve iyice duyulmuş olması, sonra bu unsurların mahallî kültür sistemi ve taazzuvu içinde muvaffakiyetle temessül edilebilme imkânlarının da bulunması şarttır.

> «Bir cemiyet içinde faal bir halde mevcut olan temayüllere dayanabilen yabancı kültür unsurlarının ancak tutunabildikleri görülmektedir.[160]

«Kültür unsurlarının mâna ve fonksiyonlarının anlaşılmış olması» tabirinden iktibas edilen unsurların veya unsur terkiplerinin (fikir sistemleri, müesseseler ve sairenin) cemiyet mensuplarının hepsi, hattâ ekserisi tarafından anlaşılması kasdolunmamaktadır. Hakikatte en iyi, en emin bir şekilde teşkilâtlanmış cemiyetlerde dahi gayet iyi kökleşmiş kültür unsurlarının bile fertlerin ancak cüz'î bir kısmı tarafından anlaşıldığı söylenebilir. Zira en ibtidaî kültürlerde bile mevcut olan iş bölümü ve ihtisas, herkesin her sahada aynı derecede bir bilgi edinmesine mânidir. Binaenaleyh «yabancı kültür unsurlarının alıcı cemiyet tarafından anlaşılması» tâbirinden sadece bunların kabul ve iktibas edilmesi hususunda ön ayak olanlarla bunları kulla-

---

159 Monica Hunter; Reaction to Conquest; Effects of Contact with Europeans on the Pondo and on South Africa, Oxford University Press, 1936, P. 551.

160 F. C. Bartlett'in «Psychology and Primitive Culture» adlı kitabından M. Hunter tarafından iktibas. Bk. aynı eser. sf. 550.

nanların hiç olmazsa bu unsurların mâna ve fonksiyonlarını lâyıkiyle kavramaları kasdolunmaktadır.

Yabancı kültür unsurlarının iktibas ve kullanılması hususunda mes'ul olan ve bunların mâna ve fonksiyonlarını hakkiyle anlamaları istenen şahısların adedi, hiç şüphesiz unsurdan unsura ve cemiyetten cemiyete değişeceği gibi, şahsiyetlerinin kuvvetine, tesir ve nüfuzlarının derecesine de bağlı bulunacaktır.

Bizzat «anlama»dan ne kasdolunduğu ise, bu faslın sonundaki etraflıca bir tahlil ve münakaşadan anlaşılmaktadır. Ancak, burada bu tâbirden, ithal edilen yabancı kültür unsurlarının mâna ve fonksiyonlarına ait münasebetlerin iyice götürülüp kavranması kasdolunmaktadır ki, buna işaret etmek isterim. Bununla beraber, alıcı cemiyetin, iktibas ettiği unsurların menşeindeki mâna ve fonksiyonlarını aynen benimseyip kabul etmesinin zarurî olmadığını da ayrıca belirtmek lâzımdır.

2 — İlimden ve ilmin tatbikatından doğan kültür farklarının bir faktör olarak değişmeler üzerine tesiri.

Birbiriyle temasa geçen medeniyetler veya kültürler arasındaki benzerliklerin veya farkların, kültür değişmeleri üzerinde tesirden hali kalmadıkları, bilâkis bunların seyri ve akıbeti üzerinde tayin edici bir rol oynadıkları görülmektedir. Filhakika bir kültür unsurunun veya unsur terkibinin alıcı cemiyet tarafından anlaşılma derecesi, tarzı, bilhassa mâna ve fonksiyonunun kavranması, doğrudan doğruya arada mevcut kültür farklarına bağlı ve onların hükmü, tesiri altında bulunmaktadır.

Böylece, karşılaşan iki kültür arasında, değişmeler üzerinde şu veya bu şekilde tesir icra eden, hemen her sahaya ait birçok benzerlikler olduğu gibi farklar da vardır. Şu halde mesele, bunların neler olduğunu, nereden geldiğini, hangilerinin değişmeler üzerinde müsbet veya menfi bir şekilde tesir yaptığını, hangilerinin kültür mübadelelerini teşvik ettiğini veya yeniliğe mâni bulunduğunu tayinden ibaret kalıyor. Fakat bu mesele, şimdiye kadar bütün şümuliyle ele alınıp araştırılmamıştır; ona, ya tamamiyle üstünkörü, tesadüfî veya gayet umumî bir şekilde temas edilebilmiştir. Onun için bugün elde bir iki tâbirle umumî ve mübhem birkaç ifadeden başka bir şey yoktur.

Bu da, meselenin pek basit ve hallinin kolay olmadığını göstermektedir.

Bu mevzua karşı ilk alâka duyanlardan birisi olan **Rivers**, bu farkların, kültürler arasındaki derece veya seviye ayrılıklarından ileri geldiğini kabul eder gibi görünüyor. Ona göre, bugün ictima tekâmülün en yüksek derecesini temsil eden garp medeniyetinin, diğer medeniyetler veya kültürler üzerindeki tesiri ve bunların kültür değişmeleri bakımından mukavemet kabiliyetleri, kendileriyle garp medeniyeti arasında mevcut seviye farkına bağlı bulunmaktadır. Bir cemiyet, medeniyet veya kültür bakımından ne derece ibtidaî ve garp medeniyetinden ne kadar geri kalmış ise, onun karşısındaki mukavemeti de o nisbette zayıf olacaktır.

> «Modern Avrupa kültürünün bütün dünya üzerindeki tesirlerini umumî bir şekilde gözden geçirince alınan intiba, bunların faaliyet halinde bulunan muayyen bir psensibe göre vukua geldiğini ve milletlerin birbiriyle teması neticesinde ortaya çıkan şartların, aralarında mevcut seviye farkını gösteren mesafeye tabi olduğunu ilham ediyor.»[161]

(Burada kültür seviyesinden veya «kültür derecesinden» **«Scale of culture»** maksat, en ibtidaî bir kültürle en yüksek bir medeniyet arasındaki mesafenin, muhtelif kademe veya merhaleler gibi muhtelif derece veya seviye farklarını da ihtiva etmesidir. Bu münasebetle **Rivers**'in, difüsyon taraftarlarına iltihak etmeden evvel tekâmülcü olduğunu da hatırlamak lâzımdır.)

Rivers, bu iddiasını isbat için Çin ve Hindistan'ı misal olarak alır. Ona göre Avrupa medeniyetiyle temas eden bütün ibtidaî kavimler, ya inhilâl edip mahvolmak veya kültür bakımından temessül edilmek tehlikesiyle karşılaştıkları halde, Çin'le Hindistan bu temastan pek az müteessir olmuş, uzun müddet hemen hemen değişmemiş bir vaziyette kültür bütünlüklerini muhafaza edebilmişlerdir. Her ne kadar **Rivers**, Japonya'yı bunun aksine bir delil gibi almanın mümkün olabileceğini itiraf ederse de, onun bu vaziyetin bir istisna teşkil ettiğine göre, aynı prensibin, bu bakımdan da tekid edilmiş olduğunu söyler.

Aynı suretle **R. Thurnwald** de «Kültür değişmelerinin psikolojisi» adlı bir makalesinde değişmeler üzerinde müessir olan faktörleri tetkik ederken kültür farklarını da göz önünde tutmayı ihmal etmez. Kül-

---

161 W. H. R. Rivers; Psychology and Ethnology. London, 1926, sf. 301-302.

tür gerginliği - **Cuntural tension»** adını verdiği bu fark, ona göre, kültür değişmeleri üzerinde âmil olan üç esas faktörden sonra gelir:

> «Birbiriyle karşılaşan kavimlerin veya milletlerin «kültür gerginliği» diye tavsif edilebilen medenî techizatları arasındaki farkın da kültür değişmeleri üzerinde büyük bir tesiri ve ehemmiyeti vardır.»[162]

R. Linto da, aynı şekilde kültür değişmeleri üzerinde müessir olan faktörleri birer birer tetkik ederken bir kültürün mürekkeb olmasının **(Complexity of Culture)** da bu hususta âmil olabileceğini fakat her şeyden evvel bu tâbirden ne kastedildiğinin bilinmesi lâzım geldiğini söyler:

> «Kültür temaslarının neticeleri üzerinde müessir olma bakımından birbiriyle karşılaşan kültürlerin yekdiğerine nisbetle mürekkeb olmaları, çok karışık bir mesele teşkil etmektedir. Zira her şeyden evvel bir kültürün mürekkeb olmasını temin eden şartların nelerden ibaret olduğunu bugünkünden daha vazıh bir şekilde bilmemiz lâzımdır. Zira muayyen bir veçhesinden bakılınca mürekkeb olan bir kültürün diğer noktalarda basit olduğu görülmektedir.»[163]

Bu araştırıcılar meseleye umumî bir tarzda temas etmekle beraber maalesef onu halletmeye muvaffak olamamışlardır. İhtimal bu hususta elde etmiş oldukları yegâne müsbet netice, bu meselenin varlığını ortaya koymuş ve onu belirtmiş olmalarıdır.

Şu halde meseleyi umumî bir şekilde ele almanın, onun halli bakımından hiç bir fayda temin etmeyeceğine göre mevzuu tahdit etmek, hususîleştirmek zarureti vardır. Zira, ekseri kültür farkları, değişmeler üzerinde müsbet veya menfi, şu veya bu şekilde müessir olmakla beraber, bu tesirlerin kültür farklarının nevine, mahiyetine göre tahavvül ettiğine şüphe yoktur. Filhakika kültürün periferinde, hattâ ruhî temayüllerin, alâka ve muhtevanın merkezinde veya sair bazı sahalarda beliren öyle farklar vardır ki bunlar, sırf davranışlarda aksetmeleri, muhtelif fiil ve hareketlerin saiki olmaları veya sembolik bir kıymeti haiz cisimlere bağlı bulunmaları bakımından ancak mühim sayılabilirler, buna mukabil cemiyetin görüşünü, zihniyetini, umumî atitüdünü meydana getirme, onlara şekil verme bakımından

---

162 Richard Turnwald; The Psychology of Acculturation. American Anthropologist. N. S. vol. 34, 1932, No. 4; P. 562.

163 R. Linton; Acculturation in Seven American Indian Tribes 1940, P. 499.

ya hiç bir rolleri olmadığı, veya bu hususta cüz'î bir tesir yaptıkları için pek ehemmiyetli değillerdir. Bu nevi tâlî, ehemmiyetsiz farklara bilhassa aynı medeniyete mensup milletlerde (meselâ) İngilizler, Almanlar, Fransızlar, İtalyanlar veya İranlılar, Araplarda) veya büyük millî bir cemiyet içinde yaşayan gruplarda rastlanmaktadır. Maamafih medeniyetler, veya kültürler arasında mevcut ayrılıklardan çoğu da, hiç şüphesiz bu nevi talî farklardan doğmuş olabilir.

Diğer taraftan bir medeniyet veya kültürün meydana gelmesinde, mensuplarının görüş, zihniyet ve atitüdlerinin teşekkülünde esas rolü oynayan unsurlar olduğu gibi bunlara dayanan, mevcudiyetlerini bu nevi aslî unsurlara borçlu olan mühim farklar da vardır. Meselâ Fransızların ekseriyetle şarap, Almanların bira ve İngilizlerin viski içmeleri veya bunları içiş tarzları ve zamanları, bu milletlerin kültürleri arasında birer fark olma bakımından tâlî bir ehemmiyeti haiz olduğu halde, bu cemiyetlere esas mahiyetini, şeklini ve mensuplarına hüviyetlerini veren terbiye sistemlerindeki ayrılıklar için mühim değildir; denemez. Aynı suretle muhtelif medeniyetler ve mnsupları üzerinde müessir olan aslî farkların da bulunabileceğinden şüphe edilemez.

Bundan başka medeniyet veya kültürler arasındaki farklardan bazılarının değişmeleri teşvik etmelerine mukabil diğer bir kısmının bunlara mâni olduğu görülmektedir. Binaenaleyh medeniyetler veya kültürler arasında böylece mevcut sayısız farklardan hangilerinin tâlî ve ehemmiyetsiz veya aslî ve mühim olduğunu; hangilerinin kültür değişmeleri üzerinde kayda değer bir tesir yapmadığını veya bu hususta büyük bir rol oynadığını; yine hangilerinin değişmeleri teşvik ettiğini veya onlara mâni olduğunu bilmeye ihtiyaç vardır. Çünkü bahis mevzuu iki kültür; iki medeniyet veya cemiyet arasındaki farkların hangi kategoriye ait olduğunu bilmekle ancak bunların ehemmiyeti ve değişmelerde oynayacağı rol tayin edilmiş olur. Bu itibarla bir cemiyetin görüşü, zihniyeti ve atitüdleri üzerinde müessir olan aslî farkların tetkike tâbi tutulmasının hususî bir ehemmiyeti vardır.

Onun için burada, garp medeniyetine hususiyetini veren, onu şimdiye kadar gelmiş geçmiş veya mevcut diğer bütün medeniyet ve kültürlerden ayırt eden esas farklar üzerinde durulacaktır. Bunlar, bugünkü ilimden ve onun tatbikatından doğmuş olan farklardır. Bir cemiyette hakikî ilim müesseselerinin, bunlara mensup şahısların, ilmî esaslara dayanan bir tekniğin bulunup bulunmamasının, fertlerin zihni-

yeti, düşünüş tarzı ve davranışları bakımından büyük bir tesiri ve ehemmiyeti vardır.

İlmin ve fikir hayatının bugünkü seviyeye erişmek üzere Avrupada gelişip teknik yoliyle cemiyete nüfuz etmesi, 17 nci asrın yarısından itibaren bu medeniyet içinde yaşayanlara zihniyet, görüş ve düşünüş bakımından başka hiç bir medeniyet veya kültür mensubuyla kıyas kabul etmeyen bir hususiyet vermiştir. Bu yüzden garp medeniyetiyle diğer medeniyet ve kültürler arasında, şimdiye kadar görülmeyen yepyeni bir fark meydana gelmiştir. Binaenaleyh sırf ilmin yeni bir istikamet ve tarzda inkişafı, ve ilk defa bu medeniyet içinde hayata teknik yoliyle müessir bir şekilde tatbikatı sayesinde fertlerin zihniyet ve atitüdlerinde beliren bu fark dolayısiyle garp medeniyetini, diğer medeniyet ve kültürlerle karşılaştırmak, mukayese etmek veya analoji yoliyle neticeler çıkarıp onun istikbali hakkında hükümler vermek mümkün değildir. İşte yine bu sebepten dolayı şimdiye kadar gelmiş geçmiş ve elân mevcut bütün medeniyetler ve kültürler bir tarafta, garp medeniyeti diğer tarafta olmak üzere yeni bir vaziyet hâsıl olmuştur. Hakikatte eski Yunan medeniyeti istisna edilmek şartiyle diğer medeniyetler ve bunlarla ibtidaî kavimler arasında garp medeniyetiyle mukayese edilince zihniyet bakımından esaslı bir fark görülmez (bu faslın son kısmına bakınız). Bu itibarla bir cemiyetin kültür muhtevası, medeniyet seviyesi ne olursa olsun ibtidaî zihniyete amprik bilgi ile mi hareket ettiği veya ondan ne nisbette uzaklaştığı, ilmî yani garp düşünüş tarzını benimsemesine ve bunun derecesine bağlı bulunmaktadır. İşte bunun için bugünkü ilimden ve onun teknik tatbikatından doğan ve böylece bir cemiyet mensuplarının zihniyeti ve davranışları üzerinde müessir olan bu farkı, kültür değişmelerinde mühim bir rol oynaması bakımından nazarı itbara almak zarureti vardır.

İlmin garp medeniyeti Içinde, onun en esaslı bir unsuru olmak üzere oynadığı rol ve ehemmiyeti muhtelif vesilelerle birçok Ilim tarihçileri, filozoflar ve ilim adamları tarafından tebarüz ettirilmiştir.

Netekim meşhur İngiliz âlimi **J. B. S. Haldane,** «garp medeniyetinde ilmin mevkii» adlı makalesinde bu noktayı şüphe götürmeyen bir kat'iyet ve vuzuhla belirtmektedir:

> «Onun için garp medeniyetinin esas itibarìyle ilme ve onun tatbikatına dayandığını söylemek doğru olur. Hattâ bu hüküm, 17 nci ve 18 nci asırlara kadar gittiğimiz takdirde bile doğrudur. İlim ve onun

tatbikatı, garp medeniyetini, geçmişin ve bugünün diğer bütün medeniyetlerinden ayıran hususiyetlerin başında gelmektedir.»[164]

Aynı suretle ilmin, garp medeniyeti mensuplarının görüş ve düşünüş tarzlarının, zihniyetinin teşekkülünde oynadığı rolü de Nobel mükâfatı kazanmış, Amerikalı büyük fizik âlimi **R. A. Millikan,** şayanı dikkat bir şekilde, şu ifadelerle tebarüz ettirmektedir:

«Tabriben Milâdî 1600 senelerine doğru yapılmaya başlanan bu keşfe, şimdiye kadar her devir ve asırda yapılmış olan bütün keşiflerin en ulvisi ve en ehemmiyetlisidir; demek istiyorum. Zira, o daha herhangi bir şekilde tatbikatı tahayyül bile edilmeden evvel, cemiyetin felsefî ve dinî görüşünü değiştirmeye başlamış, ruhî ve fikrî bir inkılâp meydana getirmiştir. Maddî değil; maddî inkılâp sonradan vuku bulmuştur.»[165]

İlmin, garp medeniyetinin ne esaslı bir unsur uolduğuna, bu medeniyeti diğerlerinden ayırt eden hususiyetlerin başında geldiğine, bir cemiyetin görüş, düşünüz tarzının, zihniyetinin teşekkülünde mühim ve kat'î bir rol oynadığına dair muhtelif ilim ve fikir adamlarından daha birçok iktibaslar yapmak, sayısız misaller getirmek mümkündür.

Bununla beraber garp medeniyeti içinde yaşayan insanların görüş ve zihniyetinde husule gelen bu azîm değişikliği, ilmin inkişafını takip edenler kolayca görebildikleri, bunun nasıl ve hangi sebeplerle meydana geldiğini tesbit edebildikleri halde, diğer bazı fikir adamları, bilhassa ictimaî ilimler sahasında meşgul olanlar her nasılsa bunun farkına varamamış, Avrupalılarla diğer medeniyet ve kültür mensupları, hususiyle ibtidaî kavimler arasında görülen derin zihniyet ve düşünce ayrılıklarını başka âmillerle izaha çalışmışlardır. Bunlardan bir kısmına bilhassa 18 inci asırda veya daha evvel yaşamış olanlara göre insan ruhu her yerde, her devirde aynıdır, muhtelif medeniyet mensupları hususiyle ibtidailerle Avrupalılar arasında görülen zihniyet ve düşünce farkları, onların, içinde yaşadıkları muhit farklarının bir icabıdır. Hattâ bu gruba ait fikir adamları, ibtidaîlere ayrıca bir nevi ruh asaleti de izafe etmekten çekinmemişlerdir.

---

164 J. B. S. Haldane; The Place of Science in Western Civilisation; in «Realist», 1929, val. 2, No. 2.

165 Robert A. Millikan; Science and the New Civilisation, Charles Scribner - Sons. New York, 1930. P. 36 - 37.

Fakat daha sonraları, diğer medeniyet ve kültür mensuplariyle bilhassa ibtidaî kavimlerle sathî temasların artması, hele bazı seyyahların, bunlara ait müşahedelerini cazip göstermek maksadiyle mübalâğalı bir şekilde anlatmaları, birçok fikir ve ilim adamlarının kanaatlerini değiştirmelerine ve bu hususta yeni izahların ortaya atılmasına sebep olmuştur. Bunlar da, Avrupalılarla diğer kavimler arasındaki medeniyet ve zihniyet farklarının ancak fitrî sebepler, ırkî hususiyetlerle izah olunabileceğini iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Zira bu farklar, onlara, muhit şartlarına veya buna benzer âmillere irca' edilemeyecek derecede büyük ve esaslı görünüyordu (bu ve diğer izah tarzları için Levy - Bruhl'ün eserlerine bakınız).

Diğer taraftan muhtelif medeniyet mensupları ve bilhassa ibtidaî kavimler üzerinde psikoloji, sosyoloji ve sosyal antropoloji bakımından son zamanlarda mahallinde yapılan tecrübe ve tetkikler sayesinde, bunlarla Avrupalılar arasındaki zihniyet ve düşünüş farkları hakkında daha objektif bir görüş hâkim olmaya başlamıştır. Filhakika bu araştırıcılara göre, 17 nci asırda başlayan ilmî inkılâp ve zihniyetin henüz kökleşmediği devirlerde ve hattâ bugün bile ilmin henüz nüfuz edemediği mıntakalarda (meselâ şehirlerden uzak köylerde) veya onun dışında kalan mevzularda (meselâ tabiat üstü hâdiseler karşısında veya dinî sahada) Avrupalılarla diğer medeniyet mensupları veya ibtidaîler arasında zihniyet, düşünüş tarzı ve davranışlar bakımından esaslı bir fark yoktur (bu hususta bilhassa R. E. Lowie'nin yukarıda ismi geçen eseriyle R. Allier'nin; L'âme du Savage adlı eserine bakınız).

Bu halde bugün garplılarla diğer kültür mensupları veya ibtidaîler arasında müşahede edilen görüş, düşünüş ve sair davranış farkları, tamamiyle ilmî terbiye ve zihniyetten, onun teknik vasıtasiyle cemiyete, amelî hayata tatbikinden ileri gelmektedir. Hakikatte bu kanaat, bugün sosyal antropoloji âlimleri arasında da yayılmış bulunmaktadır. Netekim Oxford üniversitesi sosyal antropoloji profesörlerinden ismi geçen eseriyle R. Allier'nin; «Lâme du Savage» adlı makalesinde bunu gayet sarih bir şekilde ifade etmektedir:

> «Buna cevap olmak üzere şunu söylemek isterim ki, Avrupa medeniyetini diğer bütün kültürlerden ayıran unsur, ilmî metoddur. Bununla laboratuvarlarda yapılan şeyleri kastetmiyorum. Yalnız bizim medeniyetimize hâs olan ve bazen profesyonel ilim adamlarından ziyade filozoflar, tarihçiler hattâ şairler arasında daha bariz bir şekilde

müşahede edilen bir düşünce tarzından ve itiyadından bahsetmek istiyorum.»[166]

Garp medeniyetiyle diğer medeniyet ve kültürler arasındaki zihniyet ve ruhî davranış farklarının, Avrupada ilmin şimdiye kadar görülmemiş bir tarzda ve istikamette inkişaf etmesi neticesinde meydana geldiği, fikrinin bu kadar geç yayılıp ve umumiyetle kabul edilmesinin şüphesiz muhtelif sebepleri vardır. Bununla beraber ictimaî hâdiselerin izahı hususunda hâkim olan siyasî ve tarihî görüşün, bu sebeplerin başında geldiği muhakkaktır. Bundan başka velev ilim, garp medeniyetiyle diğer medeniyetler arasındaki zihniyet ve görüş farklarını meydana getirmiş olsa bile bununla öteki cemiyetlerin ve kavimlerin neden aynı seviyeye erişemedikleri izah edilmiş olmuyordu. İşte böylece ortaya atılan bu yersiz sual veya itiraz, birçok fikir adamlarının dikkatlerini esas meseleden kendi üzerine çeviriyor, ekseriya lüzumsuz münakaşalara sebep oluyordu.

Hakikatte ilim, garp medeniyetine gelinceye kadar başka hiç bir medeniyet ve kültürde ne bugünkü rolünü oynamış, ne de onun esas unsuru veya ilk şartlarından biri olmuştur. Zaten bugün anladığımız mânada bir ilim, eskiden mevcut olmadığı gibi hiç bir medeniyette de bu derece inkişaf edememiştir. Bununla beraber bugünkü mânada bir ilmin mevcudiyeti zarurî olmaksızın nisbeten yüksek bir medeniyet veya kültürün meydana gelebildiğini görmek mümkündür. Netekim Çin medeniyeti buna güzel bir misal teşkil etmektedir. Filhakika büyük antropboloji âlimi **A. Kroeber** bütün medeniyet ve kültürleri tetkik eden muazzam eserinde Çin ilmi hakkında şöyle diyor:

«Burada ilim bir taraftan teknolojiye diğer taraftan allâmelikten ibaret kalmaya meylediyordu. Müşahede, ilmî tatbikat dışında, tesadüflere bağlı ve arızî oluyor; ilmî manada tecrube ise hemen hemen yapılmıyordu. Hendese hiç bir vakit sistemli bir tarzda gelişmemiş, matematik esas itibariyle aritmetik şeklinde başlamış ve cebire doğru inkişaf etmiştir. Çin medeniyeti bizce malûm olan tâ eski devirlerinden beri fizikî veya mücerret münasebetleri araştırmaktan ziyade insanî münasebetleri ve davranışları tetkike temayül etmiştir. Tabiat, hiç bir şüphe veya tecessüs eseri gösterilmeden olduğu gibi müemmen kabul edilmiş, ya bedîî bir tetkik veya tamamiyle bir sevk mevzuu olarak alınmıştır.»[167]

166 Meyer Portes; The White Man's Impact on Primitive Society. The Listener, 12 June 1947, P. 900.

167 A. L. Kroeber; Configurations of Culture Growth. University of California Press, 1944. sf. 183.

Binaenaleyh Çin'de olduğu gibi diğer medeniyet ve kültürlerde de bugünkü ilmin yerini, ondan çok farklı olmasına rağmen amelî hayatta, tatbikatta hemen hemen aynı neticeleri vermesi itibariyle görgüye, sistemsiz bir müşahede ve ferdî tecrübelere dayanan amprik bilgi almış bulunuyordu. Bu bilgi sayesinde bazan, bugünkü ilmin tekniğe tatbikinden sonra ancak varılabilen neticeleri elde etmek mümkün olabiliyordu. Meselâ Avustralya yerlilerinin spor maksadiyle veya bir silâh gibi kullandıkları Boomerang yahut cenup Amerika'da ve Okyanus adalarında yaşayan yerlilerin hava tüfekleri —bunların dayandıkları fizik kanunları keşfolunmadan çok evvel— icat edilmiştir. Aynı suretle barutun, kâğıdın ve matbaacılığın icadı da bu bilgi sayesinde olmuştur.

Buna mukabil bugünün ilmiyle eskinin amprik bilgisi her ne kadar tatbikatta birbirine yakın hattâ bazan aynı neticeleri vermiş olsalar bile fertlerin zihnî formasyonu hususunda, cemiyetin zihniyet ve görüşünün meydana gelmesinde aynı tesiri yapamamaktadır. Çünkü birisine erişebilmek için uzun ve sıkı bir tahsile, sistemli bir zihnî terbiyeye ihtiyaç olduğu halde diğerini elde etmek içn sadece görgüye dayanan, nisbeten kısa bir çıraklık devresi kâfi gelebilmektedir. İşte bu iki çeşit bilgi arasındaki bu farktır ki garplılarla diğer medeniyet mensuplarını zihniyet, atitüd ve davranış bakımından birbirinden ayırmaktadır. Bir cemiyette hakikî ilim müesseselerinin mevcudiyeti, bunların ve mensuplarının sayısı mahdut dahi olsa ilmî zihniyetin teessüs etmesine ve yayılmasına kâfi gelebilmektedir. Çünkü ilmin doğrudan doğruya veya muhtelif yollardan modern teknik vasıtasiyle cemiyete tatbikatı ümmî fertler üzerinde bile tesirden halî kalmıyor: dakikası dakikasına hereket eden trenin, vapurun, tam zamanında iş başı eden fabrikaların veya buna benzer tesislerin bir cemiyette bulunması, fertleri ister istemez vaktinde harekete zorlamakta, böylece onlarda takribî bir zaman fikrinin uyanmasına sebep olmaktadır. Bütün bunlardan mahrum olan bir cemiyette ise vaktinde hareket itiyadı ve sair mecburiyetler de bulunamayacağından ne zaman fikri, ne de başka türlü objektif hareket tarzları yerleşememektedir. Netekim ibtidaî cemiyetlere, hattâ Rusya'ya dair muhtelif kitaplarda bunu tekid eden birçok müşahedeler vardır. Rus köylülerinin, günde bir defa kalkan trenlere vaktinde yetişebilmek gayesiyle bazan hareketinden 14 saat evvel istasyonlara gelip bekledikleri yazılmaktadır. Bu biricik basit misal bile ilmî zihniyetin icaplarına göre hareket eden bir cemiyetle ondan mahrum bir topluluğun davranışları, atitüdü ve görüşü arasındaki farkları belirtmeye kâfidir.

Bir cemiyette hakikî ilim müesseselerinln, zihniyetinin ve bunları temsil eden bir zümrenin bulunması ve diğerinin bundan mahrum olması keyfiyetinin, her iki topluluğun düşünüş, görüş tarzında, davranışlarında giderilmesi güç hattâ imkânsız gibi görünen büyük farklar meydana getirilebileceğini gördük. İşte bu farklar, kültür değişmeleri, onun seyri ve akıbeti üzerinde gayet mühim bir faktör olmak üzere tesir icra etmektedir. Bu faktörün kültür değişmelerindeki büyük ehemmiyeti, yabancı unsurların bilhassa unsur terkiplerinin (müesseselerin, fikir sistemleri vesairenin) iktibası esnasında, mâna ve fonkslyonlarının, aralarında mevcut münasebetlerin anlaşılması hususunda oynadığı esaslı rolden ileri gelmektedir.

Filhakika kültür değişmesi, eğer geniş mikyasta bir aktarma şeklinde ise, bunun mahiyeti, iktibasın iki ibtidaî veya ümmî kavim; yahut biri ümmî diğeri garplı olmayan iki kültür; veyahut bunlardan yalnız biri Avrupalı olan iki cemiyet arasında meydana gelip gelmediğine nazaran tahavvül edecektir. Zira garp medeniyetiyle temasa gelen cemiyet, eğer ibtidaî veya ümmî bir kavim, yahut bugünkü ilim müesseselerinden ve zihniyetinden mahrum bir topluluk ise, bu medeniyete benzemek, onun bazı kısımlarını iktibas etmek istediği takdirde ancak zihnî imkânlarının, bilgi ve teknik seviyesinin, kavrama kabiliyetinin müsaadesi nisbetinde muvaffak olabilecektir. Böyle bir cemiyetin iktibas edebileceği unsurlar, büyük bir ihtimalle, kullanılması kolay ve bu hususta derin bir bilgiye ve hangi prensiplere göre yapılmış olduklarının bilinmesine ihtiyaç olmayan birçok teknik unsurlardır. Bunlardan başka, mânaları, fonksiyonları ve ehemmiyetleri pek de kavranmayan bazı davranış şekilleri, hattâ âdetler ve yaşayış tarzları da taklit olunabilecektir. Bu suretle alınan madde ve cisimlerin, sair unsurların vüs'ati ve miktarı hakkında bir fikir edinebilmek için bunların nasıl ve hangi prensiplere göre yapıldıkları hususunda hiç bir bilgisi olmadan, bunları, kullanan ve işlemeye hazır bir vaziyette tutan şahısların, Avrupalı bir cemiyet içindeki sayısını düşünmek kâfidir.

Şu halde garp medeniyetine ait bir unsuru (top, tüfek, teyyare, tank, otomobil, buzdolabı, radyo vesaire) sadece kullanmak için iktibas etmekle yapılma tarzını da bilerek veya bizzat yapmak üzere alıp kendine mal etme arasında büyük bir fark olduğunu kabul etmek mecburiyeti vardır. Binaenaleyh büyük bir dikkatle göz önünde tutulması icap eden bu farkın ehemmiyeti, fertlere tatbik edildiği vakit değil, bunların mensup oldukları cemiyetler nazarı itibare alındığı zaman

kendisini göstermektedir. Zira biri ümmî veya başka bir medeniyete mensup, diğeri garplı olan iki cemiyette aynı unsurları kullanma bakımından müsavi vaziyette bulunan birçok fertlerin, zümre veya grupların varlığı insanı aldatmamalıdır. Asıl olan bu cemiyetlerin bir bütün halinde karşılaştırılmasıdır. Bu şekilde mukayese edilince, zahirî ve aldatıcı benzerlik de ortadan kalkmaktadır: Çünkü garplı olmayan cemiyet bu unsurları sadece kullanabildiği halde diğeri bunları aynı zamanda ilmî prensiplere göre yapabilmek imkânına da sahip bulunmaktadır.

Böylece ümmî veya başka medeniyete mensup bir cemiyet, garp medeniyetinden oldukça mürekkeb teknik malzeme ve aletleri de ihtiva eden birçok unsurlar, iktisadî plânlar, ictimaî teşkilât ve nizamlar alıp kısmen temsil edebilmekteyse de bunları Iktibas etmekle bu unsurların veya müesseselerin dayandığı prensipler, haiz oldukları mâna ve fonksiyonlar veya temsil ettikleri zihniyet de birlikte alınmış olmuyor. Guatemala'da yapmış olduğu çok enteresan ve mühim bir tetkikte **Sol Tax,** bu noktayı belirten gayet güzel misaller vermektedir. **S. Tax** buradaki müşahedelerine istinaden şu şayanı dikkat mütalâada bulunmaktadır:

> «Guatemala Hintlilerinin, dünya görüşleri itibariyle ibtidaî, fakat ictimaî münasebetler bakımından medenî tipe mensup olduklarını söyleyebiliriz. «Dünya görüşü World View» tabirinden tabiatiyle «realitenin zihnen kavranmasını, idrakini» kastediyorum; bu, şüphesiz insan ve tabiat hakkındaki bilgilerin yekûniyle itikatları ihtiva etmektedir. «İctimaî münasebetler» tabiriyle de insanlar arasındaki her nevi şahsî ve müesseseleşmiş ictimaî, iktisadî, siyasî ve dinî münasebetleri kastediyorum.»[168]

Yine **S. Tax**'in aynı tetkikinden başka bir parçayı daha iktibas ediyoruz:

> «Ne kadar enteresan olursa olsun bu vakanın ehemmiyeti, sadece Guatemala Hintlilerinin ne tamamiyle ibtidaî ne de tamamiyle medenî oluşlarında değildir. Aynı zamanda, ibtidaî bir kavim modern medeniyetle temasa geldiği takdirde bu nevi hallerle karşılaşılacağını beklememiz zarurî olmasındadır.»[169]

---

168 Sol Tax; World View and Social Relations on Guatemala; American Anthropologist, N. S. vol. 48, No. 1, P. 37.

169 Sol Tax; aynı tetkik: sf. 40.

Bu mütalâadan da garp medeniyetine mensup bir cemiyetin ictimaî münasebetlerini ve teşkilâtını; davranış ve yaşayış tarzlarını iktibas etmekle bunlara bağlı diğer kısımların kendiliğinden birlikte geleceğini ve bilhassa alıcı kültürün dünya görüşünde, zihniyet ve atitüdünde esaslı bir değişikliğin vuku bulacağını beklemenin doğru olmadığı anlaşılıyor. Bununla, geniş mikyasta bir kültür aktarma teşebbüsünde bulunan bir cemiyetin, bu sahalarda hiç bir değişikliğe maruz kalmayacağı elbette kastolunmak istenmiyor. Bilâkis cemiyetin, eskisine nazaran görüşünde, zihniyet ve atitüdünde bazı değişmeler olacaktır. Fakat bunlar, iktibas edilen kültür unsurlarının veya unsur terkiplerinin (müessese, fikir sistemi vesairenin) verimli, faydalı olmasını, cemiyete mal edilebilmesini mümkün kılacak veya onu görüş ve düşünüş bakımından garp medeniyeti çevresine sokacak derecede esaslı ve derin değildir. Binaenaleyh bir medeniyeti sadece görünüşüyle, şeklen taklit etmek, ona ait birçok teknik ve sair unsurları alıp kullanmak için büyük bir cehid ve bilgiye ihtiyaç olmadığı fakat yalnız bununla da o medeniyete intisap edilemeyeceği görülüyor.

Yine bu izahattan garp medeniyetiyle temasa gelen, ümmî veya başka bir medeniyete mensup bir cemiyet, zihnî kabiliyet ve imkânlarının dışına çıkacak şekilde aşırı iktibaslarda bulunur veya buna mecbur edilirse, bu şartlar altında meydana gelen kültür değişmesinin çok defa zararlı olduğu anlaşılır. Zira şeklî, üstün körü, iğreti ve hesapsız olarak alınan yabancı unsurlar, tıpkı kolayca hazmedilemeyen maddeler gibi mevcut kültür sistemine uyamadığından aksaklıklara, ictimaî düzenin bozulmasına sebep olmaktadır. Dünyanın muhtelif yerlerinde yapılan sayısız tetkikler neticesinde birçok cemiyetlerin, bu sarsıntılardan kolayca kurtulamadıkları, bazan da bu ictimaî buhranı yenemeyerek inhilâl ettikleri görülmüştür. Bir cemiyetin bu akibete düşmemesinin yegâne çaresi, ya kendi imkânlarının hududu içinde kalıp iktibas edeceği yabancı unsurları sıkı bir kontroldan geçirmesi veya ilkin garp medeniyetinin esasını teşkil eden aslî unsurları alıp benimsemesidir. Zira bugünkü ilmi ve onun temin ettiği zihniyeti ve düşünce tarzını edinmeden onu lâyıkiyle benimseyip temsil etmeden garp medeniyeti camiasına katılmak mümkün değildir. Aksi takdirde ya Guatemala'da olduğu gibi kültürünün bir kısmında ibtidaî veya ne ise o kalacak, diğer kısmında ise sadece medenî bir görünüş arzetmiş olacak yahut tamamiyle inhilâl etmek tehlikesiyle karşılaşacaktır. Çünkü garp medeniyetiyle diğer medeniyet ve kültürlerin zihniyet ve düşünüş tarzı bakımından birbiriyle uzlaşmalarına

imkân olmadığından kültür değişmesinin muvaffak olabilmesi için ilkin bu aslî farkın giderilmesi lâzımdır.

Diğer taraftan değişmeler, —hattâ mecburî olsalar bile— eğer garplı olmayan iki kültür temasının neticesinde meydana gelmiş ise yukarıda işaret edilen zararlı tesirler, sarsıntı ve aksaklıklar görülmemektedir. Bunun sebebi, her halde iki kültür arasında derin görüş, zihniyet ve atitüd farklarının bulunmamasıdır. Çünkü her iki cemiyet de, kültürlerinin esasını teşkil eden amprik bilgiye göre hareket etmektedirler. Binaenaleyh bu bakımdan aralarında mühim ve aslî bir fark olmadığı için iktibas edilen unsurların mâna ve fonksiyonlarının anlaşılması gibi kullanılmaları, temessül edilmeleri hususunda da aynı güçlüklerle karşılaşılmamaktadır. Her iki kültür aynı esaslara, aynı temellere dayandığından unsurların yanlış anlaşılması bile zararlı neticeler doğurmamaktadır.

Aynı mülâhazaları, garp medeniyeti çevresi içinde bulunan cemiyetlere de tatbik ve teşmil etmek mümkündür. Filhakika bunların arasında her an gayet faal ve kesif bir kültür mübadelesi olmasına rağmen dünyanın diğer mıntıkalarında, garp medeniyetinin tesiri neticesinde müşahede edilen ihtilâflara, sarsıntı ve aksaklıklara burada rastlanmamaktadır. Çünkü bu cemiyetlerin arasında da, derin görüş, zihniyet, düşünce ve atitüd farkları mevcut değildir.

Muhtelif medeniyet ve kültürler arasında görülen zihniyet, görüş ve düşünüş tarzlarının sebep olduğu farkları başka bir cepheden mütalâa etmek maksadiyle bunların diğer saha ve münasebetlerde beliren neticelerini de gözden geçirmek zarureti vardır. Onun için şimdi bu nevi bir münasebetin tetkikine geçiyoruz.

3 — Maddî kültürle manevî kültür arasındaki münasebetin, bir faktör olmak üzere değişmelere tesiri.

Kültürün maddî olan kısmiyle maddî olmayan kısmı arasındaki sıkı bağlılığın, bilhassa ümmî cemiyetlerde kültür değişmeleri üzerine tesir yaptığı, bu hususta çok mühim hattâ bazan tayin edici, kat'î bir rol oynadığı görülüyor. Onun için bu münasebetin yakından ve etraflıca tetkik edilmesine ihtiyaç vardır.

Maddî kültürle manevî kültürün birbiriyle olan münasebeti bakımından da garp medeniyetiyle diğer medeniyet ve kültürler arasın-

da büyük bir fark vardır. Bu münasebet, garp medeniyetinin hiç olmazsa bazı sahalarında ya büsbütün mânasını kaybetmiş, veya tesiri muayyen bir deceye kadar azalmış, lâik diyebileceğimiz objektif bir karakter kazanarak inkişaf etmiştir. Buna mukabil, ümmî veya Avrupalı olmayan diğer medeniyet ve kültürlerde, hiç bir madde, cisim veya faaliyet yoktur ki ruhî bir mânayı haiz olmak üzere bu münasebeti ifşa etmesin. Binaenaleyh maddî kültürle manevî kültürün birbiriyle olan münasebeti bakımından garp medeniyetiyle diğer medeniyetler arasında husule gelen bu fark da, onların mensuplarının zihniyet, görüş ve düşünüş tarzlarındaki ayrılıkları aksettirmiş olacaktır.

Bu münasebetin mahiyetini, derecesini, kültüre ait faaliyetlerde oynadığı rolü ve ehemmiyetini anlayabilmek için ümmî bir cemiyette herhangi bir cismi, eşyayı veya faaliyeti gözden geçirmek kâfidir (zira bu nevi cemiyetlerde bu münasebeti aksettirmeyen hiç bir faaliyet veya unsur yoktur). İster bu faaliyet, herhangi bir cismin imali ve kullanılışiyle: gıda temin etmek için ava çıkmakla veya toprağı işlemekle; ister bir alet, bir arı kovanı veya kulübe yapmakla ilgili olsun, muhakkak bunlarla icrası zarurî olan bazı merasime, âyinlere, sihir ve tılsıma veya benzeri şeylere ihtiyaç vardır. Şimmi, maddî kültürle manevî kültür arasındaki sıkı bağlılığı ifade eden bu münasebetin, daha vazıh bir şekilde görülebilmesi için bazı müşahhas misaller vermek icap ediyor. Buraya misal olmak üzere alacağımız müşahedelerin, herkesçe bilinmiş olmasına rağmen tekrar edilmeye değer nazarî bir kıymeti vardır. **Levy - Bruhl,** bu hususta birçok misaller vererek şöyle devam ediyor:

> «Yeni Gine'deki Alman misyonerleri de aynı vakalara şahit olmuş, aynı kanaati izhar etmişlerdir; bunlar, bu memlekette «sihir veya tılsıma müracaat edilmeden hiç bir şeye teşebbüs edilmez» diyorlar. «Her şey için bir büyü vardır: Ava, harbe, kuşlara, balıklara, domuzlara, yere, yıldırıma, şimşeğe, yağmura, zelzeleye ve alış verişe mahsus ayrı birer büyü vardır. Zevceler, ilâçlar, teşhis, dans ve ilh. için büyü yapıldığı gibi büyüye karşı korunmak için dahi büyü yapılır.» Bütün bunların bir listesini yapmaya kalkışmak, sonu gelmeyen bir işe teşebbüs etmek olurdu. Onun için burada nümune olmak üzere sadece birkaç misal vermekle iktifa edeceğim.»
>
> «Vahşî hayvanları tuzağa düşürmek suretiyle avlamak istedikleri zaman, kazdıkları her çukurun başında sihirli bir dua okumaları icab etmektedir. Bu hususta bazen o kadar ileri gidiyorlar ki tasavvur etmek güçtür. Daha geçenlerde Sattelberg'in şimalinde oturan yerliler, okunacak duayı bilmediklerinden vahşî domuzları avlamak için artık

kuyu kazmaktan vaz geçmişlerdir. Papuan'ların kanaatince bu nevi bir tılsım olmadan avı yakalamak ümit ve ihtimali yoktur; hattâ bu hususta şüpheye düşmek bile caiz değildir.»[170]

Aynı suretle **R. U. Sayce** bunlara benzer birçok misaller getirerek şöyle demektedir:

«Yukarıda zikredilen misaller dahi, ibtidaî cemiyetlerde dinî olanla olmayan arasındaki hududun, modern milletlerde ekseriya olduğu gibi, bariz bir şekilde çizilmemiş bulunduğunu bir defa daha gösteriyor. Bu itibarla bizim için alelâde görünen birçok meşgale ve faaliyetler, ibtidaî cemiyetlerde gayet mühim bazı merasim, âyin ve tabu'larla gayet sıkı bir şekilde tedai halindedir.»[171]

Toda kabilesinin, hayvanları münasebetiyle icra ettikleri merasim ve âyinlere dair **Rivers**'in yapmış olduğu tasvirleri hatırlatan **Sayce,** bunların benzerleri hakkında aşağıdaki toplu malûmatı vermektedir:

«Maddî kültürle manevî kültürün birbirinin içine geçmiş yekdiğerine karışmış olmasına dair daha birçok misaller akla gelmektedir. Bir Maori kayığı yapmak için yalnız mevki sahibi şahıslar çalıştırılır. Kabilenin Tohunga'sı bu işi sevk ve idare eder. İnşaata ait faaliyetin her safhasında «Karakias» denilen hususî merasimler icra edilir; meselâ, 1 — Ağaçlar kesildiği zaman; 2 — Kayığa şeklini vermek için kullanılan baltaya kuvvet aşılamak maksadıyle; 3 — Yapısı biten kayık ormandan çıkarıldığı zaman; 4 — Uzun bir seyahate çıkılacağı zaman; 7 — Kürek çekenlerin vaktinde iş görebilmelerini temin için; 8 — Ruhanî reis su serpip ve bir esir kurban edildikten sonra kayığa isim verilirken merasim ve ayinler yapılır.»[172]

Bundan başka yine ibtidaî cemiyetlerde, bugün bizim için alelâde, tabiî görünen ve yapılmasında hiç bir mahzur bulunmayan bazı şeyleri meneden yasaklar (Tabu) mevcut olduğu gibi diğerlerinin de ancak muayyen zamanlarda, muayyen şartlar altında ve tarzlarda yapılabileceğini tahdit eden kayıtlar. kaideler âdetler vardır. Bu tabulara, kayıt ve kaidelere yalnız bir işe girişenler riayet etmekle mükellef

---

170 R. Neuhauss'un «Deutsch Neu Guinea» adlı eserinden Levy-Bruhl tarafından iktibas. Bk. Levy-Bruhl; Primitive Mentality; London, George Allen; 1923. sf. 307 - 308.

171 R. U. Sayce; Primitive Arts and Crafts. Cambridge University Press; 1933, sf. 6.

172 A. Hamilton'un «Maori Art» adlı kitabından Sayce tarafından iktibas. Bk. Sayce; aynı eser. sf. 6.

olmayıp bazan bunların karılarının, diğer yakınlarının, veya kabilenin bir kısmının hattâ hepsinin aynı zamanda uyması, riayet etmesi mecburidir. Şimdi bu hususta birkaç misal görelim:

> «Lamba kabilesine mensup fil avcılarının karıları da aynı şekilde muhtelif tabulara riayet etmek mecburiyetindedirler. Bu yerli avcıların zihinlerinde karılarıyle avları arasında bir münasebet vardır. Meselâ avlayacağı fili, toprağı eşelerken gören avcı, karısının kulübeyi gündüzün temizlememek tabusunu bozduğunu derhal anlar. Veya erkek bir filin, dişi bir filin memesine dokunduğu görülürse muhakkak köydeki danslarda bir nizamsızlık olduğuna hamledilir.»[173]

Sonra, yapılacak bir işin «zamanının» da onun muvaffakiyeti bakımından ehemmiyeti vardır. Binaenaleyh eşref saatin tayini maksadiyle sihirbazlara müracaat edilir. Bu hususta Ay'ın şeklinin, semadaki vaziyetinin büyük bir ehemmiyeti vardır. Onun için birçok Bantu kabileleri, artık bedirden sonra çanak çömleklerini yıkamazlar; zira bunların kırılacağına kanidirler. Zulu'lu çobanların, ekinlerin olgunluk zamanlarında kaval çalmaları yasaktır; aksi takdirde bütün mahsul mahvolur. Bunlara benzer daha birçok misaller getirmek mümkündür.

Şimdi bu vaziyet karşısında muhtelif suallerle karşılaşıyoruz:

Acaba maddî kültür unsurlariyle maddî olmayan kültür unsurları arasındaki bu münasebet, yalnız ibtidaî cemiyetlerin, ibtidaî kültürün bir hususiyeti midir; yoksa, Hind ve Çin gibi daha mürekkeb, daha mütekâmil kültürlerde de aynı münasebete rastlamak mümkün müdür? Sonra, daha ileri, daha yüksek ve mütekâmil cemiyetlerde, kültür seviyesine muvâzi ve ona tâbi olmak üzere bu münasebet de, acaba daha mürekkeb, daha işlenmiş bir şekil alıyor mu, yoksa büsbütün kayıp mı oluyor?

Bizim bildiğimize göre bu mesele, şimdiye kadar ne bütün şümuliyle mukayeseli bir tarzda ele alınmış, ne de bu suallere müsbet veya menfi bir cevap verilmiştir. Ya meseleye sadece üstün körü işaretle iktifa edilmiş veya Afrika ve Avustralya yerlileri gibi çok ibtidaî cemiyetlerle daha ileri ve mütekâmil bir medeniyete sahip olanlar arasında bu bakımdan hiç bir fark gözetilmemiştir (meselâ, Levy - Bruhl'ün, ibtidaî düşünüş tarzını veya zihniyetini tetkik ederken Çin'-

---

173 C. M. Doke; The Lambas of Northern Rhodesia, Sayce tarafından iktibas; Bk. Primitive Arts and Crafts. sf. 5.

den de mebzul bir şekilde misaller aldığı görülür).[174] Diğer taraftan ibtidaî kültürlerde daha yüksek medeniyetler arasında fark gözetenler de, bu ayrılığı, ictimaî münasebetleri tanzim eden mevzuata, felsefe veya güzel sanatlar sahasında yaptıkları mukayeselere istinad ettirmektedirler. Halbuki bu sahalar, maddî kültürle manevî kültürün birbiriyle olan sıkı münasebeti bakımından ibtidaî cemiyetlerle diğer kültür ve medeniyetler arasındaki farkı tetkik için hiç de elverişli değildir; zira bu sahaların hepsi de, yalnız manevî kültüre ait bulunmaktadır.

Bununla beraber, bu mevzuyla ilgili, elde mevcut araştırmalar neticelerinin tetkiki, maddî kültürle manevî kültürün birbiriyle olan münasebeti bakımından ibtidaî cemiyetlerle (garp medeniyeti müstesna) diğer oldukça inkişaf etmiş, daha yüksek medeniyet veya kültürler arasında esaslı hiç bir mahiyet farkı olmadığını göstermektedir. Şüphesiz arada bazı şekil ve derece farklarının bulunması muhtemeldir.

Netekim aşağıya aldığımız şu çok yeni ve enteresan hikâye, bunu vazıh bir şekilde teyit etmektedir. Bu hikâye, son Cihan Harbi esnasında B. Avery adında bir İngiliz tayyare mühendisinin, Çin'deki ikametine ait bir hatıradan ibarettir:

> «Kunming, benim. Çin'de iken içinde yaşadığım bir şehirdir; burada, ilk teşebbüste tutunamayan, Avrupa'ya ait yeni icatlardan biri de telefon olmuştur. Yun-an'da telefonla muhaberenin tamamiyle tesadüfe bağlı kalmasında, parlak, güzel, yeni bakır tellerin, sayısız birçok yerlerde kullanılabilmesinin amil olması pek muhtemeldir. Fakat her ne olursa olsun Kunming'de tesis edilen ilk telefon sisteminin, Çinli'lerin alâkasızlığı yüzünden tabiî bir ölüme mahkûm olduğu görülüyor. Her ne kadar Kunming'e radyo, elektrik, otomobil, tren ve saire gibi Avrupa'ya ait diğer birçok icatlar gelip kabul ediliyorsa da hâlâ telefon sistemi mevcut değildir. Bu hususta benim bir nazariyem var. Buna birçok Çinli dostlarım da iştirak etmektedirler. Bugün, (1945 te) Kunming'de hâlâ telefon sisteminin bulunmamasının sebebi, ilk tesisatı yapan Fransız mühendisinin bu işe teşebbüs ederken yerli Demon'ların rızasını almayı ihmal etmiş olmasıdır.
>
> Son defa orada bulunduğum zaman, bir radyo istasyonu yapmaya memur edilmiştim. Kuracağım istasyonun, eski telefon sisteminin akı-

174 Bk. Levy-Bruhl; La Mentalité Primitive; Paris, Felix Alcan, 1922 ve Les Fonctions Mentales dans les Sociétés Inferieures Paris, Felix Alcan, 1922.

betine uğramaması için bu yerli Demonlarla aramda bir ihtilâfın çıkmamasına karar vermiştim. Bu maksatla Çinli dostlarımın fikrine müracaat ettim. Bana, istasyonun inşasına başlamadan evvel, hususî bir merasimle bu şeytanları oradan uzaklaştırmam lâzım geldiğini tavsiye ettiler. Çin'de bu nevi Demonları bir yerden uzaklaştırmak veya çatlatmak için hava şifekleri ve çatpatlar kullanmaktan daha iyi bir çare olmadığını herkes bilir. Böylece ben de, daha ilk kazıklar çakılacağı gün bir kucak hava fişeği ve çatçatla inşaat yerine gettim. Etrafımı saran inşaat amelesinin, en sarî bir tebessümle sırıtarak hareketimi tasvip ettiklerini yüzlerinden okuyordum. Kemali ciddiyetle ortalarında durarak derin bir reverans yaptıktan sonra hava fişeklerini tutuşturdum; herkes beni takip ediyordu. Böylece on dakika zarfında, çatpatların, hava fişeklerinin gümbürtüleri, etrafı saran halkın alkışlarıyle bir çucunadır kopmuştu. Bu vaziyet karşısında artık kilometrelerce uzaklara giden bir saha dahilinde tek bir Demona tesadüf edilmek ihtimali kalmadığında herkes ittifak ediyordu.

İster Demonlara inanın ister inanmayın, benim söyleyeceğim bir şey varsa o da, yapmış olduğum istasyonun hâla işlemekte devam etmesidir. Maamafih aynı merasimi, çatıyı kurarken de tekrarlamıştık; zira, arkamızı tam binaya döndürdüğümüz bir sırada Demonların içeriye sıvışıp ağlarını bütün bina üzerine kurmadıklarını bize kim temin edebilirdi »[175]

Bu müşahede bize, maddî kültürle manevî kültür unsurları arasındaki sıkı bağlılığın, sadece ibtidaî cemiyetlere ait bir hususiyet olarak kalmayıp daha mürekkeb, daha işlenmiş ve mütekâmil medeniyetlerde de aynen devam etmekte olduğunu gösteriyor. Bu hikâyedeki görüşün isabet ve sıhhati hakkında belki şüpheye düşülebilir; fakat Çin'e dair yazılmış herhangi bir kitapta buna benzer müşahedelere rastlamak mümkün olduğu gibi J. J. de Groot'un «The Religious System of China» adlı eserinde de buna mümasil birçok misaller vardır. Netekim Levy - Bruhl'ün de, bu kitaptan muhtelif iktibaslar yaptığı, eserlerinde görülmektedir.

Şimdi, maddî kültürle manevî kültür arasında mevcut bu münasebetin garp medeniyeti çevresi içindeki vaziyeti ve mahiyeti soruşturulabilir. Acaba ona, burada da rastlamak mümkündürü? Bu suali garp medeniyetinin eski haliyle bugünkü vaziyetini ayrı ayrı gözönünde tutmak suretiyle cevaplandırmak lâzımdır. Filhakika bundan iki üç asır evveline (hattâ daha yakın zamanlara) kadar gidilince bu münasebeti, bütün şümuliyle garp medeniyeti içinde de —tıpkı ibtidaî kül-

175 Flight - Lieutenant B. Avery'nin «The Listener» adlı radio mecmuasında intişar eden bir yazısından iktibas.

türlerde olduğu gibi— hemen hayatın her safhasında müşahede etmek mümkündü.

> «1895 te New York'a tahsile gittiğim zaman, cuma günleri hiç bir vapur işlemezdi. Zira bin ve daha fazla senelerden beri insanların fiil ve hareketleri üzerinde müessir olan bu bâtıl itikat, hâlâ hüküm sürmekte devam ediyordu.»[176]

Bugün ise aynı münasebetin bâtıl itikad denen bir şekline kısmî bir bakiye halinde ve ancak muayyen sahalarda, ilmin henüz nüfuz edemediği mevzu ve mıntakalarda rastlanmaktadır. Şimdi bu hususta **Lowie**'yi dinleyelim:

> «İllinois gibi itibarlı bir Devlet içinde bile çok hürmet edilen bir asıldan gelme (İngiliz) köylüler, cepte taşınacak bir patatesin romatizmayı iyi edeceğine ve bulutlu bir günde evlenmelerin bütün hayatlarının gamlı geçeceğine hâlâ inanmaktadırlar. Ontario'da da öğünülmesi moda olan aynı asıldan gelme insanların da, buna benzer itikatlarla çok iyi uyuşabildikleri görülmektedir. Eğer boynuzlariyle alınlarına bir hac işareti çizilmezse ineklere büyü yapılabileceğine seksen sene evveline kadar inanılıyordu. Daha yakın zamanlara kadar boğulmuş bir insanın cesedini meydana çıkarmak için suya ekmek atılırdı. Zira bu maksatla atılan ekmek, ya suyun üstünde öteye beriye yüzer veya tam cesedin bulunduğu yerde suyun dibine batardı.»[177]

Gerek E. Lowie'nin gerek R. Allier'nin yukarıda ismi geçen eserleri bu nevî müşahedelerle doludur. Bunlar ve benzeri misaller gözönünde tutulduğu takdirde maddî kültürle manevî kültürün birbiriyle olan münasebeti bakımından yakın zamanlara kadar ibtidaî cemiyetlerle diğer kültürler hattâ garp medeniyeti arasında büyük bir fark olmadığı anlaşılıyor. Fakat ibtidaî ve Avrupalı olmayan cemiyetlerle garp medeniyeti mensupları yine aynı münasebet bakımından bugün mukayese edildiği zaman aralarında azîm farkların meydana gelmiş olduğu görülür. Zira, bugün ibtidaî insan her ne kadar faaliyetlerinin gayesi olan hedeflere erişmek için lüzumlu olan vasıtaları. bilgi ve âletleri ihmal etmiyorsa da sihre, büyüye, merasimlere de aslı, esas, objektif ve zarurî olan unsurlar kadar belki onlardan daha çok ehemmiyet vermekte ve onlara güvenmektedir.

---

176 Robert A. Millikan; Science and the New Civilization. sf. 72.
177 Robert E. Lowie; Are We Civilized? sf. 226.

«Muhtelif sanat ve mesleklerde, bizim kazanılmış bir bilgiye, maharete güvendiğimiz kadar onlar, (yani ibtidaîler) büyüye veya tılsıma inanmaktadırlar. Onun için silâh kullanmak, tornacılık ve ilh. hususunda maharet kazanmaya mahsus tılsımları vardı.»[178]

Bu da, bize, ümmî veya Avrupalı olmayan cemiyetlerin, hâdiseleri, realiteyi görüş ve izah tarziyle ilmî münasebetlere ait mefhumlarının, garp medeniyeti mensuplarınınkine tekabül etmediğini gösteriyor. Çünkü bunlar, ne aynı şekilde objektif, ne de aynı derecede hâdiselere, realiteye uymaktadır; belki daha ziyade tesadüfe ve teessürî hayata tâbi bulunmaktadır (meselâ, bir filin yeri eşmesiyle evdeki kadınların Tabuyu bozduklarına, veya uzaktan sarahatle işitilen bir çağlayanın duyulduğunu inkâr etmekle bu sesin ortadan kaybolacağına inanmak gibi). Onun için ibtidaî veya ümmî bir insan, bazan aralarında hiç bir illî münasebet olmayan iki hâdise veya hâdiseler grubu, yahut unsurlar arasında sebep ve netice şeklinde bir bağlılık kabul edip ona inanabiliyor, fakat hiç bir vakit bunu kontrol veya tahkik etmek aklından geçmiyor. Bu da **Powel**'in ibtidaî düşünce hakkında söylediğini —onu hiç olmazsa gayet güzel tasvir etmesi itibariyle— tasdik ediyor.

Powel, «medenî olmayan fertlerin fikirlerindeki şu muazzam karışıklık, objektif olanla subjektif olanı birbirine karıştırmalarından ileri gelmektedir»[179] diyor.

İbtidaî düşünceyi karakterize eden vasfa ister subjektif, indî, tesadüfî, ister realist ve objektif değil densin; inkâr edilemeyen, âşikâr ve muhakkak olan bir şey varsa o da, ibtidaî ve Avrupalı olmayan cemiyetlerle garp medeniyeti mensuplarının illiyet ve realite telâkkileriyle bunlara ait mefhumları arasında büyük bir farkın bulunmasıdır. Bunun gibi mümkün olanla olmayanın, imkânların hududunu çizmek hususunda da bu iki tip (ibtidaî ve garplı) cemiyet mensupları birbirinden ayrılmaktadır. İnsana öyle geliyor ki, lüzumlu, uygun sihirli vasıtaları bulmak ve onları icap ettiği şekilde kullanmak şartiyle ibtidaî zihniyet için mümkün olmayan hemen hemen hiç bir şey yoktur. İbtidaî ve Avrupalı olmayan diğer cemiyetlerle garp medeniyeti mensupları arasındaki bütün bu farkların da, yine ilimden ve onun

178 Rev. E. W. Smith and Capt. A. Dale; Ila - Speaking Peoples of Northern Rhodesia, Mac Millan, London, 1920, vol. 1, P. 228.

179 Levy-Bruhl'ün İngilizceye tercüme edilmiş; «Now Native Think» London George Allen. 1926, adlı escrinden iktibas, Bk. sf. 58.

ameli hayata ve tekniğe tatbikatından ileri gelmiş olduğu şüphesizdir. Çünkü, garp medeniyeti içinde, hâdiseler arasındaki münasebetleri, realitenin ve imkânlar sahasının hududunu Ilim; ilmî atitüd ve zihniyet tayin ettiği halde diğer cemiyetler bu nevi bir fikrî terbiye ve rehberden mahrum bulunmaktadır.

Şimdi biri, garp medeniyetine hâs ilmî zihnlyetle, mefhum ve münasebetlerle mücehhez, diğeri, bunlardan mahrum iki cemiyet, birbiriyle temas ettiği zaman meydana gelecek değişmelerde maddî kültürle manevî kültür arasındaki münasebetin oynayacağı rol, daha iyi anlaşılmış olacaktır. Zira, ibtidaî zihniyette olan bu cemiyet, garptan alacağı kültür unsurlarını kendi telâkki ve itiyadlarına göre tefsir ederek bunların arasında, aslında olmayan yeni, başka münasebetler tesis edecek, buna mukabil hakikatte mevcut, objektif, fonksiyonel bağlılıkları ihmal edecektir. Çünkü böyle bir cemiyet, garp medeniyetine mahsus, hâdiseler arasındaki objektif bağlılıklara dayanan hakikî, fonksiyonel ve ilmî münasebetler mefhumundan mahrum olduğundan bunları idrak bile edemeyecektir. Bu da, maddî kültürle manevî kültür arasındaki münasebetin, değişmeler üzerinde başlıca iki istikamette tesir icra edeceğini göstermektedir.

1 — Maddî kültürle manevî kültürün arasındaki bu münasebetin bir neticesi hattâ bir kısmı olmak üzere, cemiyette mevcut telâkkiler, tedailer, itikad ve temayüller dolayısiyle yabancı her kültür unsuru, yeni baştan tefsir edilerek yeniden kıymetlendirilecek, aslında taşıdığı mâna ve fonksiyonu idrak edilemediği, anlaşılamadığı için gözönünde tutulamayacaktır. Aynı zamanda yabancı kültür unsurlariyle yerli unsurlar arasında şeklî bir benzerlik bulunduğu takdirde bunlara ait mâna ve tedailer yeni kabul edilen unsurlara devredilecektir. Bu da, yeni kültür unsurlarının veya unsur terkiplerinin red veya kabulünde, temessül edilmeleri hususunda müessir olacaktır.

Filhakika **H. G. Barnett**'in, Amerikalı üç Hindli kabilesi (Hupa, Yurok, Karok) üzerinde yapmış olduğu fevkalâde enteresan tetkikinde buna ait dikkate değer birçok misallar vardır. Bunlardan bir kısmını aşağıya alıyoruz:

> «Kadınların saçlarını kıvırmaları birkaç sene evvel moda olunca, bu, dul bir kadının saçlarını kesmesine benzetildiği ve ona göre mana verildiği için şiddetle reddedilmişti; zira böyle yapanların öleceklerine inanılıyordu. Yine buna benzer düşüncelerin sevkiyle birçok kadınlar, başlangıçta korsa ile saç tokalarını reddetmişlerdi; bunları da

bir muharibin, bükülmüş çubuklardan mamûl zahmasına ve saçlarını tepesinde toplayıp tutturmaya yarayan kemik tokalara benzetmişlerdi. Beyazların istedikleri kızlarla ağırlıksız evlenmeleri, eskiden olduğu gibi bugün de geçmişteki gizli aşk maceralarıyle hâlâ bir tutulmaktadır. Eskiden bir kayığı eve getirmek (Tabu idi) yasaktı; onun için beyazların ve bazı melezlerin kayıklarını muhafaza maksadıyle sahilde baraka yapmak teşebbüslerine de başlangıçta şiddetle itiraz edilmişti. Bu Kızılderili yerlilerin ele geçirdikleri ilk bakır paralar, iki maksatla kullanılıyordu: Eskiden taştan fişler (yuvarlak kaydıraklar) le oynanan bir oyunda suyun üzerinden atlamak! diğeri de küçük midye ve ceviz kabuklariyle, yüksük, zil ve sair şıngırtı çıkaran cisimlerle birlikte dans elbiselerinin üstüne dikmek için. Böylece bakır paraların yalnız bu iki tarzda kullanılışı, onun fonksiyonel bir servet unsuru olma keyfiyetinden ileri gelmeyip kendisinde gizli bulunan bazı vasıfların zahirî analojisine dayanmaktaydı.»[180]

2 — Gerek maddî kültürle manevî kültür arasındaki bu münasebet, gerek ilmî zihniyetten mahrumiyet sebebiyle yalnız haricî, sathî benzerlikler, analojiler veya ayrılıklar görülebilmekte, hakikî fonksiyonel münasebetler sezilmemektedir. Bu yüzden ümmî bir cemiyet veya Avrupalı olmayan bir kültür, garp medeniyetiyle temasa geldiği zaman, benimsediği unsurları, objektif, hakikî fonksiyonel münasebetlere ve taşıdıkları mâna ve kıymetlere nazaran iktibas edemeyip bunlarla yerli unsurlar arasındaki şeklî benzerliklere, analojilere veya ayrılıklara göre almaktadır. Bunun bir neticesi olmak üzere bazan yerli kültürde aksaklıkların, düzensizliklerin, inhilâl alâmetlerinin baş gösterdiği, hattâ bu yüzden yeni alınan kültür unsurlarının dejenere olduğu vakidir. Zira, yeni kültür unsurları, aslî, fonksiyonel münasebetler esas tutulmak üzere alınmadığı takdirde farazî, indî, yeni bir mâna ve fonksiyon kazanacakları için ya beklenilen neticeyi verememekte veya yerli kültür içinde lüzumsuz, füzulî bir yer işgal ederek hakikaten yabancı birer cisim gibi kalmakta, bozucu, inhilâl ettirici bir kuvvet gibi tesir icra etmektedir. Hele değişmeler, mecburî bir kültür aktarması neticesinde meydana geliyorsa bu menfî tesirler azamî bir haddi bulacaklardır.

Yine **Barnett,** bu hususta da bizi tekid eden faydalı birçok misaller vermektedir:

---

180 H. G. Barnett; Culture processes; American Anthropologist, N. S. vol. 42, 1940, P. 31-32.

«Şekil farkları ne kadar büyük olursa —alınan unsurların mevcut kültür temayüllerine uymak imkânı o nisbette azalmış olacağından— yeni unsur da o kadar yabancı gelmektedir. Bazen bu hal, tam bir benzerlik derecesine erişmektedir; bu takdirde bahis mevzuu kültürlerde (Karok, Yurok, Hurpa) fonksiyonların muadil olma keyfiyetinin, değişmelerde ve unsurların temayülünde esas teşkil etmediği görülmektedir... Gıda maddelerinin ihzarına ait bütün proseslerin (fonksiyonel kültür şekillerinin) bu tasnife dahil olduğu görülmektedir ki bu, hiç de beklenilecek veya aşikâr bir hâdise değildir. Meselâ yeni ithal edilen çiy maddelerden hiç birisinin eski usulde hazırlanmaması insanı şaşırtıyordu. Beyaz patates (adının aynı olmayışına rağmen) benzeri yerli gıda maddeleri gibi, toprak sobalarda pişirilmiyor; ilk gelen beyazları takliden kamp usulü ya külde pişiriyor, haşlanıyor veya kızartılıyordu. Yine aynı sebepten dolayı buğday ekmeği ya bir tava içinde külde pişiriliyor veya hamur bir çubuğa sarıldıktan sonra ateşte kızartılıyordu; fakat hiç bir vakit mısır ekmeklerini pişirdikleri gibi kızgın yassı bir taş üstünde pişirmiyorlardı. İlk kahve tane halinde gelmişti; binaenaleyh kavrulması ve çekilmesi icab ediyordu. Bunun için de yine ne yerlilerin bazı hububat tanelerini kavurmaya mahsus tavaları, ne de bunları dövmeğe mahsus havanları kullanılıyordu. Buna mukabil ilk gelen beyazların kaba metotlarına göre, kahve alelâde bir tavada kavruluyor ve bir un torbasının bir köşesinde eziliyordu.»[181]

Bu Amerikalı yerli kabilelerin, kültür unsurlarının fonksiyonlarına ait benzerlikleri veya aynilikleri görememelerine mukabil şeklî analojilerin, müşabehetlerin farkına kolayca vardıkları ve yabancı unsurları ona göre ithal ettikleri anlaşılmaktadır; şimd, bu hususta bir iki misal veriyoruz:

«Hupo kabilesi, kendilerinin mısır ununa benzediği için aldıkları ilk buğday unundan hemen buğata yapmış ve ona aynı ismi vermişlerdir. Filhakika iktibas ettikleri yeni unsurlara eskilere ait aynı isimleri vermeleri, bunların arasındaki şeklî benzerliğe dayanmaktadır: beyaz patatese, aynı cinsten yerli maddelerin ismi verilmiş; Buğday ekmeği, adını yerli hububattan yapılan ekmekten almıştır ve ilh.»[182]

Bütün bu müşahedelerden **Barnett,** aşağıdaki şu neticeleri çıkarmaktadır:

«Şeklî analojilerin hilâfına olmak üzere, fonksiyon bakımından muadil olması esasına dayanılarak iktibas edilen unsurlara pek nadiren rastlanmaktadır. Yeni unsurlar, aynı ictimaî, ruhî, veya biyolojik

181 S. G. Barnett: Culture processes. P. 33.
182 H. G. Barnett: Culture processes. P. 32-33.

ihtiyaçları tatmine yarayan vasıtaların ikinci bir şekli, nevi ve onlara rakip olmak üzere iktibas edilip benimsenmişlerdir. Onun için heyeti umumiyeleri itibariyle üzerlerinde fazla durulmadan, incelemeden kabul edilmişler; bununla beraber herhangi bir değiştirme teşebbüsüne karşı en eski unsurlar gibi mukavemet etmektedirler.»[183]

«Bütün bu müşahedelerden çıkan netice, görünüşe nazaran, bu insanların fonksiyonel analojileri kolayca idrak edemedikleridir. Filhakika bu tetkike ait malûmat toplamakta bana rehberlik eden yerlilerden çoğunun, bu hususiaki aksülâmelleri de, beni böyle bir istidlâlde bulunmaya teşvik ediyor. Bunlar fonksiyonel bir iktibasın mümkün olup olmadığına dair soruşturmalarına ekseriya bir muamma ile karşılaşmış gibi şaşkın ve hiç bir şey anlamadıklarını ifade eden bir bakışla cevap veriyorlardı; meselâ, büyükçe bir kahve değirmeninde mısırın da çekilebileceğini düşünmek onlara oldukça manasız veya tuhaf geliyordu.»[184]

İktibas etmiş olduğumuz bu müşahedeler de, maddî kültürle manevî kültür arasındaki münasebetin, kültür değişmelerinin âkıbeti üzerinde tesir icra eden mühim faktörlerden biri olduğunu vazıh bir şekilde göstermektedir.

Şimdiye kadar yapmış olduğumuz tahlil ve münakaşalara dayanarak ümmî veya Avrupalı olmayan yani an'analere bağlı, amprik bilgi ile hareket eden bir cemiyetin, garp medeniyetine, ilmî bir atitüd ve zihniyete geçiş tarzını, şeklini ve bunun mahiyetini araştırabiliriz.[185] Bu iki türlü bilgi sisteminden ve bunlara mahsus görüş, düşünüş, atitüd ve zihniyet farklarından yukarıda etraflıca bahsedilmişti. Burada bazı noktalar, sadece hatırlatılmakla iktifa edilecektir.

Her kültürün, ne kadar ibtidaî olursa olsun yalnız fertlerin veya grubun biyolojik, ictimaî ve ruhî ihtiyaçlarını tatmin etmekle kalma-

183 H. G. Barnett: Culture Processes. P. 22.

184 H. G. Barnett; Culture processes, P. 38.

185 Burada ibtidaî, ümmî veya garp medeniyeti dışında kalan diğer bütün kültür ve medeniyet mensupları arasında büyük seviye farklarına rağmen psikoloji, zihniyet ve atitüd bakımından hiç bir ayrılık gözetilmediğini söylemek isterim. Bundan başka ibtidaî, ümmî gibi tabirlerin ne alhâkî, ne de herhangi bir kıymet hükmü taşımadığını, sadece muayyen bir zihniyet ve atıtüdü temsil ve ifade ettiklerini belirtmem lâzım. Binaenaleyh, misallerin çok defa ibtidaî cemiyetlerden alınması, ictimaî ve ruhî hâdiseler gibi kültür hâdiselerinin de bu topluluklarda daha vazıh, daha bariz bir şekilde tezahür etmelerinden ve görülebilmelerindendir.

yıp aynı zamanda bütün cemiyete emniyet, huzur ve bir nevi ruhî muvazene teminiyle mükellef olduğunu biliyoruz. Bu itibarla bir cemiyet, ne kadar eski, diğerlerinden ne kadar tecrit edilmiş olarak yaşıyor ve kendi kendine kâfi gelebiliyorsa örf ve âdetleri, an'ane ve temayülleri, itiyadları da o nisbette kuvvetli oluyor.

Şu halde bu nevi bir cemiyet, şümullü bir kültür değişmesi ile karşılaştığı zaman, sahip olduğu her şeyi, nizamını, örf ve âdetlerini, bilgisini, zihniyet ve atitüdlerini değiştirmek mecburiyetinde kalacaktır. Bu arada fikir sistemi ve ruhî müvazenesi de ta kökünden sarsılmış olacağından yenisinin teessüs etmesi lazım gelecektir. Binaenaleyh bu nevi şumüllü bir kültür değişmesini, psikoloji bakımından geniş mikyasta bir unutma, öğrenme veya yeniden öğrenme ameliyesi şeklinde ifade etmek mümkündür; bu ameliyenin zorluğu, şümul ve ehemmiyeti, hiç şüphesiz, her iki kültür arasındaki farkların büyüklüğüne tâbi olacaktır. Bu şartlar altında ümmî veya Avrupalı olmayan bir cemiyetin, ilmî zihniyet ve düşünüş tarzına istinad eden daha yüksek seviyede bir fikir sistemine ve ruhî muvazeneye erişmek hususunda karşılaşacağı büyük güçlükler hakkında şu müşahhas misal bir fikir verebilir:

Ümmî veya Avrupalı olmayan cemiyetlerde bazı şahısların, basit musiki aletleriyle bu hususta hiç bir bilgileri, en basit nota kaideleri hakkında hiç bir fikirleri olmadan, çok karışık, mürekkeb ve güç melodileri çalabildikleri görülmektedir. Böyle bir kimse garp musiki tarzını taklide yeltendiği takdirde bu arzusunu muhtelif safhalarda ve şekillerde tahakkuk ettirilebilir. Faraza, bunun ilk safhası garp melodilerini, kendi, alıştığı tarzda çalmak olabilir. Elbette bu hususta güçlük çekecek ve çalmakta olduğu parçaları farkına varmadan bir hayli değiştirecektir. Bu taklidin başka bir safhası veya şekli, garp musiki âletlerini benimsemesi olabilir. Fakat bunlar esaslı bir kültür aktarmasından ziyade münferit unsurların iktibası için birer misal teşkil etmektedir.

Şimdi de bu nevi bir taklit yerine, yine aynı şahsın, ilkin nota öğrenmek, sonra buna göre çalmak suretiyle işe koyulduğunu farzedelim. İşte asıl güçlük bu andan itibaren başlıyor: Çünkü öğrenmek mecburiyetinde olduğu notalar, bunların terkibi, oktav, anahtar ve saire gibi basit bilgi ve kaideler kendisine tamamiyle yeni ve yabancı gelecektir. Öğrenmek kadar unutmayı da icap ettiren bu güç teşebbüste, bu kimse, eski itiyatları arasında işine yarayabilecek pek az şey bulabilecektir. Bu şahsın karşılaştığı güçlüklere bir ilâve ol-

mak üzere, bu taklit işine itiyatlarının adamakıllı yerleştiği, kök saldığı bir çağdan sonra başlamak istediği de düşünülebilir.

Yine amprik bilgi ile hareket eden bir cemiyette gayet istidatlı bir şahsın, mimarlık veya benzeri bir meslekte garp metodlarını benimsemek istemesi, biraz evvel zikredilen misallerdekinden daha güç bir iş olurdu; çünkü bunun için en az bir Üniversite tahsiline ihtiyaç vardır. Binaenaleyh bu nevi bir değişmede garba ait bazı hattâ birçok unsurlar alıp bunları maharetle kullanmak artık kafi gelmeyecektir. Tradisyonel bir bilgi ve tecrübelere göre, çıraklıktan yetişmiş bir kalfa ile garp medeniyeti çevresi içinde bir üniversite tahsili görerek yetişen bir mimarın kullanabileceği müşterek bazı âletler bulunabilir. Fakat bunlar, her iki meslek adamını. garplılaşma bakımından aynı seviyede tutmak için kâfi değildir; ve aralarındaki fark da sadece bir derece farkı olmayıp tamamiyle ayrı bir mahiyet taşımaktadır. Çünkü bunlardan ilki, garbdan sadece münferit unsurlar iktibas ettiği halde, diğeri bilgisini, usulünü, görüş ve zihniyetini de almış bulunmaktadır.

Diğer kültür ve medeniyetlere mensup olup, değişmekte bulunan cemiyetleri de garplılaşma bakımından bu misallerdeki şahıslara benzetmek mümkündür. Filhakika bunlardan bir kısmı sadece bazı teknik vasıtaları, muhtelif sanayi mamulâtını, ictimaî teşkilâtı almak suretiyle kendi kültürüne sadık kaldığı halde diğer kısmı, bu unsurların nasıl yapıldığını, nasıl meydana geldiğini, aralarındaki fonksiyonel münasebetleri de bilip öğrenmek, hulâsa garp ilmini, zihniyet ve atitüdünü benimsemek, edinmek suretiyle değişmiş olabilir. Şimdi, bu iki türlü değişme arasındaki farkı, daha iyi kavrayabildiğimiz gibi bunların bir cemiyete temin ettiği fayda ve terakki hakkında daha vazıh bir flkre sahiş olmuş bulunuyoruz.

Fakat bir cemiyet Için en zararlı, en tehlikeli değişme tarzı, hiç şüphesiz, ikisinin ortası bir yol tutmaktır: Bir taraftan garbe ait teknik vasıtalar, teşkilât, yaşayış tarzı, kılık ve kıyafet, muhtelif müesseseler sadece formel, iğreti bir şekilde taklit edilir ve bunlara ait bazı sathî bilgi ve malûmat alınırken diğer taraftan asırların mahsulü tecrübe ve bilgiler, örf ve âdetler, an'ane ve kıymetler, kanaat ve telâkkiler düpedüz terkolunmaktadır. Neticede cemiyet ne garplı olabiliyor, ne de, neyse o kalabiliyor; çünkü amprik ve an'anevî bilgi ve tecrübelerini kaybetmiş, bunların yerine garp ilmini, metod ve zihniyetini koyamamıştır. Böylece cemiyetin, zihniyet ve atitüdünü garbda olduğu gibi esaslı bir şekilde değiştirmeden ona ait unsurları alıp

kendisine hâs olanları terketmesi, kazandıklarından daha çok şey kaybetmesine sebep olmaktadır. Bu arada maddî kültürle manevî kültür arasındaki münasebet de —yerine daha objektif, daha sağlam bir başkası konamadan —gevşeyip mânasını kaybettiği için ictimaî müvazene bozulmakta, bu yüzden cemiyette huzursuzluk ve buhran baş göstermektedir.

Bir cemiyetin garplılaşma esnasında maruz kaldığı tahavvüller ve geçeceği merhaleler arasında gerek kültürü, gerek mensupları için en tehlikeli olanı işte bu merhaledir. Çünkü bu merhalede cemiyetin, kültürünü bu tarzda değiştirmesi neticesinde bünyesinde hâsıl olan boşluklar, aksaklık ve düzensizlikler artık ne eski nizama dönmekle, ne de garptan daha çok şeyler almakla giderilebilecek bir vaziyette değildir. Buna rağmen, ümitsizlik neticesi, bu çarelere beyhude yere baş vurulduğu görülmektedir. Buna mukabil, kendilerini bu korkunç vaziyette, girmiş oldukları bu çıkmazdan, bu fasid daireden kurtaracak yegâne çareyi görememekte, cemiyetin fikir seviyesi, ruhî imkânları müsait olmadığı için, ona tevessül bile edilmemektedir: Bunun da, garp medeniyetinin esasını teşkil eden, ona asıl hüviyetini veren bugünkü ilimden, ilmi zihniyet ve metoddan başka bir şey olmadığı muhtelif vesilelerle belirtilmişti.

Diğer taraftan garp medeniyetiyle mecburî sıkı bir temas neticesinde veya bu nevi değişmelerde çok mühim bir rol oynayan Avrupa modeli mektepler sayesinde yetişen yeni nesiller, bu anormal ve tehlikeli vaziyeti idame ettirmekte ciddî bir âmil olmaktadırlar. Çünkü bunlar, haricî şekliyle, fonksiyonu hakkiyle kavranmadan taklit edilen müesseselerde ancak sathî ve noksan olarak yetiştiklerinden garp medeniyetinin hakikî kıymetlerini, esaslı unsurlarını, bunların mahiyetini ve oynadıkları rolleri görüp anlayabilecek bir durumda değillerdir. Bunun gibi cemiyetin eski kültürünü, yaşayış tarzını, kıymetlerini yakından tanımadıkları ve kendilerine mütemadiyen bunların kötü oldukları telkin edildiği için, yerli olan her şeyi hakir görüp reddetmekte, buna mukabil garp medeniyetine ait unsurların fonksiyonel münasebet ve kıymetlerini bilememektedirler. Bu itibarla dünyanın her tarafında kültür değişmelerine ait mahallinde tetkikler yapan bütün ilim adamları, bu merhalenin garplılaşmakta olan bir cemiyet için en tehlikeli, bazan felâketle neticelenen bir merhale olduğu hususunda ittifak etmektedirler.

Umumî bir cemiyetin, garplılaşma hareketi esnasında karşılaştığı tehlikeleri belirten bir yazısında Amerika'nın tanınmış antropo-

loji âlimlerinden **Margaret Mead,** bu hususta umumî tahsilin rolüne de temas etmektedir. Ona göre, umumî, sathî, formel bir tahsil sayesinde ümmî bir cemiyetin kalkındırılabileceğini zannetmek hatâdır; çünkü garp modeli formel, mücerred bir tahsil görmüş bir ibtidaî, nihayet okur yazar bir ibtidaîden başka bir şey olamayacaktır.

> «Bu şekilde tahsil görmüş bir ibtidaî, medenî âlemde hâlâ çok aşağı bir mevki işgal edebilmektedir. Gerçi ütopist uzaktan, ibtidaî cemiyetlerde köylerin baştan başa çöplük ve muzahrafatla dolu olduğunu düşünerek bununla müteselli olmaktaysa da, mahallinde araştırmalarda bulunan antropolog, bu nevi alelâcele verilmiş bir terbiye ve tahsilin sadece «yarı insan« yetiştirmekten başka bir şeye yaramadığını pekâlâ biliyor.»[186]

Filhakika **M. Mead** gibi, ibtidaî kavimleri garplılaşma esnasında yakından tetkik eden birçok ilimadamları, bu cemiyetlerde görülen kısmî veya tam inhilâllerin sebebini, kültür değişmelerinin ânî ve empoze oluşunda bulmaktadırlar. Her ne kadar değişmelerin ânî ve empoze olmasının vaziyeti vahimleştirdiğinden şüphe edilemezse de, bir cemiyeti bu esnada inhilâle sürükleyen sebeplerin yalnız bunlardan ibaret olduğunu sanmak, kanaatimizce doğru değildir. Bizce asıl sebep, bir cemiyetin, garp medeniyetinin tazyikiyle kültürünü değiştirdiği esnada bunun maddî kısmiyle manevî kısmı arasındaki münasebeti ve bu arada ruhî muvazenesini kaybetmiş olmasıdır. Çünkü cemiyet, bu sırada kendi öz ölçülerini, kıymet sistemlerini, itiyadlarını, kanaat ve telâkkilerini, imanını ya kısmen veya tam olarak kaybettiği ve bunların yerine kendine daha iyi bir nizam, daha yüksek bir ruhî müvazene ve kültür bütünlüğü temin edecek muadillerini, fonksiyonlarına göre ikame edemediği için ictimaî faaliyetleri ve kültür hâdiselerini artık idare ve kontrolden âciz bulunmaktadır. İşte asıl sebep budur.[187]

---

186 Margaret Mead; The role of small South Sea cultures in tpe post war world, American Anthropologist, N. S. vol. 44, 1942.

187 Bu münasebetin ortadan kalkmasının, garp medeniyeti içinde bile, arasıra tezahürleri şiddetle hissedilen devamlı buhranların en aslî sebeplerinden biri —belki de başlıcası— olması çok muhtemeldir. Çünkü bu medeniyette sırf maddî kültür unsurlarına hâs olmak üzere objektif, ilmî bir bağlılık tesisine muvaffak olunmuş ise de kültürün her iki kısmı arasında aynı derecede müessir bu nevi bir münasebet henüz kurulmamıştır.

Tabiî bütün bu hakikatleri bilmeyen sathî bir müşahit ibtidaî bir cemiyetin garplılaşmaya ait bir hamlesini bir terakki saymakta kolayca aldanabilir. Hakikatte iktibas edilen unsurlar, teker teker alındığı takdirde eskiye nazaran çok defa bir üstünlük, bir salâh müşahede etmek mümkündür. Fakat cemiyet bir bütün olarak ele alındığı takdirde bu zahirî inkişaf ve terakki intibaı derhal zail oluyor. Çünkü ne kadar ibtidaî olursa olsun eski kültür ve nizamın hakikî, aslî, insicamlı ve bilhassa şümullü olması, onu, cemiyet üzerinde daha müessir kılıyor ve fertlere daha büyük bir nefis itimadı, emniyet ve iç huzuru telkin edebiliyor. Buna mukabil intikal devresinde bulunan kültürün, yeni vaziyetinde herkese şâmil, umumî kıymet sistemlerinden, istikrar ve insicamdan mahrum bulunması, onu, artık aynı derecede müessir kılamıyor: Eski kıymetlerin yerine yenilerin konulmaması veya yeni ikamelerin sathî, iğreti ve sahte olması, kültürde insicam, istikrar ve muvazenenin; fertlerdeyse iç huzuru ve emniyetle birlikte bilhassa ictimaî davranışlarının istikamet ve cihetini tayin hassasının kaybedilmesine sebep olmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI

KURAN-İ KERİM VE AÇIKLAMALI MEALİ
Hazırlayanlar
Doç. Dr. Ali Özek, Doç. Dr. Hayreddin Karaman
Doç. Dr. İ. Kafi Dönmez, Dr. Ali Turgut
Dr. Mustafa Çağırıcı, Dr. Sadrettin Gümüş

- Geniş açıklamalarıyla tek ciltlik bir tefsir mahiyetindedir.
- Meal ve açıklamalar aynı puntolarla dizildiği için her seviyeden okuyucuya kolay intibak imkânı sağlamaktadır.
- Sondaki *indekste* bütün Kur'an ayetleri konularına göre tasnif edilerek, okuyucuya, alaka duyduğu mevzudaki bütün Kur'an ayetlerini, ilahi temas ve işaretleri, kolayca derleyebilme imkânı temin edilmiştir.

Meal büyük boy, 1. Hamur lüks bez ciltlidir. **Fiatı : 9000 TL.**

KURAN-İ KERİMİN FAZİLETLERİ VE OKUNMA KAİDELERİ
Dr. İsmail Karaçam

- Kuran-ı Kerim'in Nuzulü,
- Kıraat İlmi,
- Kur'anın Faziletleri
- Kur'ani Kerim'in Tecvidi
- Tilavet Adabı, gibi ana başlıklar ihtiva eden kitap bu sahada yayınlanmış en ciddî ilmi araştırmadır.

Fiatı : 2500 TL.

HADİSTE NASİH - MENSUH
Prof. Dr. Ali Osman Koçkuzu

Nesih hadisesi, *Hadis İlimleri* sahasının en çetin mevzularındandır. Gerek teorik Nesih meseleleri gerekse pratik örnekler üzerinde oldukça toplu, mukayeseli bilgi edinmek isteyenler için kaynak bir eser. Şerhsiz Hadis tercümelerinin çoğaldığı günümüzde elzem bir müracaat kaynağı.

Fiatı : 2000 TL.

İSLAM OSMANLI AİLE HUKUKU
Dr. M. Akif Aydın

İslam Alile Hukukunun altı asırlık Osmanlı uygulaması içinde, doktrindeki esasların uygulamada ne gibi neticeler verdiğini ortaya koyması bakımından önemli bir araştırma. (Türkiye Milli Kültür Vakfı 1986 Din Dalı Büyük Ödülü.)

Fiatı : 2000 TL.

ANAHATLARIYLA İSLAM TARİHİ
(Başlangıçtan 1918'e kadar)
Nuri Ünlü

1350 yıllık İslam Tarihini derli toplu olarak okuyucuya sunan bu eser aynı zamanda bir İslam Tarihi kronolojisi mahiyetindedir.

Fiatı : 2000 TL.

İSLAM EĞİTİMİNDE ÖĞRETMEN ÖĞRENCİ MÜNASEBETLERİ
Dr. M. Faruk Bayraktar

- İslam Toplumunda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu
- Öğretmenin sahip olması gereken nitelikler
- Sınıf içi ve dışı davranışlar, Öğrencilere yaklaşım biçimleri
- Öğrencinin nitelikleri
- Derslerde başarılı olabilme usülleri, Öğrenme metotları

Bütün eğitimcilerin el kitabı.

(Gözden geçirilmiş)
(2. BASKI)
Fiatı : 2600 TL.

İRADE HÜRRİYETİ VE İMAM MATURİDİ
Dr. M. Saim Yeprem

İnsanlığın düşünce tarihinde hâlâ cevap bekleyen soruların başında şüphesiz, insanın «Hürriyet ve İrade Problemi» gelmektedir. Filozofların, psikologların, din adamlarının, sade mü'minin herkesin zihnini kurcalayan bu soruya Saim Yeprem'in tefekkürüyle biraz daha yaklaşmak mümkün.

Fiatı : 2000 TL.

İSLAM VERGİ HUKUKUNUN ORTAYA ÇIKIŞI
Prof. Dr. Salih Tuğ

- Verginin insanlık tarihinde ve eski kitabî ve putperest dinlerde işgal ettiği yer.
- Ayet ve Hadislerde münderic vergi hukukuna müteallik kaideler.
- İslam Hukuku Kaideleriyle cemiyet vakıalarının, dış alemdeki hakikatlerin sıkı sıkıya olan münasebetleri.

Fiatı : 700 TL.

S A F A H A T
Mehmet Akif Ersoy

M. Ü. İlahiyat Fak. Vak. Mehmet Akif Araştırmaları Merkezi Müdürü M. Ertuğrul Düzdağ'ın yayına hazırladığı tam doğru metin. Safahat dışında kalmış şiirlere ilaveler. Baştarafta Akif'in hayatı, kişiliği, çevresi, sanatı ve tefekkürü hakkında 112 sahifelik geniş bir araştırma ve safahatı teşkil eden şiirler hakkında teknik malümat. Son bölüm de *indeks*, *Safahat Rehberi.*

Ciltsiz : 2500 TL. Ciltli : 1: Ham. 4000 TL.

MEHMED AKİF HAKKINDA ARAŞTIRMALAR
Mehmet Ertuğrul Düzdağ

Akif'i, Safahatı, yakın çağ tarihimizin sahne olduğu fikir cereyanlarını daha iyi tanımak ve anlamak için bu kitabı mutlaka okumalısınız.

Ciltsiz 1500 TL. Ciltli 1. Ham. 2500 TL.

AÇIKLAMALI ARAPÇA
Doç. Dr. Mehmet Maksudoğlu
Doç. Dr. Cemal Muhtar

Pratik Arapça için hazırlanmış bir el kitabı. **Fiatı 1200 TL.**

EL MÜCEM UL VECİZ
Mısır'dan Heyet (Arap Dil Kurumu)

Türkiye'de ilk defa Arapça'dan Arapça'ya mükemmel bir el lügatı.

688 sahife, lüks bez cilt 1. Ham. 8000 TL.

Eğitim Psikolojisi
EĞİTİM PSİKOLOJİSİ
İngilizce'den Tercüme **SABRİ AKDENİZ**

Davranış bilimleri sahasındaki kitap yoksulluğumuzu giderecek yeni bir tercüme. **Fiatı : 1600 TL.**

AZİZ MAHMUD HUDAYİ ve
CELVETİYYE TARİKATI
Dr. H. Kamil Yılmaz

Fiatı : 1500 TL.

EL BELÂGA (Arapça)
Doç. Dr. Ali Özek

Fiatı : 250 TL.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Sayı: 1 600 TL. Sayı: 2 1000 TL. Sayı: 3. 3000 TL. Sayı: 4 4000 TL.

Adres Marmara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Tatbikat Camii Altı
Tophanelioğlu Cad. Bağlarbaşı/İSTANBUL
TEL. : 333 83 00 - 334 97 60 - 5 hat.

Viyana bozgununa kadar zaferlerle dolu uzun ve şanlı tarihi boyunca, Avrupa kıtasında tek ciddî mağlûbiyet tanımayan, karada ve denizde asırlarca rakipsiz bir surette hakim olan, tahtından krallar indirip hükümdarlar nasb ve himaye eden bir imparatorluğun garb alemi karşısındaki psikolojik atitüdü sadece üstünlük duygusuyla vasıflandırılabilir.

Bu hissin saikiyle daima hakir görüp her nevi inkılâp ve tekâmülüne karşı lâkayd kaldığı bir dünyadan, bozgunla neticelenen ilk darbeyi yediği zaman, mağlûbiyetinin sebeplerini kavrayamamış, onu eski bir müttefikin (soybeski'nin) ihanetine veya kendi kumandanının beceriksizliğine hamletmişti.

Bunlar şüphesiz mağlûbiyette âmil olmuşlardı, fakat asıl sebepler değillerdi.